

ΕΝΔΟ-ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ
ΝΕΑΝΙΚΗ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ / ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ
ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

**ΕΝΔΟ-ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ
ΝΕΑΝΙΚΗ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ / ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ
ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ**

Επιμέλεια: Δόμνα Μιχαήλ
Αναστασία Χρήστου

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ

Δόμνα Μιχαήλ – Αναστασία Χρήστου (Επιμέλεια)
*Ενδο-ευρωπαϊκή νεανική κινητικότητα / μετανάστευση
την εποχή της οικονομικής κρίσης*

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, 2015

Τηλ. 2310-264.748

2310-900.777

69.46.461.460

email: anstamoulis@hotmail.com

ISBN 978 – 960 –9533--

Όλα τα δικαιώματα μετάφρασης, αναπαραγωγής και προσαρμογής
κατοχυρωμένα για όλες τις χώρες του κόσμου.

Copyright © by ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, 2015.

All rights reserved

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

*Δόμνα Μιχαήλ - Αναστασία Χρήστου, Εισαγωγικό
σημείωμα* .....

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ:
ΕΘΝΙΚΑ ΚΡΑΤΗ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΟΠΟΙΗΣΗ

*Δόμνα Μιχαήλ - Ηλίας Μπαντέκας, Μετανάστευση/
κινητικότητα και η ιδιότητα του πολίτη: μια προσέγγι-
ση μέσα από την ανθρωπολογία και το διεθνές δί-
καιο* .....

*Ηλίας Μπαντέκας, Μετανάστευση και Ιθαγένεια στο
Δημόσιο Διεθνές και Ευρωπαϊκό Δίκαιο* .....

*Ευθύμιος Παπασταυρίδης, Η παράτυπη μετανάστευ-
ση και η ασφάλεια των ευρωπαϊκών συνόρων: μια
αποτίμηση υπό το φως του διεθνούς δικαίου* .....

*Νίκος Φωτόπουλος, Κινητικότητα, εκπαίδευση, α-
πασχόληση και το φαινόμενο του «brain drain»: Στοι-
χεία από την Ελλάδα και την Ευρώπη* .....

*Ευαγγελία Καλεράντε, Πολιτικο-αναλυτικές κατη-
γορίες στην ερμηνεία της κινητικότητας: Τα γνωστικά
καθεστώτα ως λόγοι κατασκευής στη διαπραγμάτευ-
ση ταυτοτήτων* .....

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ
ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

- Αναστασία Χρήστου - Διονύσης Μεντζενιώτης*, Διασχιζοντας τα μονοπάτια της αμφιθυμίας, αντίστασης και ανατροπής: οπτικές κοινωνιακών και ανθρωπιστικών κρίσεων στον πανεπιστημιακό και πολιτικό διάλογο για την μετανάστευση .....
- Έντα Γκέμι*, Διεθνικές πρακτικές Αλβανών μεταναστών ως Στρατηγική Εξόδου από την Κρίση και την «από-νομιμοποίηση».....
- Ιφιγένεια Βαμβακίδου - Χριστίνα Ενέ - Ανδρομάχη Σολάκη*, Εκπαίδευση και εργασία των Ρουμάνων μεταναστών στην Ελλάδα: ιστορικότητα και κοινωνική ενσωμάτωση.....
- Μαρίνα Νικόλοβα*, Κινητικότητα των νέων και απασχόληση στην Ευρώπη και την Ελλάδα: η περίπτωση της Βουλγαρικής μετανάστευσης.....

Εισαγωγικό σημείωμα

Παρά τις τελετουργικές εκδηλώσεις μνήμης εκατό ετών από το ξέσπασμα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, η λήθη της καταστροφής και σημαντικότερα της απώλειας δεκάδων εκατομμυρίων ανθρώπων δεν έχει ενδυναμώσει την πεποίθηση ότι η ειρηνική συνύπαρξη σηματοδοτείται από την αποδοχή της διαφορετικότητας. Αντίθετα, η έξαρση της μισαλλοδοξίας και του ρατσισμού έχει εισχωρήσει στις ρωγμές της δημοκρατίας και έχει εγκατασταθεί στα έδρανα κοινοβουλίων της Ευρώπης.

Μια αχτίδα ελπίδας η πρόσφατη απονομή (10/10/2014) του βραβείου Νόμπελ Ειρήνης στην νεαρή ακτιβίστρια, Μαλάλα Γιουσαφζάι, η οποία τιμήθηκε για τον αγώνα της υπέρ της εκπαίδευσης των κοριτσιών και το οποίο μοιράζεται από κοινού με τον Ινδό Κάιλας Σατιάρτι «για τη μάχη τους κατά της καταπίεσης των παιδιών και των νέων και υπέρ του δικαιώματος όλων των παιδιών στην εκπαίδευση». Η Μαλάλα, μαθήτρια πλέον στο Μπίρμινγχαμ της Μ. Βρετανίας, όπου οι γιατροί της έσωσαν την ζωή όταν την πυροβόλησαν οι Ταλιμπάν με στόχο να την εξοντώσουν γιατί απλά ήθελε να πάει στο σχολείο, μας εμπνέει και μας τονίζει την συμβιωτική σχέση που θα πρέπει να έχει η εκπαίδευση με την δημοκρατία.

Στην καμπή της χιλιετίας λοιπόν, όχι μόνο δεν έχουμε εδραιώσει μια ειρηνική συνύπαρξη, αντίθετα έχει αναβιώσει μια τραγικά εκτεταμένη βία κατά των γυναικών και μειονοτήτων (εθνικών ή/και μεταναστευτικών), ενώ ο άξο-

νας των εθνικών πολιτικών και της διαμόρφωσης ενιαίων Ευρωπαϊκών πολιτικών για μια αρμονική κινητικότητα και κοινωνική ένταξη πληθυσμών παραμένει προβληματικός. Οι υφιστάμενες εθνικές και ευρωπαϊκές πολιτικές στον τομέα της μετανάστευσης και της κοινωνικής ένταξης μεταναστών είναι κάθε άλλο παρά επαρκείς. Ανεπαρκείς παραμένουν και οι εκπαιδευτικές πολιτικές κρατών και οι θεσμικές τροποποιήσεις αυτών σε μια κομβική στιγμή όπου η μετανάστευση έχει εξελιχθεί σε ζήτημα «ασφάλειας» και αποτελεί πλέον υψηλή προτεραιότητα.

Αναμφισβήτητα και όπως θα αναλυθεί στα κεφάλαια που ακολουθούν, τα μέτρα και τα προγράμματα ένταξης μεταναστών είναι αποσπασματικά, ελλιπή και κατά συνέπεια η κοινωνικό-οικονομική πρόοδος των μεταναστευτικών πληθυσμών σε μια εποχή πολλαπλών κρίσεων, δυστυχώς κρίνεται αναποτελεσματική. Παράλληλα, και ιδιαίτερα στενά συνυφασμένα, παρατηρούμε την σχέση αποτυχίας ένταξης με την έξαρση ταραχών σε αρκετά αστικά κέντρα της Ευρώπης την τελευταία δεκαετία. Το ζήτημα λοιπόν των μεταναστών «δεύτερης γενιάς» αφορά τόσο στις χώρες με ιστορία μετακίνησης πληθυσμών και αποικιοκρατίας (Ηνωμένο Βασίλειο, Ολλανδία, Γαλλία, Ισπανία, Πορτογαλία) όσο στις «νέες» χώρες υποδοχής όπως η Ελλάδα. Κατά συνέπεια ο πολιτικός διάλογος για την μετανάστευση και στην Ελλάδα θα πρέπει να μεταβεί από μονόλογο σε πράξη μεταρρύθμισης δικαιωμάτων και συμμετοχής στο πλαίσιο ενεργής δημοκρατικής εφαρμογής των αρχών της «ιδιότητας του πολίτη».

Με διεπιστημονική οπτική και διεθνικό προσανατολισμό, ο συλλογικός αυτός τόμος είναι αποτέλεσμα ερευνητι-

κού σεμιναρίου που είχε ως σκοπό την υποστήριξη της έρευνας για την ενδο-ευρωπαϊκή μετανάστευση και κινητικότητα στην εποχή της οικονομικής κρίσης. Εστιάζει στα χαρακτηριστικά της κινητικότητας των νέων ανθρώπων εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά και σε θεσμικά ζητήματα σε σχέση με τη νομολογία των εθνικών κρατών αλλά και του διεθνούς δικαίου που διέπουν αυτήν την κινητικότητα, ιδιαίτερα αναφορικά με την πολιτειότητα/ιθαγένεια και την απόδοσή της από τα διάφορα κράτη μέλη.

Στοχεύει μέσα από μία διεπιστημονική και αιχμηρή συζήτηση για τις πολιτικές και πρακτικές της ΕΕ να εστιάσει στις συνθήκες κάτω από τις οποίες η Ευρωπαϊκή κινητικότητα/μετανάστευση μειώνει ή επιδεινώνει τις ανισότητες στην αγορά εργασίας από περιοχή σε περιοχή, συμπεριλαμβανομένων και των θεμάτων που σχετίζονται με το φαινόμενο της «διαρροής εγκεφάλων» (brain drain). Επιδιώκει να προβληματίσει σε σχέση με το ζήτημα της «δεύτερης γενιάς» μεταναστών στην Ελλάδα και στις άλλες χώρες της ΕΕ με σκοπό να στρέψει την έρευνα προς την μελέτη της κινητικότητας/μετανάστευσης των νέων εντός της ΕΕ, την έξαρση της κοινωνικής βίας που συνδέεται με τη μετανάστευση, και τη μελέτη των κοινωνικών δεικτών για την αποτίμηση και τον έλεγχο των επιπέδων ανοχής στην κοινωνική και καθημερινή ζωή. Τέλος, επιχειρεί να εξετάσει την επίδραση της κινητικότητας και της ακούσιας μετανάστευσης στη διαδικασία ταυτοποίησης των νέων ανθρώπων ως Ευρωπαίων.

Δόμνα Μιχαήλ & Αναστασία Χρήστου
Νοέμβριος 2014

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

**ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ:
ΕΘΝΙΚΑ ΚΡΑΤΗ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΟΠΟΙΗΣΗ**

1

Μετανάστευση/κινητικότητα και η ιδιότητα του πολίτη: μια προσέγγιση μέσα από την ανθρωπολογία και το διεθνές δίκαιο

Δόμνα Μιχαήλ & Ηλίας Μπαντέκας

Το κεφάλαιο αυτό εστιάζει στο ζήτημα της ιθαγένειας¹ ως μορφή της ιδιότητας του πολίτη στο πλαίσιο του σύγχρονου έθνους-κράτους. Εξετάζονται δύο βασικά μοντέλα στην προσέγγιση της ιδιότητας του πολίτη - το πολιτειακό/εδαφικό (civil/territorial) και το εθνοτικό/γενεαλογικό

---

1. Ο όρος «ιθαγένεια» στη Ελληνική νομική ορολογία και πρακτική συμπίπτει (ή συγχέεται) με αυτόν της «υπηκοότητας». Οι δύο όροι συμπίπτουν στη νομική πρακτική, αλλά όχι εννοιολογικά. Επίσης συχνά χρησιμοποιείται ο όρος «εθνικότητα» εναλλακτικά του όρου «υπηκοότητα». Στη διεθνή νομική πρακτική, ο όρος «ιθαγένεια» μεταφράζεται ορθά ως 'indigeneity', δηλαδή «αυτοχθονία». Ιστορικά δεν είναι όλοι οι πολίτες ενός κράτους αυτόχθονες. Για παράδειγμα, οι Ισπανοί έποικοι στη Νότια Αμερική δεν έχουν την ιδιότητα του αυτόχθονα, παρ' ότι γενεαλογικά βρίσκονται εκεί αρκετούς αιώνες. Προς αποφυγή παρεξηγήσεων, καλό θα ήταν να ορίζαμε εννοιολογικά τι εννοούμε με τον κάθε όρο. Στο κεφάλαιο αυτό χρησιμοποιείται ο όρος «ιθαγένεια» ή «εθνικότητα» (nationality) όταν αναφερόμαστε στα επιστημονικά πεδία της κοινωνιολογίας και της ανθρωπολογίας κι οι όροι «ιθαγένεια» και «υπηκοότητα» όταν αναφερόμαστε στο πεδίο του διεθνούς δικαίου.

(ethnic/genealogical) –που συνδέονται με δύο διαφορετικές διαδικασίες απόδοσης ιθαγένειας (nationality)– του δικαίου του εδάφους (*jus soli*) και του δικαίου του αίματος (*jus sanguinis*).

Προσεγγίζουμε διεπιστημονικά το παραπάνω ζήτημα αντλώντας τόσο από ανθρωπολογικές θεωρίες για τον εθνικισμό, όσο κι από το διεθνές δίκαιο κι εστιάζουμε στους μετανάστες αλλά και σε άλλες κατηγορίες αλλοδαπών που αντιμετωπίζουν αποκλεισμούς από εθνικά κράτη, όπως για παράδειγμα οι αναζητούντες πολιτικό άσυλο. Υποστηρίζουμε ότι αν και η ‘πολυπολιτισμικότητα’ έχει γίνει πολιτική έκφραση μιας πιο πλουραλιστικής προσέγγισης της εκάστοτε εθνικής κοινότητας, παρόλα αυτά η πολιτικές του έθνους-κράτους έχουν διαμορφώσει διάφορες θεωρήσεις του εθνικισμού που επηρεάζουν την μεταναστευτική πολιτική με ποικίλους τρόπους. Επιπλέον, η έννοια της ‘πολυπολιτισμικότητας’ φαίνεται να βγαίνει πλέον από την ατζέντα της Ευρωπαϊκής Ένωσης ενώ και η ‘μετανάστευση’ ενίοτε χαρακτηρίζεται ως ‘κινητικότητα’ μέσα σε ένα διεθνοποιημένο οικονομικο-κοινωνικό περιβάλλον.

Από την πλευρά του διεθνούς δικαίου η χορήγηση υπηκοότητας/ιθαγένειας στους αλλοδαπούς αποτελεί αποκλειστικό δικαίωμα ενός κράτους και υπόκειται στην αποκλειστική του ευχέρεια. Παρόλα αυτά όμως, αν και τα κράτη είναι ελεύθερα να την χορηγήσουν σε όποιον/α θέλουν, οι νομικές συνέπειες μιας τέτοιας απόδοσης εκτιμώνται όχι στη βάση του εθνικού δικαίου αλλά του διεθνούς. Αν και το θεμελιώδες κριτήριο για κάθε μεταναστευτική πολιτική στις αναπτυγμένες χώρες είναι πρωτίστως οικονομικό και κοινωνικό, στο ελληνικό εθνικό κράτος είναι η «εθνοτικό-

τητα» αυτή που κυρίως έχει αποτελέσει τον ρυθμιστή της μεταναστευτικής πολιτικής.

Εθνοτικότητα και πολιτική συμμετοχή: Η ιδιότητα του πολίτη και τα εθνικά κράτη

Ο προβληματισμός αναφορικά με τον τρόπο με τον οποίο συνδέεται η έννοια της ιδιότητας του πολίτη (citizenship) με την έννοια της εθνικής κοινότητας (nationhood) στην πολιτική κουλτούρα και στην νομολογία ενός κράτους, κατά τη γνώμη μας, θα πρέπει να προηγείται της εξέτασης του ζητήματος της πολιτειακής θέσης του μετανάστη μέσα στο εκάστοτε εθνικό πλαίσιο. Μια τέτοια αποσαφήνιση, όπως προτείνει ο Smith (1997), θα μας οδηγήσει στο να εξετάσουμε δύο μοντέλα εθνικής κοινότητας που συνδέονται με δύο διαφορετικές διαδρομές χορήγησης ιθαγένειας/εθνικότητας. Αυτά είναι το δυτικό μοντέλο, το οποίο είναι θεμελιωδώς πολιτειακό/αστικό (civic) και εδαφικό και το συναντάμε τόσο σε δυτικά όσο και σε μη δυτικά κράτη, και το εθνοτικό και γενεαλογικό μοντέλο, που το συναντάμε στην Ανατολική Ευρώπη και την Ασία.

Στο πρώτο μοντέλο, όπως υποστηρίζει ο εθνοσυμβολιστής A. Smith, « το εθνικό κράτος είναι μια εδαφικά καθορισμένη οντότητα, συμπαγής και ενιαία. [...] μια ένωση που βασίζεται σε κοινούς νόμους και θεσμούς [όπου αν και] τα άτομα μπορούν να προέρχονται από διάφορα έθνη, πρέπει να ανήκουν σε ένα εθνικό κράτος. Επιπλέον, τα μέλη του είναι κατ' αρχήν ίσα ενώπιον του νόμου: έχουν κοινά δικαιώματα και υποχρεώσεις ως πολίτες [και] η ιδιότητα του πολίτη του εθνικού κράτους απονέμεται από τη συμμετοχή

σε μια κοινή ‘πολιτειακή’ κουλτούρα ή ‘πολιτειακή θρησκεία’ που εκφράζεται μέσα από ένα δημόσιο, ενιαίο, μαζικό εκπαιδευτικό σύστημα» (1997:717-18).

Από την άλλη μεριά, πάντα σύμφωνα με τον Smith, στο δεύτερο εθνοτικό/γενεαλογικό μοντέλο εθνικού κράτους, «η έμφαση δίνεται στους τεκμηριωμένους δεσμούς κοινής καταγωγής και τους συνδεόμενους μύθους γενεαλογικής προέλευσης. Μια τέτοια αντίληψη δίνει περισσότερο βάρος στην λαϊκή κουλτούρα, μητρικές γλώσσες, τελετουργίες και έθιμα» (1997:718). Μια τέτοια εθνο-θρησκευτική κοινότητα ήταν και αυτή που συγκροτήθηκε από τους ορθόδοξους Έλληνες υπό την Οθωμανική κυριαρχία, όπου «ένα σχέδιο σωτηρίας μέσω της θρησκείας με τα ιερά κείμενα, τις λειτουργίες και τα ιερατεία της, μεταδίδει από γενιά σε γενιά τις αξίες, τις μνήμες και τις παραδόσεις του προνεωτερικού συλλογικού μορφώματος που ο Smith ονομάζει ‘*ethnie*’² και λειτουργεί ως ο κύριος μηχανισμός της εθνικής επιβίωσης» (Smith 1997:719).

Άλλοι μελετητές, από τη ‘σχολή’ των νεωτεριστών, τονίζουν και τις δύο πτυχές (πολιτειακή/εδαφική και εθνοτική/γενεαλογική) της εθνοτικής βάσης των σύγχρονων κρατών κάνοντας λόγο για «φαντασιακές πολιτικές κοινότητες» (imagined political communities) με «επινενομημένες παρα-

---

2. Κατά τους εθνοσυμβολιστές, καθώς ένα προνεωτερικό συλλογικό μόρφωμα (*ethnie*) εισέρχεται στη νεωτερικότητα, μετεξελίσσεται σε έθνος όχι όμως γραμμικά. Η προνεωτερική συλλογική ταυτότητα μετατρέπεται από τους διανοούμενους ως εξής: τα προνεωτερικά στοιχεία (σύμβολα, μύθοι, αξίες, παραδόσεις) επανερμηνεύονται και διασταυρώνονται με νεωτερικά στοιχεία (αυτοδιάθεση, οικονομικοί και πολιτικοί στόχοι, πρόοδος) Βλ. Μ. Χατζόπουλος (2002).

δόσεις» (invented traditions) που επικαλούνται συνέχεια με το παρελθόν (Anderson, 1983· Hobsbawm & Ranger, 1983), «νοητικές κατασκευές [...] των οποίων οι αντικειμενικές διακηρύξεις περί εντοπιότητας και εθνοτικότητας τις καθιστούν φερέγγυες» (Cohen, 1985:108), «κοινότητες αλλοδαπών» που αργότερα εξελίχθηκαν σε συλλογικότητες που «ζούσαν κάτω από ένα κοινό νόμο και αντιπροσωπεύονταν από την ίδια νομοθεσία» (Kedourie, 1960:13-15) ή τέλος, «κοινωνίες των πολιτών» ολοένα και πιο αδιαχώριστες από το κράτος εντός του οποίου λειτουργούν» (Hobsbawm & Ranger, 1983:263).

Τα δύο αυτά μοντέλα εθνικής κοινότητας μπορούν κάλλιστα να λειτουργούν ενισχύοντας το ένα το άλλο και όντας λειτουργικά σε διάφορα επίπεδα: το εθνοτικό/γενεαλογικό στο πολιτισμικό και ιδιωτικό επίπεδο, και το πολιτειακό/εδαφικό στο πολιτικό και δημόσιο επίπεδο. Παρόλα αυτά, τα δύο μοντέλα μπορούν επίσης να είναι και αντικρουόμενα, με το πρώτο να στρέφεται «προς τα μέσα, προς τις μοναδικές πολιτισμικές αξίες της κοινότητας αναζητώντας ταυτόχρονα τα οφέλη της δυτικής νεωτερικότητας, και το δεύτερο, να αντιμετωπίζει το δίλλημα: πόσο ικανοποιητικά μπορούν το 'έδαφος' και η 'ιδιότητα του πολίτη' να δημιουργήσουν κοινωνική συνοχή και την αίσθηση μιας διακριτής ταυτότητας; [...] Μπορούν τα εδαφικά κυρίαρχα εθνικά κράτη να ανυψώσουν μια 'αστική θρησκεία' πέρα και πάνω από τις διάφορες βασιικές εθνοτικές κουλτούρες;» (Smith, 1997:723-24). Αυτό το τελευταίο ερώτημα μπορεί να απαντηθεί αν εξετάσουμε τα εθνοτικά χαρακτηριστικά του εθνικού κράτους.

Στα σύγχρονα έθνη-κράτη η πολιτειακή/εδαφική διαδι-

κασία του σχηματισμού τους δεν αφήνει μεγάλα περιθώρια εθνοτικής αυτονομίας καθώς αυτή θα ερχόταν σε σύγκρουση με το πρόταγμα: όλοι οι πολίτες ενσωματώνονται ισότιμα στο εθνικό κράτος. «Οι νέες ιδεολογίες του πολιτικού εθνικισμού απαίτησαν όλα τα μέλη ενός εθνικού κράτους να είναι ενωμένα και ομοιογενή, και αυτό προκάλεσε νέες συγκρούσεις οι οποίες εν τέλει κατέληξαν στον σχηματισμό διαφόρων εθνοτικών κοινοτήτων» (Hutchinson & Smith, 1996:11). Οι πολιτειακοί/αστικοί εθνικισμοί, όπως ο Γαλλικός, θεωρούν την εθνοτική/γενεαλογική μορφή πολιτειότητας αντίθετη ως προς το ‘πολιτειακό ιδεώδες’ (civic ideal), ανελεύθερη και αντιδημοκρατική, ενώ ο Γερμανικός και Ελληνικός εθνικισμός υπήρξαν στην σύλληψή τους βαθιά εθνοτικοί.

Η εισροή μεταναστών, αναζητούντων ασύλου, προσφύγων, πρώην αποίκων και εργατών (*Gastarbeiter*) σε πολλά Ευρωπαϊκά εθνικά κράτη, δημιούργησαν την ανάγκη για μια διαφορετική πιο πλουραλιστική προσέγγιση της εθνικής κοινότητας σε αυτά τα κράτη, μεταβάλλοντας τη συζήτηση περί της ιδιότητας του πολίτη. Η Soysal ισχυρίζεται ότι «η μεταπολεμική εποχή χαρακτηρίζεται από αναδιαμόρφωση της ιδιότητας του πολίτη από μια πιο ‘ειδική’ (particularistic) εθνικότητα βασιζόμενη στην εθνική κοινότητα, σε μια πιο ‘οικουμενική’ (universalistic) με βάση πιο προσωποποιημένα χαρακτηριστικά» (2003:291). Επιπλέον, «η ιδεολογία και οργάνωση της εκπαίδευσης με ατομικιστικό προσανατολισμό, συμβάλλουν στην δημιουργία ενός πρωταρχικού πολιτειακού *status* βάσει ταξικών, γεωγραφικών, εθνοτικών και έμφυλων διαφορών» (Soysal, 1989:279). Η Ελλάδα, ως ένα από αυτά τα κράτη, με μετα-

ναστευτικό πληθυσμό που αντιπροσωπεύει περίπου το 10% του συνολικού της πληθυσμού, την ώρα που γράφονται αυτές οι γραμμές, έχει χάσει το χαρακτήρα ενός 'μονοεθνοτικού' και 'μονογλωσσικού' εθνικού κράτους, στοιχεία που αποτέλεσαν τα ζητούμενα του ελληνικού εθνικισμού. Οι ροές των ανθρώπων προς αναζήτηση εργασίας έχουν εμπλουτίσει την πολιτισμική και εθνοτική σύνθεση της Ελλάδας «καταστρέφοντας έτσι την ψευδαίσθηση της εθνοτικής ομοιογένειας πάνω στην οποία βασίστηκε το σύγχρονο εθνικό κράτος ως φαντασιακή κοινότητα» (Comaroff, 1996:171).

Η Ελλάδα έχει κάνει ελάχιστα βήματα για την πολιτική ενσωμάτωση των μεταναστών και οι ρυθμοί νομιμοποίησης παραμένουν πολύ χαμηλοί και αναφέρονται κυρίως σε εκείνους που μπορούν να αποδείξουν ότι είναι εθνικά Έλληνες. Ο Τσιτσελίκης αναφέρει ότι η πρώτη προσπάθεια σχεδιασμού ενός νόμου για την ιθαγένεια βασίστηκε στην αντίληψη ότι η συμμετοχή στο ελληνικό έθνος είναι ταυτόσημη με τη συμμετοχή στο ελληνικό κράτος (Tsitselikis 2006:145-46). Σύμφωνα με την προσέγγιση του Smith που παρουσιάσαμε παραπάνω, αυτή η αντίληψη περί ιθαγένειας/εθνικότητας στη βάση του δικαίου του αίματος (*jus sanguinis*) χαρακτηρίζει εκείνα τα κράτη τα οποία έχουν ακολουθήσει το εθνοτικό/γενεαλογικό μοντέλο σχηματισμού εθνικού κράτους.

Το μεγαλύτερο ζήτημα σε σχέση με την ιθαγένεια είναι τα δικαιώματα και τα προνόμια που απορρέουν από αυτή και ποιος πληροί τα προσόντα για να την αποκτήσει. Έτσι πολλές μελέτες για την σύγχρονη 'ιδιότητα του πολίτη' έχουν εστιάσει στις εντάσεις και αντιφάσεις σε σχέση με την

ιθαγένεια και το κράτος όπως επίσης τον εθνικισμό και τον καπιταλισμό, όσον αφορά στην συμμετοχή και τον αποκλεισμό, στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις, στην κοινωνική συνοχή και συσσώρευση (Isin & Turner 2007).

Ιστορικά η 'ιδιότητα του πολίτη' καθορίζεται από τη μορφή συμμετοχής που απολαμβάνει κάποιος/α σε ένα συγκεκριμένο εθνικό-κράτος, ενώ τα κριτήρια συμμετοχής διαφέρουν κάθε φορά σύμφωνα με τον τύπο του εθνικισμού. Παρόλα αυτά, τα συμβολικά όρια της συμμετοχής στο μετα-εθνικό (post-national) μοντέλο ιδιότητας του πολίτη, όπως αναφέρει η Soysal, είναι μάλλον ρευστά με έναν ολοένα αυξανόμενο αριθμό απόκτησης διπλής εθνικότητας, στο πλαίσιο της διεθνοτικότητας (transnationalism), που σχηματοποιεί κάπως αυτή τη ρευστότητα (2003:293). Αυτό δεν σημαίνει ότι η κυριαρχία των εθνικών κρατών έχει μειωθεί σε σχέση με παλαιότερα· αντίθετα εξακολουθεί να επιχειρείται ο έλεγχος της μεταναστευτικής εισροής μέσα από περιοριστικές μεταναστευτικές πολιτικές. «Τα εθνικά κράτη παραμένουν οι πρωταρχικοί παράγοντες των δημόσιων λειτουργιών αλλά η φύση και οι παράμετροι αυτών των λειτουργιών καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό σε διεθνές επίπεδο» (Soysal, 2003:296). Έτσι οι Smith και Hutchinson ισχυρίζονται ότι «η πολυπολιτισμικότητα έχει γίνει πολιτική έκφραση μιας πιο πλουραλιστικής προσέγγισης της εθνικής κοινότητας στα δυτικά πολυεθνικά κράτη αν και τέτοιες τάσεις έχουν δημιουργήσει εθνικιστικές αντιδράσεις εκ μέρους εθνοτικών μειονοτήτων» (1996:12).

Στις μέρες μας έχει ανοίξει η συζήτηση για το κατά πόσο οι πολιτικές που στόχευαν στην κοινωνική δικαιοσύνη και ισότητα ανθρώπων προερχόμενων από διαφορετικές

εθνοτικές ομάδες, αυτόχθονων και μεταναστών μέσω του κινήματος της πολυπολιτισμικότητας (multiculturalism) πέτυχαν τους σκοπούς τους. Οι πολιτικές αυτές, εν πολλοίς, απέβλεπαν στο να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες διαφορετικών εθνοτικών και πολιτισμικών ομάδων (Malik, 2013· Rattansi, 2011). Η ‘πολυπολιτισμικότητα’ βέβαια, ως πολιτική θεωρία, έχει τους υποστηρικτές και τους πολέμιούς της. Ιδιαίτερα την τελευταία δεκαετία σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες πολιτικοί ηγέτες, όπως η Γερμανίδα καγκελάριος Angela Merkel και ο Βρετανός Πρωθυπουργός David Cameron, δήλωσαν δημόσια ότι η πολυπολιτισμικότητα απέτυχε και σε ορισμένες περιπτώσεις οδήγησε σε πολιτειακή αποσύνθεση (Kymlicka, 2012· Malik, 2013). Στην Ολλανδία ο θεσμός των χρηματοδοτούμενων από το κράτος ξεχωριστών Ισλαμικών σχολείων στο πλαίσιο παροχής πολυπολιτισμικής εκπαίδευσης έχει αμφισβητηθεί καθώς συνδέθηκε με την άνοδο της ακροδεξιάς στις εκλογές σε μια χώρα γνωστή για την ανοχή της σε διαφορετικές κουλτούρες (Driessen & Merry, 2006· Kymlicka, 2010· Laurence, 2008).

Δύο συμπεράσματα μπορούν να διατυπωθούν από την Ολλανδική περίπτωση. Πρώτον, ότι δεν μπορούμε *a priori* να ισχυριστούμε ότι κάθε πολιτική που στοχεύει να διαχειριστεί την πολιτισμική διαφορετικότητα, κάτω από τη σημαία της πολυπολιτισμικότητας, είναι απαραίτητα σωστή και αποτελεσματική, και δεύτερον, ότι δεν έχει ακόμη βρεθεί η σωστή συνταγή διαχείρισης σύνθετων, πλουραλιστικών κοινωνιών. Εξάλλου η πολυπολιτισμικότητα δεν είναι μια και μοναδική πολιτική θεωρία, ένα και μοναδικό κίνημα κι όπως σημειώνει ο Αμερικανός ανθρωπολόγος Turner,

υπάρχουν τουλάχιστον δυο μεγάλες τάσεις. Η πρώτη είναι η «κριτική πολυπολιτισμικότητα» (critical multiculturalism) που χρησιμοποιεί την πολιτισμική ποικιλότητα ως στάδιο στην αναζήτηση δημιουργίας μιας πιο ανοιχτής δημοκρατικής κοινής κουλτούρας. Η δεύτερη είναι η «πολυπολιτισμικότητα της διαφοράς» (difference multiculturalism) η οποία φетиχοποιεί τη διαφορετικότητα και καθιστά την κουλτούρα 'ετικέτα' της εθνοτικής ταυτότητας (1993:414).

Το κεντρικό ζήτημα της σύγχρονης πολυπολιτισμικότητας είναι το πως οι πολιτισμικές διαφορές μπορούν να συμβιβαστούν με την πολιτειακή/αστική ενότητα ή την πολιτειακή ενσωμάτωση ώστε να προκύψουν νέοι τύποι πολυπολιτισμικής, δημοκρατικής ιδιότητας του πολίτη (Heywood, 2012· Kymlicka, 2012)

Πολίτες και ξένοι, ενσωμάτωση και αποκλεισμός: Αναλύοντας τις έννοιες: 'ιδιότητα του πολίτη', 'εθνοτικότητα' και 'ταυτότητα'

Η ρύθμιση της διεθνούς μετανάστευσης και η επίδραση της αυξανόμενης εθνοτικής πολυμορφίας πάνω στις κοινωνίες των χωρών υποδοχής, αποτελούν κεντρικά ζητήματα στην μεταναστευτική θεωρία όσον αφορά στη μελέτη των μαζικών μετακινήσεων πληθυσμών στις μέρες μας (Castles & Miller, 2003:14). Το κοινωνικό νόημα της εθνοτικής πολυμορφίας εξαρτάται από την προηγούμενη εμπειρία της χώρας υποδοχής στη μετανάστευση καθώς και τις πολιτικές ενσωμάτωσης και αποκλεισμού που εφαρμόζονται για τους μετανάστες σε σχέση με τις άδειες παραμονής, την ιθαγένε-

νεια την πολιτογράφηση και τα δικαιώματα. Όπως αναφέρουν οι King και Mai, σε συνέχεια της τοποθέτησης του Castles, η διαδικασία ενσωμάτωσης ή/και αποκλεισμού, είναι μια διαδικασία απόδοσης ή άρνησης απόδοσης δικαιωμάτων πλήρους μέλους η οποία καταλήγει στο να υπάρχουν από τη μια, πλήρη μέλη μιας νέας παγκόσμιας τάξης κι από την άλλη, φτωχοί, παράνομοι, περιθωριοποιημένοι μετανάστες (2008:13). Οι χώρες ανάλογα με την μεταναστευτική πολιτική που εφαρμόζουν κυμαίνονται ανάμεσα σε δύο άκρα: εκείνες που αναγνωρίζουν τη μόνιμη διαμονή και αποδίδουν πολιτικά και πολιτισμικά δικαιώματα στις μειονότητες, κι εκείνες που αρνούνται την προοπτική της μόνιμης διαμονής (Castles & Miller, 2003:14-15). Οι τελευταίοι βλέπουν τους μετανάστες ως απειλή για την εθνική ενότητα και σ' αυτές τις χώρες η ενσωμάτωση των μεταναστών είναι μια δύσκολη χρονοβόρα διαδικασία η οποία σπάνια οδηγεί σε πλήρη ένταξη.

Ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός» έχει επίσης γίνει μέρος του λεξιλογίου που χρησιμοποιείται στην ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική από το 1988, κι όπως σημειώνουν οι Miles και Thränhardt, η δυναμική της ένταξης και του αποκλεισμού των μεταναστών ως διαδικασία εντός της Ευρώπης έχει εκφραστεί μέσα από τα ζητήματα της πολιτικής και οικονομικής ενσωμάτωσης και της ιθαγένειας. Έτσι, σήμερα όπου δεν υπάρχει ανάγκη για μαζική μετανάστευση ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού, η πρακτική του αποκλεισμού ασκείται για οικονομικούς λόγους αλλά και εξ αιτίας μιας ρατσιστικής αντίληψης της 'ετερότητας' (1995:3-5).

Οι Castles και Miller ισχυρίζονται ότι οι Αλβανοί μετα-

νάστες στην Ελλάδα, για παράδειγμα, φαίνεται να υφίστανται έναν «επιλεκτικό αποκλεισμό» όπου οι μετανάστες γίνονται δεκτοί και ενσωματώνονται σε ορισμένους κοινωνικούς τομείς (π.χ. την αγορά εργασίας), αλλά τους αποκλείεται η πρόσβαση σε άλλους τομείς (κοινωνική ασφάλιση, ιθαγένεια, πολιτική συμμετοχή κ. ά.) (1998: 244-249).

Ο Portes αναφέρει ότι οι πολέμιοι της μετανάστευσης στις χώρες υποδοχής φοβούνται τις προφανείς πολιτισμικές και δομικές μεταβολές που προκαλεί η μετανάστευση. «Οι φόβοι που εκφράζονται από τους αντιπάλους της μετανάστευσης συχνά επικαλούνται ένα [...] κίνημα που ξεκινάει από τις φτωχότερες χώρες τριών ηπείρων και συντρίβει τα κοινωνικά συστήματα και τον πολιτισμό του ανεπτυγμένου κόσμου» (2010:1545). Ο ίδιος υποστηρίζει ότι το φαινόμενο της μετανάστευσης έχει αναλυθεί ως η αιτία πολιτισμικών αλλαγών (δίνοντας έμφαση στις δυνατότητες που προκύπτουν από αυτή για αξιακό/κανονιστικό μετασχηματισμό), καθώς και δομικών αλλαγών (τονίζοντας τη δημογραφική και οικονομική της σημασία). Επιπλέον επισημαίνει ότι «το εύρος των διαδικασιών αλλαγής που αποδίδονται στην μετανάστευση, ποικίλει από εκείνες που επηρεάζουν ελάχιστα τις κοινωνίες έως εκείνες που μπορεί να εισχωρήσουν βαθιά μέσα στην κουλτούρα μεταβάλλοντας το σύστημα αξιών, ή μέσα στις κοινωνικές δομές μεταβάλλοντας τις σχέσεις εξουσίας» (2010:1544).

Σε κάποιο άρθρο του ο Castles σχολιάζοντας την ιστορία των εκάστοτε κρατικών μεταναστευτικών πολιτικών, παραθέτει τους Fahrmeir κ.ά (2003:2) και επισημαίνει ότι μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, «τα κράτη ενδιαφέρονταν έντονα για ‘τους δικούς τους’ που μετανάστευαν σε

άλλες χώρες αλλά και για τους ξένους που περνούσαν τα σύνορα των δικών τους κρατών, και χρησιμοποιούσαν ποικίλα μέσα ώστε να τους κατηγοριοποιούν σε ‘επιθυμητούς’ και ‘ανεπιθύμητους’» (αναφέρεται από τον Castles, 2004:856). Τον 19^ο αιώνα υπήρχε μεγαλύτερη ελευθερία κίνησης εξαιτίας του εκδημοκρατισμού και της βιομηχανοποίησης. Ταυτόχρονα υπήρχε όμως και η ανάγκη να δηλωθεί το εθνικό ‘ανήκειν’ και η προσωπική ταυτότητα καθώς η ανάδυση του κράτους πρόνοιας ενίσχυσε την διάκριση ανάμεσα σε ‘πολίτες’ και ‘ξένους’ (Castles, 2004:856).

Η μεταναστευτική ιστορία έδειξε ότι οι διάφοροι παράγοντες που διαμορφώνουν τις κρατικές πολιτικές είναι τόσο περίπλοκοι που τα κράτη τείνουν προς συμβιβασμούς και αντιφατικές πολιτικές που οδηγούν σε ανεπιθύμητες συνέπειες. Πολλές είναι οι αιτίες για αυτές τις πολιτικές με άξονα τα ανταγωνιστικά κοινωνικά συμφέροντα. Όπως επισημαίνει ο Castles, «μια σημαντική υποβόσκουσα αιτία είναι η αντίφαση μεταξύ της εκάστοτε εθνικής λογικής στον τρόπο ελέγχου της μετανάστευσης και της διεθνοποιημένης λογικής της διεθνούς μετανάστευσης την εποχή της παγκοσμιοποίησης» (2004:854). Περαιτέρω σημειώνει, ότι παλιότερες προσεγγίσεις πάνω στους μετανάστες είτε ως ‘μόνιμων κατοίκων’ είτε ως ‘προσωρινών πάροικων’ «προτάσσονταν πάνω στην ιδέα ότι οι άνθρωποι εστιάζουν την κοινωνική τους ύπαρξή σε μία μόνο κοινωνία τη φορά και ως εκ τούτου, οφείλουν υποταγή σε ένα μόνο έθνος-κράτος» (2004:863). Σύγχρονες διεθνοποιημένες κοινότητες όμως, φαίνεται να επιτρέπουν διαφόρων ειδών δια-συνοριακές δραστηριότητες (οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές), συχνά ξεπερνώντας με αυτόν τον τρόπο

τα εμπόδια που θέτουν τα κράτη.

‘Εθνοτικότητα’, ‘ταυτότητα’ και εθνικά κράτη

Γενικά, η μελέτη της εθνοτικότητας περιλαμβάνει τη μελέτη συστημάτων ταυτότητας, ταξικών συστημάτων, συστημάτων πολιτικής και οικονομικής κυριαρχίας και αλλαγής, διατήρησης και διάβασης ορίων κ.ά. Ο Barth (1969) ισχυρίστηκε ότι η εθνοτικότητα είναι μια μορφή κοινωνικής οργάνωσης, ένας τρόπος οργάνωσης της πολιτισμικής διαφορετικότητας, μια διχοτόμηση σε εμείς/αυτοί. Άλλοι ανθρωπολόγοι (Cole & Wolf, 1974· Verdery, 1983· Williams, 1989) βλέπουν την εθνοτικότητα ως παραγόμενη μέσα από την διαδικασία σχηματισμού κρατών όπου «διάφορες ομάδες μάχονται για συμβολικές συμβάσεις, αγωνίζονται για νομιμοποίηση και ρυθμίζουν ενδο-ομαδικές σχέσεις και την διανομή που σχετίζεται μ’ αυτές» (Verdery, 1994:45). Η «κουλτούρα», η «παράδοση», η «αυθεντικότητα» γίνονται έννοιες κλειδιά για τον σχηματισμό ταυτοτήτων κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης του μύθου της ‘ομοιογένειας’. Ο Verdery αναφέρει ότι το άτομο που έχει μια ‘ταυτότητα’ από μια συγκεκριμένη κατηγορία (εθνοτική, εθνική, έμφυλη) είναι προϊόν μιας συγκεκριμένης διαδικασίας σχηματισμού εθνικού κράτους, όπου οι ταυτότητες είναι ζωτικής σημασίας ετικέτες μέσω των οποίων το κράτος ελέγχει τους πολίτες (1994:37). Η καταστασιακή εθνοτικότητα (situational ethnicity), όπου οι εθνοτικές ταυτότητες είναι ευέλικτες και προσαρμοσμένες στις περιστάσεις (Leach, 1954· Barth, 1969· Moerman, 1965), είναι συνηθισμένες στον τρίτο κόσμο, σε αντίθεση με τον πρώτο, όπου οι ταυτότητες

είναι λιγότερο ευέλικτες εξαιτίας της διαδικασίας σχηματισμού εθνικών κρατών όπου τονίζεται η αποκλειστικότητα του 'ανήκειν'.

Η εθνοτικότητα ως επιτελεστική κοινωνική συμπεριφορά (Βείκου, 2001) από τη μεριά των μεταναστών διαμορφώνεται μέσω της καθημερινής αλληλεπίδρασης των ανθρώπων, αλλά και μέσω διοικητικών ρυθμίσεων που καθορίζουν το 'ανήκειν' στη μια ή την άλλη εθνοτική ομάδα και κατόπιν εσωτερικεύεται από γηγενείς και μετανάστες ως κομμάτι της ταυτότητάς τους. Έτσι είναι σημαντικό να εστιάσουμε στο πως οι μετανάστες οι ίδιοι βλέπουν το ζήτημα της ιδιότητας του πολίτη, την διαμόρφωση εθνοτικότητας και ταυτότητας σε σχέση με ζητήματα κοινωνικής κινητικότητας, και ένταξης στη χώρα υποδοχής.

Η κατασκευή της ταυτότητας, ισχυρίζεται ο Moerman «είναι μια ημική κατηγορία αυτό-ταυτοποίησης και αμοιβαίας ταυτοποίησης η οποία διατηρείται μέσα από κοινωνική αλληλεπίδραση» (1965:1215-19). Από την άλλη, σύμφωνα με την ανάλυση του Campbell, η εθνοτικότητα «περιλαμβάνει την απόδοση μειονοτικής ταυτότητας από την πλευρά της πλειονότητας, μια σχέση και διαδικασία στενά συνδεδεμένη με ζητήματα εξουσίας, ιεραρχίας, κοινωνικής διαστρωμάτωσης και εν τέλει με το ίδιο το εθνικό κράτος» (Campbell & Rew, 1999:11). Αυτή η διττή διαδικασία ταυτοποίησης επηρεάζεται από ιδεολογίες περί εθνικισμού και εθνοτικότητας τις οποίες προασπίζονται και οι δύο πλευρές: η κοινότητα υποδοχής και οι μετανάστες.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, η εθνοτικότητα έπαιξε σημαντικό ρόλο στην μεταναστευτική πολιτική, καθώς η «ιεράρχηση της ελληνικότητας» αντανάκλαται σε κάθε πα-

ροχή που προωθείται για τους εθνοτικά Έλληνες μετανάστες (Triandafyllidou & Veïkou, 2002), ενώ οι μη εθνοτικά Έλληνες μετανάστες στερούνται αυτών των παροχών.

Η απόδοση Ιθαγένειας από την πλευρά της Διεθνούς Δημόσιας Πολιτικής

Η αρχή απονομής ιθαγένειας αποτελεί έναν από τους ακρογωνιαίους λίθους, αν όχι ένα από τα απαραίτητα συστατικά, του θεσμού της κρατικής οντότητας. (Perguchoud, 2012). Αν και, όπως θα αναπτυχθεί στο επόμενο κεφάλαιο, είναι επίσης και μία αντανάκλαση της κρατικής κυριαρχίας (υπό την έννοια ότι οι μη-κρατικές οντότητες δεν μπορούν να απονεύμουν ιθαγένεια ή παρόμοιες μορφές δεσμών με έννομες σχέσεις στο εσωτερικό ή διεθνές δίκαιο), η απονομή αυτή δεσμεύεται από ορισμένους λογικούς περιορισμούς. Ως εκ τούτου, ήταν στο παρελθόν,³ και παραμένει σήμερα εθνοκεντρική, αλλά παρ' όλα αυτά θα ήταν πολύ απλοϊκό να ερμηνευτεί υπό αυτό το πρίσμα, ιδίως λόγω της ύπαρξης φαινομένων που *prima facie* τείνουν να αντιπαρέρχονται αυτήν τη προσέγγιση. Κατά πρώτο λόγο, οιαδήποτε εις βάθος διακρατική κοινωνικό-οικονομική ενοποίηση

---

3. Οι Αυτοκρατορίες πρέπει να διαχωριστούν καθώς αναγκαστικά πρέπει να βρουν μια κοινή απειλή για όλους τους πολίτες τους. Οι Ρωμαίοι, για παράδειγμα, διέκριναν ανάμεσα στον νόμο που εφαρμόζονταν στους Ρωμαίους πολίτες και σ' αυτόν που εφαρμόζονταν για τους μη-Ρωμαίους πολίτες, το λεγόμενο *jus gentium*. Αυτή η πρακτική δεν διαφέρει από αυτή που εφαρμόζεται στα μη-μητροπολιτικά εδάφη των αυτοκρατοριών του 19^{ου} αιώνα, ειδικά της Βρετανικής.

ση του τύπου που συναντάται στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) έχει αποδειχθεί ότι αναπτύσσει ένα διακριτό θεσμό «υπερεθνικής (supranational) ιθαγένειας», τουλάχιστον όσον αφορά τη δημιουργία δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, όχι απαραίτητα από φορμαλιστική άποψη. Η λεγόμενη «Ευρωπαϊκή ιθαγένεια» επιτρέπει σε φυσικά πρόσωπα πολίτες διαφόρων κρατών να ταξιδεύουν ελεύθερα, να ψάξουν για εργασία, υγειονομική περίθαλψη, εκπαίδευση και κατοικία, μεταξύ άλλων, σε οποιαδήποτε χώρα μέσα στην ΕΕ. (van den Brink, 2012). Τέτοια δικαιώματα και ελευθερίες γενικά συναντώνται και συνάμα απονέμονται στους πολίτες ενός κράτους και έτσι η ιδιότητα του Ευρωπαίου πολίτη δομείται στη βάση μίας ευρείας κλίμακας δικαιωμάτων, χωρίς όμως την απονομή κάποιας επίσημης ιθαγένειας/υπηκοότητας, όπως αυτός ο θεσμός απαντάται στις πρακτικές των κρατών. Παρ' όλα αυτά, η ιδιότητα του Ευρωπαίου πολίτη ενέχει δικαιώματα και ελευθερίες όμοιες με αυτές που απολαμβάνουν τα πρόσωπα που έχουν επίσημη ιθαγένεια (Donner, 1983).

Παρομοίως, η αντίληψη του κράτους ως μία διοικητική οντότητα σχετίζεται με την όποια συζήτηση που αφορά στην απόρριψη της αναγκαιότητας επίσημης υπηκοότητας. Τα μετά-αποικιακά καθεστώτα στην Αφρική, για παράδειγμα, προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να προτάξουν ότι τα σύνορά τους είχαν διαμορφωθεί ως αποτέλεσμα των προ-αποικιακών συνοριακών ζυμώσεων (και ότι έπρεπε ως εκ τούτου να διατηρηθούν βάσει του δόγματος *uti possidetis juris*⁴) αν και το δόγμα αυτό δεν αντανakλούσε σε καμία

---

4. Επί τη βάση του δικαιώματος χρήσης (όρος του Διεθνούς Δι-

περίπτωση εθνοτικούς, ομαδικούς (με τη στενή έννοια της φυλής, δηλαδή tribal) ή άλλους παρόμοιους συσχετισμούς. Δεν αποτελεί έκπληξη ότι ψηλά στην μετα-αποικιακή ατζέντα βρισκόταν η άποψη ότι τα κληρονομηθέντα σύνορα θα έπρεπε είτε να καταργηθούν ή να ξανασχεδιαστούν προς όφελος (και επί τη βάσει) μίας παν-Αφρικανικής ένωσης, μία *sui generis pax Africana* (Craven, 2007). Παρά τις όποιες προσπάθειες, η πραγματικότητα συνίστατο στο γεγονός πως μόλις ένα κράτος με τους διοικητικούς του μηχανισμούς γεννιέται (ή αναγεννιέται πολιτικά) οδηγείται με τέτοιο τρόπο ώστε να συντηρηθεί ή να επιβιώσει. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να συνεχίζει να μαζεύει φόρους και δασμούς σε μηνιαία βάση, να πληρώσει τους μισθούς των δημοσίων υπαλλήλων για να λειτουργήσει το κράτος, να φροντίσει ότι τα σχολεία λειτουργούν εύρυθμα και ότι η εξωτερική της πολιτική είναι επίσης ενεργή, μεταξύ άλλων. Η λίστα καθημερινών λειτουργιών είναι ατελείωτη. Όταν ένα σχετικά φτωχό κράτος, έχοντας υπόψη μας τα προαναφερθέντα, σκέφτεται να ανοίξει τα σύνορά του σε εκατομμύρια ανθρώπων της ίδιας φυλής, εθνότητας,⁵ ή άλλης εθνικής καταγωγής, δεν απονέμει απλά ιθαγένεια/υπηκοότητα σε αυτούς τους ανθρώπους. Αυτό που κάνει πρακτι-

---

καίου).

5. Αντίθετα με την αποφυγή του όρου «φυλή» (race) στις περισσότερες κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, στο διεθνές δίκαιο, ειδικά σε σχέση με διεθνή εγκλήματα όπως οι γενοκτονίες και τη νομολογία περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως στην περίπτωση των προσφύγων, ο όρος έχει πολύ συγκεκριμένη νομική σημασία και ως τέτοιος χρησιμοποιείται ευρέως από τα δικαστήρια. Το ίδιο ισχύει και για τον όρο «alien» (ξένος).

κά είναι ότι ανοίγει διάπλατα τις πύλες σε μεγάλες μάζες ανθρώπων που εξαιτίας της δεινής τους κατάστασης θα επιφέρουν αλληπάλληλα προβλήματα στα δημόσια οικονομικά καθώς και στον ευρύτερο κοινωνικό ιστό με ότι αυτό συνεπάγεται.

Δεν πρέπει βέβαια να βλέπουμε την μετα-αποικιακή Αφρική ως το μοναδικό παράδειγμα που γέννησε αυτές τις τάσεις. Η ένωση της Ανατολικής με την Δυτική Γερμανία αποτελεί ένα εξαιρετικό παράδειγμα όπου δύο χώρες με την ίδια εθνοτική σύνθεση και καταβολή, διαιρεμένες παρ' όλα αυτά στη διάρκεια ζωής των πληθυσμών τους υπό ιδιαίτερα δύσκολες συνθήκες, φέρονται αντιμέτωπες με έντονη κοινωνική και οικονομική δυσαρέσκεια από μεγάλο μέρος του πληθυσμού τους. Οι εύποροι Δυτικο-Γερμανοί δίσταζαν στην ιδέα πληρωμής επιπλέον φόρων για να φέρουν τους Ανατολικο-Γερμανούς συμπατριώτες τους στο ίδιο με αυτούς επίπεδο διαβίωσης (Smith, 1994). Η άποψη, λοιπόν, που προτάσσει ότι κάποιες χώρες είναι πρόθυμες να απονεύμουν ιθαγένεια μαζικά (*en masse*) σε άτομα της ίδιας εθνοτικής, 'φυλετικής' ή θρησκευτικής ομάδας αποτελεί απλώς ένα μύθευμα εξαιτίας των κοινωνικό-οικονομικών δυσκολιών που ενυπάρχουν σε ένα τέτοιο εγχείρημα, ιδίως δε όταν μία πληθυσμιακή αύξηση δεν ακολουθείται από εμφανή οικονομικά οφέλη, όπως η διαδοχή στο κράτος απορρόφησης επιπλέον εδαφών. Η παρούσα πρακτική στο θέμα της απονομής ιθαγένειας δεν είναι λοιπόν αντίθετη με τα ισχύοντα εμπειρικά δεδομένα που δείχνουν ότι τα κράτη εν γένει είναι πρόθυμα να εντάξουν αλλοδαπούς στον γηγενή πληθυσμό μέσω της απονομής ιθαγένειας/υπηκοότητας μόνο όταν προσβλέπουν σαφή οικονομικά οφέλη

από τους εισερχόμενους μετανάστες (Lambert *et al.*, 2012). Οι ΗΠΑ, η Αυστραλία και ο Καναδάς αποτελούν τρανά παραδείγματα για αυτή τη προσέγγιση, μιας και η μεταναστευτική πολιτική τους βασίζεται στο να τραβήξουν τους πιο ταλαντούχους, τους περισσότερο καινοτόμους, καλύτερα μορφωμένους και νεότερους (κατά το δυνατό) εν δυνάμει μετανάστες ανά τον κόσμο.

Πραγματικά, στη βάση των προηγούμενων παρατηρήσεων, το κρίσιμο κριτήριο για οιαδήποτε μεταναστευτική πολιτική στον 21^ο αιώνα είναι κατά κανόνα οικονομικό και κοινωνικό, αν και δεν θα πρέπει να αγνοούμε τις όποιες εσωτερικές πολιτικές ζυμώσεις και κατευθύνσεις, ιδίως σε περιστάσεις όπου μία κυρίαρχη εθνοτική ομάδα απαιτεί ενότητα με ίδιους εθνοτικούς πληθυσμούς σε όμορες χώρες. Παραδείγματα αποτελούν οι Ούγγροι της Ρουμανίας για τους Ούγγρους και οι Κοσοβάροι για τους Αλβανούς. Η απονομή ιθαγένειας δεν είναι παρά ένα κίνητρο στη διαδικασία αυτή και δεδομένης της οικονομικά καλής κατάστασης των μεταναστών αυτής της κατηγορίας, η κοινωνική προσαρμογή τους δεν θεωρείται προβληματική.

Η Νομική Ρύθμιση της Ιθαγένειας στο Διεθνές Δίκαιο

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η απονομή ιθαγένειας/υπηκοότητας έγκειται στην αποκλειστική αρμοδιότητα του κράτους και των θεσμών αυτού (συνταγματικών, πολιτικών κλπ). Αναφερόμαστε σε απονομή ιθαγένειας/υπηκοότητας σε πρόσωπα που φέρουν ήδη άλλη διακριτή ιθαγένεια από αυτή που τους απονέμει το κράτος στο οποίο τώρα απευθύνονται, δεδομένου ότι το Άρθρο 15 της Οικουμενικής

Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου προστατεύει το δικαίωμα όλων των ανθρώπων σε μία ιθαγένεια. Σαφώς, θα ήταν παράλογο να απαιτήσει κανείς από τα κράτη να απονεύμουν την ιθαγένειά τους σε αλλοδαπούς αδιάκριτα, μιας και στη περίπτωση αυτή κάθε κράτος θα βαρυνόταν από αυτή την υποχρέωση, κάτι το οποίο εν τέλει θα οδηγούσε σε ένα φαύλο κύκλο (van Panhuys, 1959). Έτσι η απονομή ιθαγένειας/υπηκοότητας στους ξένους αποτελεί δικαίωμα του κράτους και υπόκειται στην αποκλειστική διακριτική ευχέρειά του. (Brownlie, 1963). Παρ' ότι τα κράτη είναι ελεύθερα να απονέμουν πολιτειακά δικαιώματα σε όποια πρόσωπα επιθυμούν και αυτό δεν οριοθετείται ούτε ρυθμίζεται από το διεθνές δίκαιο, οι έννομες συνέπειες μίας τέτοιας απονομής αποτιμώνται όχι με βάση το εσωτερικό τους δίκαιο αλλά στη βάση του διεθνούς δικαίου.

Για να αποσαφηνίσουμε το σημείο αυτό θα αναφερθούμε στην υπόθεση *Nottebohm*,⁶ η οποία αν και συνεχίζει να ισχύει, υπόκειται σε σαφείς εξαιρέσεις σε πεδία όπως το διεθνές επενδυτικό δίκαιο.⁷ Στην υπόθεση αυτή, ένας Γερμανός είχε ζήσει στη Γουατεμάλα περίπου δύο δεκαετίες

---

6. *Liechtenstein v Guatemala* [*Nottebohm case*] Second Phase, Judgment, (1955) *ICJ Reports* 4.

7. Στο διεθνές επενδυτικό δίκαιο η έννοια της υπηκοότητας ρυθμίζεται από πολυμερείς και διμερείς συμβάσεις για τη προστασία επενδύσεων (bilateral investment treaties). Σε αυτές, τα συμβαλλόμενα κράτη μπορούν να ορίσουν εάν ένας υπήκοός τους δεν θα απολαμβάνει τα δικαιώματα που απορρέουν από τις εν λόγω συμβάσεις επειδή, για παράδειγμα, διαμένει στη χώρα υποδοχής πάνω από ένα χρονικό διάστημα. Βλέπε 1995 Διμερής σύμβαση Αργεντινής-Αυστραλίας, Άρθρο 2(4).

αλλά δεν είχε αποκτήσει ποτέ την υπηκοότητα αυτής της χώρας. Αντίθετα, είχε καταφέρει να αποκτήσει την υπηκοότητα του Λιχτενστάιν, με το οποίο δεν είχε κανένα δεσμό, πέρα από το γεγονός ότι ο αδερφός του διέμενε εκεί ενώ και ο ίδιος ο Nottebohm είχε επισκεφθεί το κρατίδιο αυτό λίγες φορές στη ζωή του. Το Διεθνές Δικαστήριο Δικαιοσύνης (ΔΔΔ) έκρινε ότι αν και το κάθε κράτος είναι ελεύθερο να καθορίσει τα κριτήρια για την απονομή της ιθαγένειας/υπηκοότητάς του σε αλλοδαπούς, η αναγνώριση αυτής και οι διεθνείς έννομες συνέπειές της διέπονται από το διεθνές δίκαιο. Το δικαστήριο έκρινε ότι ο θεσμός της ιθαγένειας στο διεθνές δίκαιο παράγει (διεθνή) έννομα αποτελέσματα όταν η εν λόγω ιθαγένεια είναι αποτελεσματική ή πρόσφορη (effective)⁸ και εφόσον βασίζεται σε μακρόχρονη διαμονή, κάτι το οποίο δεν συνέβαινε στη περίπτωση του Nottebohm όσον αφορά τη σχέση του με το Λιχτενστάιν. Ως εκ τούτου, για τα δεδομένα αυτής τουλάχιστον της υπόθεσης, η χορηγηθείσα από το Λιχτενστάιν υπηκοότητα του Nottebohm κρίθηκε από το ΔΔΔ ότι δεν παράγει διεθνείς έννομες συνέπειες, παρ' ότι απονεμήθηκε κάτω από τυπικούς συνταγματικούς όρους από ένα κυρίαρχο κράτος (Abass, 2012: 166-67).

Μάλιστα, υπάρχουν περιπτώσεις όπου η υπηκοότητα

---

8. Στην υπόθεση *Champion Trading v Egypt*, Απόφαση για τη Δικαιοδοσία (21 Οκτωβρίου 2003), σσ 16-17, το διαιτητικό δικαστήριο έκρινε ότι δεν χρειαζόταν να αποφανθεί για την αποτελεσματική υπηκοότητα των τριών διαδίκων που κατείχαν διπλή (ΗΠΑ και Αιγύπτου) υπηκοότητα. Έκρινε και τις δύο υπηκοότητες ως αποτελεσματικές. Ομοίως στην υπόθεση *Olguin v Paraguay*, Απόφαση (26 Ιουλίου 2001), παράγραφοι 60-62.

παράγει λιγότερες έννομες συνέπειες σε σύγκριση με τον θεσμό της κατοικίας ή αυτόν της συνήθους διαμονής. Για παράδειγμα, η δικαιοδοσία των αστικών δικαστηρίων που αφορά διακρατικές οικογενειακές διαφορές εντός της ΕΕ, σύμφωνα με το Άρθρο 3 του Κανονισμού *Ibis* των Βρυξελλών⁹ καθορίζεται επί τη βάση της συνήθους διαμονής του εγκαλουμένου. Αυτό συμβαίνει γιατί σε μία Ευρώπη όπου οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι να διαμένουν όπου επιθυμούν, είναι προφανώς δυνατό ένα άτομο να διαμένει σε μία χώρα επί τη βάση συνήθους διαμονής χωρίς να κατέχει την ιθαγένεια/υπηκοότητα της χώρας αυτής. Δεδομένου ότι ο θεσμός της δικαστηριακής δικαιοδοσίας στις οικογενειακές διαφορές, καθώς και γενικά σε όλες τις ιδιωτικές διαφορές, δεν θα έπρεπε να εφαρμόζεται με τέτοιο τρόπο ώστε να δημιουργεί προβλήματα για τους διαδίκους, ιδιαιτέρως στον(ην) εγκαλούμενο(η), είναι λογικό ότι δικαιοδοσία απολαμβάνει το δικαστήριο εκείνο που είναι εγγύτερο (ως προς τη τοποθεσία του) στον τόπο διαμονής του εγκαλουμένου(ης), ο οποίος τόπος δύναται να μην συμπίπτει απαραίτητα με τη χώρα ιθαγένειας/υπηκοότητας (Magnus & Mankowsk, 2012:86).

Όσον αφορά στην πολυπολιτισμικότητα και τη σχέση της με τη μετανάστευση, πρέπει να σημειωθεί ότι αφορά ένα θέμα το οποίο ξεκάθαρα εμπίπτει στη σφαίρα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, παρ' ότι είναι επίσης σημείο ανα-

---

9. Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 2201/2003 του Συμβουλίου, της 27ης Νοεμβρίου 2003, για τη διεθνή δικαιοδοσία και την αναγνώριση και εκτέλεση αποφάσεων σε διαφορές εντός γάμου και διαφορές γονικής μέριμνας ο οποίος καταργεί τον κανονισμό (ΕΚ) αριθ. 1347/2000.

φοράς, όπως αναφέρθηκε παραπάνω σε αρκετές άλλες ανθρωπιστικές επιστήμες. Δεν υπάρχει υποχρέωση στο διεθνές δίκαιο ώστε τα κράτη ή τα φυσικά πρόσωπα να ασπάζονται και να προωθούν τη πολυπολιτισμικότητα και με τον τρόπο αυτό να δέχονται αλλοδαπούς στο έδαφός τους και να εξαναγκάζουν την ένταξή τους ενάντια στη βούληση του γηγενούς πληθυσμού. Τα κράτη σαφώς και υποχρεούνται να προστατεύουν τα δικαιώματα όλων των προσώπων στο έδαφός τους, άσχετα αν πρόκειται για πολίτες τους ή αλλοδαπούς (Steiner, 1991). Στην έκταση που η πολυπολιτισμικότητα απαιτεί θετικά ή αρνητικά μέτρα για την ευημερία όλων των προσώπων σε μία χώρα, το υπεύθυνο κράτος πρέπει να λάβει τα κατάλληλα μέτρα (Xanthaki, 2010). Μια τέτοια υποχρέωση όμως δεν σημαίνει ότι απαιτείται τα κράτη ν' αναλάβουν πολιτικές τέτοιες στις οποίες ετερόκλητες πληθυσμιακές ομάδες να βρίσκουν ένα κοινό κοινωνικό παρανομαστή. Δεν υπάρχει καμία υποχρέωση στα κράτη να εντάξουν ή να αφομοιώσουν και μάλιστα οι πολιτικές αφομοίωσης συνήθως παίρνουν το χαρακτήρα πολιτισμικής γενοκτονίας ή, στο ελάχιστο, προσπάθειας βίαιης αποκοπής ενός πληθυσμού από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του (Davidson, 2012).

Οι περιορισμοί στην απονομή ιθαγένειας/υπηκοότητας ορίζονται από τις γενικές αρχές του διεθνούς δικαίου ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Στο πιο βασικό επίπεδο, απαγορεύεται στα κράτη να καταστούν τους πολίτες τους απάτριδες, ιδίως με την στέρηση ή την αφαίρεση της ισχύουσας (μοναδικής) τους υπηκοότητας/ιθαγένειας, ή απαγορεύο-

ντας τους να επιστρέψουν στη πατρίδα τους.¹⁰ Τα κράτη δικαιούνται βεβαίως να αρνηθούν την απονομή ιθαγένειας/ υπηκοότητας ή ακόμη και εισόδου σε άτομα με προγονικούς δεσμούς, τα οποία έχουν αποκτήσει την ιθαγένεια/υπηκοότητα άλλου κράτους. Αυτό εξηγεί σε κάποιο βαθμό την τεράστια απόκλιση ανάμεσα σε αναπτυγμένες χώρες όσον αφορά την εφαρμογή των δύο βασικών αρχών απόκτησης ιθαγένειας, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, δηλαδή, του 'δικαίου του εδάφους' και του 'δικαίου του αίματος'. (Weil, 2001). Επίσης, απαγορεύεται στα κράτη να εξαναγκάζουν τους πολίτες τους να εγκαταλείπουν τη χώρα τους και έτσι να καθίστανται μακροχρόνιοι πρόσφυγες ή ουσιαστικά απάτριδες. Η λογική αυτών των περιορισμών είναι διττή. Από τη μία πλευρά, αφαιρώντας την ιθαγένεια ενός φυσικού προσώπου, στερεί σε αυτό τη προστασία που του οφείλεται από το κράτος [των πολιτειακών του δικαιωμάτων] σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Από την άλλη πλευρά, η μη προστασία ενός προσώπου από το κράτος δημιουργεί ένα παράλληλο βάρος στο κράτος εκείνο που εν τέλει θα υποδεχθεί το διωγμένο πρόσωπο (van Waas, 2008).

Περαιτέρω, όταν ένα κράτος διασπάται σε πολλαπλές νέες οντότητες, αυτές διαδέχονται τα εδάφη και τις υποχρεώσεις του παλαιού ενιαίου κράτους. Η διαδοχή κρατών καθορίζεται από εθμικούς κανόνες διεθνούς δικαίου οι

---

10. Ως αποτέλεσμα, το Άρθρο 1 της Σύμβασης του 1961 για τη Μείωση του Φαινομένου της Απατρίας με το οποίο εφαρμόζεται η αρχή του *jus soli* σε πρόσωπα τα οποία σε άλλες περιπτώσεις θα ήταν απάτριδες.

οποίοι έχουν αναπτυχθεί από τη μακρόχρονη πρακτική των κρατών όσον αφορά στην επίλυση σημαντικών ζητημάτων που αναφύονται σε τέτοιες περιπτώσεις. Ο βασικός κανόνας έγκειται στο ότι το νέο, διαδεχόμενο, κράτος όχι μόνο διαδέχεται τον προκάτοχό του, όσον αφορά τα εδάφη του και τη περιουσία του, αλλά το διαδέχεται επίσης και στις υποχρεώσεις του, συμπεριλαμβανομένων και των υποχρεώσεων του στη φύλαξη και προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ως εκ τούτου, εν γένει εγγυάται σε όλα τα πρόσωπα που έχουν συνήθη διαμονή στο έδαφος του τη στιγμή της πράξης διαδοχής (και τα οποία ήταν πολίτες του παλαιού ενιαίου κράτους πριν τη διάσπαση) τη λήψη της ιδιότητας του πολίτη του διαδέχοντος κράτους. Στη πράξη, η κατάσταση είναι περισσότερο περίπλοκη (Zimmermann, 2006). Μετά τη διάσπαση της Σοβιετικής Ένωσης συνάφθηκε συνθήκη διαδοχής μεταξύ όλων των διαδόχων κρατών υπό την αιγίδα της Ρωσικής Κοινοπολιτείας (Σύμφωνο της Αλμά Ατά). Δεδομένου ότι η Σοβιετική Ένωση είχε προ πολλού προωθήσει την εσωτερική μετανάστευση μεταξύ πληθυσμών εντός του αχανούς εδάφους της, ένα μεγάλο κομμάτι της οποίας ήταν εξαναγκαστικού χαρακτήρα (πογκρόμ Ελλήνων της Μαύρης Θάλασσας), ή τουλάχιστον ενάντια στη βούληση του μετατοπισθέντος πληθυσμού, - με σκοπό να διατηρήσει την εξουσία της - αμέσως μετά τη διαδοχή των νέων κρατών ένα σημαντικό κομμάτι των εθνολογικά Ρωσικών πληθυσμών (περί το 10% του συνολικού πληθυσμού στις περισσότερες περιπτώσεις) διάλεξε να παραμείνει στο νέο κράτος διαδοχής. Αυτές οι νέες κρατικές οντότητες υιοθέτησαν νόμους με τους οποίους απένειμαν υπηκοότητα σε όλους εκείνους που είχαν συνήθη διαμονή

στην επικράτειά τους, αλλά στη πράξη προσπάθησαν να αποκλείσουν ορισμένες εθνοτικές ομάδες με μεθόδους παράνομης διάκρισης και με δικαιολογητικό ότι είχαν μετατοπισθεί εκεί παράνομα από το προηγούμενο καθεστώς (Gelazis, 2004). Παρ' όλες αυτές τις πρακτικές, έδωσαν επιλογή στους μη-αυτόχθονες (ή μη-γηγενείς) ώστε να δηλώσουν εντός εύλογης προθεσμίας αν ήθελαν ή όχι να λάβουν την υπηκοότητα του νέου κράτους, στην οποία περίπτωση δικαιούνταν να λάβουν την υπηκοότητα της επιλογής τους, δηλαδή αυτής της Ρωσίας. Η Ρωσική Κοινοπολιτεία κατά τη περίοδο εκείνη δεν ήταν ιδιαίτερα θερμή στη προοπτική μαζικών επιστροφών Ρωσικών πληθυσμών εξ' αιτίας της τότε καταρρέουσας οικονομικής της κατάστασης αλλά και επειδή είχε καταλάβει τα πολιτικά οφέλη από πιθανή δυναμική παρουσία Ρωσικών πληθυσμών εντός των συνόρων των πρώην αποικιών της (Blackman, 1998). Θα μπορούσε δηλαδή να εμπλέκεται στα εσωτερικά ζητήματα των κρατών αυτών, όπως και φάνηκε από τη πρόσφατη Ρωσική εμπλοκή στην ανατολική Ουκρανία το 2014 με αφορμή τη κακομεταχείριση Ρωσικών πληθυσμών. Εν τέλει, ο αριθμός των αυτοχθόνων Ρώσων που επέλεξαν να επαναπαρτιστούν στη Ρωσία ήταν αρκετά μικρός, ιδίως σε σύγκριση με τον αριθμό εκείνων που παρέμειναν στον συνήθη τόπο διαμονής τους.

Υπάρχει ένα ζήτημα για το κατά πόσο η αρχή της μη διάκρισης, ενός θεμελιώδους κανόνα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, μπορεί να εφαρμοσθεί στην κυριαρχική ευχέρεια των κρατών όσον αφορά στην απονομή ιθαγένειας/υπηκοότητας. Φυσιολογικά, επί τη βάση γενικών συνθηκών όπως η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Αν-

θρώπου (ΕΣΔΑ), το Διεθνές Σύμφωνο για τα Αστικά και Πολιτικά Δικαιώματα, καθώς και πιο εξειδικευμένες συνθήκες, όπως η Διεθνής Συνθήκη για την Εξάλειψη όλων των μορφών Φυλετικής Διάκρισης, τα κράτη είναι υποχρεωμένα να συμπεριφέρονται έναντι όλων των ανθρώπων με τον ίδιο τρόπο ή με σχετική ισότητα. Το Άρθρο 14 της ΕΣΔΑ, που αφορά στην απαγόρευση της διάκρισης, δεν έχει ακόμη δώσει λαβή για ιδιαίτερα σημαντική νομολογία μιας και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο έχει εκλάβει το Άρθρο αυτό ως έκφραση τυπικής ισότητας (Weis, 1979). Παρ' όλα αυτά, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο έχει υπογραμμίσει ότι διαφορετικές καταστάσεις πρέπει να αντιμετωπίζονται διαφορετικά, και με τον τρόπο αυτό συναινεί στην ενσυνείδητη (θετική) διάκριση σε ορισμένες περιστάσεις.¹¹ Από την άλλη όμως, η νομολογία της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ ξεκάθαρα προκρίνει όχι μόνο πολιτικές θετικής διάκρισης καθαντές,¹² αλλά επίσης υποστηρίζει αναγκαστική θετική διάκριση μέσω του Άρθρου 26 του Διεθνούς Συμφώνου. Ακόμη κι έτσι, δεν τίθεται ζήτημα για το αν η αρχή της μη-διάκρισης εφαρμόζεται σε συγκυρίες όπου ένα κράτος επιλέγει να απονείμει ιθαγένεια σε έναν αλλοδαπό σε μία περίπτωση αλλά όχι σε άλλη παρόμοια περίπτωση. Οποιοδήποτε άλλο αντίθετο συμπέρασμα θα κατανικούσε την όποια ουσία της κυριαρχικής φύσης της ιθαγένειας και θα αφαιρούσε τη πολιτική διάσταση της κρατικής ευχέρειας, η οποία και καθορίζει εν τέλει την κρατική πολιτική

---

11. *Thlimmenos v Greece*, (2001) 31 E.H.R.R. 411.

12. General Comment No 4, UN Doc HRI/GEN/1/Rev.1 (1994), paras 2-3.

για τη μετανάστευση.¹³ Επομένως, το δικαίωμα ενός κράτους να απονεμίει ιθαγένεια/υπηκοότητα σε αλλοδαπούς υπερκερνάει την αρχή της γενικής ισότητας και την αρχή της μη-διάκρισης (Weisbrodt & Collins, 2006). Αυτή η παρατήρηση μας επιστρέφει στη συζήτηση για την πολυπολιτισμικότητα. Οι ΗΠΑ, για παράδειγμα, που κατέστησαν την αρχή του 'δικαίου του εδάφους' ως συνταγματικό θεσμό μέσω της 14^{ης} τροποποίησης του Συντάγματός τους, τα τελευταία χρόνια έλαβαν μέτρα για να αποτρέψουν τα τέκνα των παρανόμων μεταναστών όπως πάρουν υπηκοότητα (λόγω της γέννησης τους εκεί) και έχει επίσης αποτρέψει πατεράδες από το να μεταδώσουν τη δική τους υπηκοότητα (των ΗΠΑ) σε τέκνα που είναι γεννημένα εκτός ΗΠΑ ή έξω από γάμο.¹⁴

Από τη συζήτηση μέχρι τώρα γίνεται φανερό ότι πέρα από την οποιαδήποτε θεωρητική στάση πάνω στο θέμα, δεν υπάρχει καμία υποχρέωση στα κράτη να ενισχύουν ή να προωθούν τη πολυπολιτισμικότητα, πέρα από το να σέβονται όλα τα αστικά, πολιτικά, κοινωνικο-οικονομικά και πολιτισμικά δικαιώματα εκείνων που βρίσκονται στην επικράτειά τους. Μάλιστα, γίνεται αποδεκτό ότι τα κράτη είναι ελεύθερα να αναπτύξουν πολιτική μετανάστευσης η οποία είναι βασισμένη σε εθνοτική ή πολιτισμική ομοιογένεια. Η Αυστραλία, για παράδειγμα, επιτρέπει την είσοδο μόνο σε εκείνους τους μετανάστες που πιθανολογείται ότι

---

13. Η Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών για παράδειγμα, έχει αποδεχθεί ότι η εθνική ασφάλεια συνιστά βάσιμο λόγο για την άρνηση μιας αίτησης για απόδοση υπηκοότητας. *Borzov v Estonia*, UN Doc CCPR/C/81/D/1136/2002 (25 August 2004).

14. *Flores-Villar v USA*, 131 S Ct 2312 (2011).

θα ‘αγκαλιάσουν’ τον τρόπο ζωής της χώρας αυτής. Με την εφαρμογή της πολιτικής αυτής ενσυνείδητα εξαιρούνται άτομα συγκεκριμένων θρησκειών και αντιλήψεων.¹⁵

Παράνομη Μετανάστευση και το Κράτος στο Διεθνές Δίκαιο

Οι όροι ‘immigration’ και ‘migration’ είναι ταυτόσημοι από την άποψη του διεθνούς δικαίου. Η κίνηση προσώπων πέρα από εθνικά σύνορα –εξαιρουμένων των περιπτώσεων πρότερης προσκλήσεως ή έχοντας ικανοποιήσει τις νόμιμες προϋποθέσεις εισόδου– ρυθμίζεται σύμφωνα με όσα αναφέραμε στη προηγούμενη ενότητα. Η μαζική εκτόπιση ή η μαζική κίνηση ρυθμίζεται επίσης από το διεθνές δίκαιο προσφύγων και συγκεκριμένα από τη Σύμβαση του 1951 που αφορά στο Καθεστώς των Προσφύγων. Ένα πρόσωπο απολαμβάνει το καθεστώς του πρόσφυγα όταν έχει εύλογο φόβο δίωξης εξ αιτίας της φυλής του, της εθνοτικότητάς του, της θρησκείας του, ή της συμμετοχής του σε συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα ή εξ αιτίας των πολιτικών του πεποιθήσεων δεν δύναται ούτε επιθυμεί την προστασία του κράτους της υπηκοότητάς του (Άρθρο 1(A) (2). Είναι ξεκάθαρο από αυτόν τον ορισμό –ο οποίος έχει από το 1951 επεκταθεί μέσω της νομολογίας κρατών και εφαρμόζεται πλέον σε άτομα τα οποία διώκονται εξ αιτίας των σεξουα-

---

15. Σύμφωνα με τον Αυστραλιανό νόμο περί Ιδιότητας του Πολίτη του 2007 (Australian Citizenship Act 2007, section 12), ένα παιδί που γεννιέται στην Αυστραλία από αλλοδαπούς γονείς αποκτά την υπηκοότητα μόνο μετά από δέκα χρόνια συνεχούς διαμονής.

λικών τους προτιμήσεων ή απλά για εγκλήματα τιμής- ότι τα άτομα εκείνα που προσπαθούν να ξεφύγουν από τη φτώχεια για μια καλύτερη ζωή δεν θεωρούνται πρόσφυγες σύμφωνα με τον ορισμό της Σύμβασης του 1951 (Goodwin-Gill, 1996:40-80).

Είναι λοιπόν σημαντικό να διακρίνουμε πως κατατάσσονται από νομικής απόψεως τα κράτη τους (μη-πρόσφυγες) παράνομους μετανάστες, τι δικαιώματα δικαιούνται και εν τέλει τι επιλογές υπάρχουν για την επιστροφή τους στη χώρα από την οποία προήλθαν (*refoulement*)¹⁶, είτε με τη θέλησή τους είτε με εξαναγκασμό. Αν και η νομική τους θέση είναι σαφής, γίνεται περίπλοκη εξ αιτίας μη νομικών συσχετισμών. Οι αλλοδαποί που προσπαθούν ή και καταφέρνουν να εισέλθουν σε ξένο κράτος χωρίς την έγκριση του κράτους αυτού - εκτός και αν είναι πρόσφυγες - διαπράττουν ένα ποινικό αδίκημα σύμφωνα με το εσωτερικό δίκαιο μετανάστευσης της χώρας εισόδου. Πρόκειται για το αδίκημα της παράνομης εισόδου. Η παράνομη είσοδος φέρει ποινή και καταδίκη σε φυλάκιση. Μόλις εκτιθεί η ποινή, ο καταδικασθείς υπόκειται σε καθεστώς απέλασης. Στη πράξη, όλοι οι παράνομοι μετανάστες ισχυρίζονται κάποια μορφή δίωξης στη χώρα καταγωγής τους, έτσι ώστε ο ισχυρισμός αυτός να εγείρει υποχρέωση διερεύνησης για το κατά πόσο το άτομο αυτό δικαιούται άσυλο ως πρόσφυγας. Αυτή η έρευνα μπορεί να πάρει χρόνο. Στο διάστημα αυτό

---

16. Ο όρος 'refoulement' (επαναπροώθηση) είναι βασικός στη Συνθήκη για τους Πρόσφυγες του 1951 των Ηνωμένων Εθνών, άρθρο 33, και απαγορεύει τον βίαιο επαναπατρισμό των προσφύγων στην χώρα προέλευσης (*non-refoulement principle*).

το άτομο μπορεί να είναι υπό κράτηση ή μπορεί να του δοθεί προσωρινή άδεια παραμονής μέχρι να ερευνηθεί το ιστορικό του και να αποφανθούν οι αρχές αν δικαιούται επ' αόριστο άσυλο. Οι πρόσφυγες και αυτοί που αιτούνται άσυλο προστατεύονται από τις εγγυήσεις της Σύμβασης του 1951, ενώ όλοι εκείνοι που κατατάσσονται ως παράνομοι (όσον αφορά την είσοδό τους) προστατεύονται αποκλειστικά από το γενικό διεθνές δίκαιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Weissbrodt & Divine, 2012). Η θεμελιώδης διαφορά είναι ότι οι πρόσφυγες και οι αιτούντες άσυλο (και οι οποίοι διατηρούν το καθεστώς του πρόσφυγα μέχρι οι αρχές να αποφανθούν αλλιώς) δεν μπορούν να επιστραφούν στη χώρα δίωξης, ενώ όλοι οι άλλοι παρανόμως εισελθόντες μπορούν να επαναπατριστούν χωρίς περαιτέρω περιορισμούς.¹⁷

Από άποψη πολιτικής, σε περίπτωση μαζικής εξόδου ή μαζικής κίνησης προσώπων εξ' αιτίας συγκεκριμένου γεγονότος, όπως στη περίπτωση των συρράξεων στο Κοσσυφοπέδιο και την πρώην Γιουγκοσλαβία τη δεκαετία του 1990, παρ' ότι γίνονται προσπάθειες επαναπατριισμού μετά το πέρας των συρράξεων, είναι προφανές ότι στο ενδιάμεσο διάστημα ένα μεγάλο μέρος των προσώπων αυτών θα έχει

---

17. Μια σημαντική εξαίρεση στον κανόνα αυτόν αφορά στα θύματα του trafficking. Σύμφωνα με τους όρους του Trafficking Protocol του 2000 της Συνθήκης των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διεθνοποιημένου Οργανωμένου Εγκλήματος, τα θύματα του trafficking δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζονται σαν να έχουν διαπράξει ποινικό αδίκημα (ιδιαίτερα της παράνομης εισόδου) και θα πρέπει να τους παρέχεται κάθε δυνατή βοήθεια, συμπεριλαμβανομένης του μη επαναπατριισμού τους στην χώρα καταγωγής τους.

Ξεκινήσει μία καινούργια ζωή στη χώρα του προσωρινού ασύλου. Έτσι, όπου δεν δημιουργούνται σοβαρά δημογραφικά προβλήματα, τα λεγόμενα αναπτυσσόμενα κράτη, τουλάχιστον στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική, δεν είναι αντίθετα στη προοπτική να μοιραστούν με άλλα κράτη το βάρος αποδοχής ατόμων (*burden sharing*) που πριν λίγο διάστημα ήταν πρόσφυγες, εκχωρώντας τους αορίστου διάρκειας παραμονή, κάτι που συνήθως αποτελεί (αλλά όχι στην Ελλάδα) το πρώτο βήμα για την απονομή ιθαγένειας/υπηκοότητας (Taylor, 2013). Με τον τρόπο αυτό, ακόμη και ένας μεγάλος πληθυσμός 200.000 ατόμων δύναται να διασκορπισθεί σε διάφορες Ευρωπαϊκές χώρες χωρίς να αλλοιώσει το δημογραφικό *status quo* ή να αποδυναμώσει τα δημόσια οικονομικά των χωρών αυτών. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η πολιτογράφηση έχει πρωτίστως ανθρωπιστικό χαρακτήρα. Παρ' όλα αυτά, πρέπει να τονισθεί ότι δεν υπάρχει υποχρέωση στα κράτη να απονείμουν ιθαγένεια/υπηκοότητα ή αορίστου διάρκειας παραμονή επί τη βάση ανθρωπιστικών κριτηρίων.

Δεν υπάρχει αμφιβολία για τη νομιμότητα του ελέγχου δημογραφικών ανωμαλιών από τα κράτη. Επίσης, δεν αμφισβητείται το ενδεχόμενο κοινωνικών αναταραχών εξ αιτίας μαζικής εισροής μεταναστών. Ένας τρόπος τέτοιου δημογραφικού ελέγχου –ιδίως όπου τα σύνορα είναι ανεξέλεγκτα, όπως σε θαλάσσιες περιοχές και η αστυνόμευση είναι σχεδόν αδύνατη– έγκειται στο περιορισμό πολιτογράφησης σε πολύ μικρό αριθμό ατόμων και υπό συνθήκες που επιβάλλονται από το κράτος. Μερικές φορές, ιδίως όταν η πολιτικές πιέσεις είναι μεγάλες, τα μέτρα αυτά συνάδουν με το δημόσιο αίσθημα (Schuck & Smith, 1985). Μια

τέτοια πολιτική σκοπό έχει να δημιουργήσει αντι-κίνητρα σε εκείνους που σκοπεύουν να εισέλθουν στη χώρα και πιθανότατα να καταστεί και η αφορμή για μία διεθνή συνθήκη για τη προστασία των συνόρων της προσβαλλόμενης χώρας, γιατί αλλιώς οι εν δυνάμει μετανάστες θα ψάξουν άλλες διόδους, κυρίως μέσω όμορων κρατών. Η παρούσα στάση της διεθνούς κοινότητας, ιδίως της ΕΕ. και των κρατών της Βορείου Αμερικής, φαίνεται να τείνει προς αυξημένο έλεγχο προστασίας συνόρων και μη-εισόδου. Δεν υπάρχει εναλλακτικό σχέδιο έτσι ώστε να υπάρξει ουσιαστική ανάπτυξη και ευκαιρίες στους ανθρώπους του λεγόμενου αναπτυσσόμενου κόσμου, οι οποίοι θα έκαναν τα πάντα για να δραπετεύσουν από την κατάστασή τους (Bantekas & Oette, 2013:703-708).

Για να είμαστε ξεκάθαροι, τα κράτη υπόκεινται σε θετική υποχρέωση (δηλαδή απαιτείται δράση, σε αντιδιαστολή με τις αρνητικές υποχρεώσεις όπου απαιτείται αποφυγή παραβίασης) να διαφυλάττουν τα δικαιώματα των ανθρώπων, όπως για παράδειγμα σε καταστάσεις που απαιτούν τη διατήρηση της τάξης και την προστασία της ζωής και της παρουσίας από την αστυνομία. Μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι τα κράτη που δεν καταφέρνουν να εμποδίσουν μαζική παράνομη μετανάστευση, η οποία μετουσιώνεται σε αυξημένη εγκληματικότητα και μείωση της δημόσιας ασφάλειας, παραβιάζουν τις θετικές τους υποχρεώσεις έναντι των πολιτών τους. Ένα παρόμοιο επιχείρημα μπορεί να γίνει ενάντια στις υπέρμετρες πολιτογραφίες των οποίων το αποτέλεσμα είναι η δημογραφική αποσταθεροποίηση και η δημιουργία εθνοτικών ή παρομοίων συγκρούσεων, ή οικονομικών κρίσεων, εκτός από τις

περιστάσεις εκείνες όπου ένα πιθανό αντεπιχείρημα δείχνει τις θετικές πτυχές μίας πολιτικής αύξησης των περιπτώσεων πολιτογράφησης (Aleinikoff, 2000).

Η απόδοση ιθαγένειας στους μετανάστες σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία

Η συζήτηση που προηγήθηκε είχε στόχο να επισημάνει με ποιόν τρόπο τα κράτη καταλήγουν στην εφαρμογή μιας συγκεκριμένης μεταναστευτικής πολιτικής, αλλά και τι ευχέρεια παρέχεται στα κράτη βάσει του διεθνούς δικαίου για την απόδοση ιθαγένειας/υπηκοότητας στους αλλοδαπούς. Εκτός από την εφαρμογή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων για τους μετανάστες και τους πρόσφυγες, τα κράτη έχουν απεριόριστη ευχέρεια για πολιτογράφηση, ακόμα και μέσω θετικής διάκρισης, εν ονόματι της αρχής της εθνικής κυριαρχίας. Μέσα στο πλαίσιο αυτό θα εξετάσουμε αμέσως παρακάτω τη λογική που διέπει την ελληνική μεταναστευτική πολιτική μετά το 1990.

Μέχρι το 1990 λοιπόν, δεν υπήρχε μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα, καθώς δεν ήταν μέχρι τότε μεταναστευτικός προορισμός και στην πραγματικότητα η μαζική εκτόπιση ήταν και το μόνο μέτρο που εφαρμόζονταν προς αντιμετώπιση του φαινομένου της παράνομης μετανάστευσης (Maroukis, 2009). Το πρώτο ελληνικό πρόγραμμα νομιμοποίησης, το οποίο παρείχε προσωρινή άδεια παραμονής, εφαρμόστηκε το 1998 όπου οι παράνομοι μετανάστες είχαν την ευκαιρία να νομιμοποιηθούν στην χώρα. Άλλα δύο προγράμματα νομιμοποίησης εφαρμόστηκαν, ένα το 2001 κι ένα άλλο το 2005. Παρόλα αυτά ακόμη και οι νόμιμοι

μετανάστες βρίσκονταν συνήθως σε ένα καθεστώς ‘ημινομιμότητας’, καθώς οι άδειες παραμονής για τους μετανάστες που βρίσκονταν νόμιμα στην Ελλάδα για λιγότερο από δέκα χρόνια ανανεώνονταν για ένα ή δύο χρόνια. Εξαιτίας της μεγάλης καθυστέρησης της διαδικασίας, όταν η άδεια εκδίδονταν ήταν σχεδόν ληγμένη κι έτσι οι εν λόγω μετανάστες έπρεπε να κάνουν εκ νέου αίτηση για ανανέωση (Triandafyllidou & Maroufof, 2008).

Η ενσωμάτωση μέσα από την διαδικασία της πολιτογράφησης δεν ήταν εύκολη καθότι η απόδοση της ελληνικής ιθαγένειας έχει βασιστεί στην αρχή του ‘δικαίου του αίματος’ και μέχρι τον Μάρτιο του 2010, η διαδικασία νομιμοποίησης ήταν χρονοβόρα, δαπανηρή και με αμφίβολο αποτέλεσμα, ακόμα κι αν πληρούνταν όλες οι τυπικές προϋποθέσεις που ορίζονταν από την κείμενη νομοθεσία (Gropas & Triandafyllidou, 2011).¹⁸ Τον Μάρτιο του 2010 το ελληνικό κοινοβούλιο υιοθέτησε τον νόμο 3838/2010 για την ιδιότητα του πολίτη και την πολιτογράφηση εισάγοντας για πρώτη φορά το στοιχείο του ‘δικαίου του εδάφους’ στην αντίληψη για την ελληνική ιδιότητα του πολίτη. Μια από τις βασικές καινοτομίες του νόμου, το Άρθρο 1^A, αφορούσε στο καθεστώς των μεταναστών δεύτερης γενιάς, ιδιαίτερα τα παιδιά που γεννήθηκαν στην Ελλάδα από αλ-

---

18. Το άρθρο 5(2)(α) του Ελληνικού Κώδικα για την Ιθαγένεια, Νόμος 3284/2004 απαιτεί, ανάμεσα σε άλλα, διαμονή για τουλάχιστον 10 χρόνια στην Ελλάδα, όμως η τελική απόφαση για την απόδοση της ιθαγένειας εναπόκειται στην ευχέρεια του κράτους- μέσω μιας διαδικασίας πολύ-επίπεδων ελέγχων -ενώ η αρνητική απόφαση της αίτησης κάποιου δεν ήταν απαραίτητο να αιτιολογηθεί σύμφωνα με το Άρθρο 8(2).

λοδαπούς γονείς, ή τα παιδιά που γεννήθηκαν στο εξωτερικό αλλά είχαν συμπληρώσει τουλάχιστον έξι χρόνια φοίτησης σε σχολεία στην Ελλάδα και συνέχιζαν να ζουν στην Ελλάδα (Gropas & Triandafyllidou, 2011). Αυτός ο νέος νόμος μείωνε το χρονικό όριο για την πολιτογράφηση από τα δέκα στα επτά χρόνια διαμονής με την προϋπόθεση ότι οι μετανάστες βρίσκονταν ήδη στο Ευρωπαϊκό καθεστώς του επί μακρόν διαμένοντος, το οποίο παίρνει κανείς μετά από πέντε χρόνια νόμιμης διαμονής.

Επιπλέον, ο νόμος του 3838/2010, προέβλεπε πολιτικά δικαιώματα (σε σχέση με τις δημοτικές εκλογές) για τους αλλοδαπούς κατοίκους που ζούσαν στην Ελλάδα από πέντε χρόνια και πάνω (Gropas & Triandafyllidou, 2011). Τον Δεκέμβριο του 2012, ο νόμος αυτός κρίθηκε αντισυνταγματικός από την ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΣτΕ), με την αιτιολογία ότι συγκρούεται με την συνταγματικά κατοχυρωμένη αρχή του ‘δικαίου του αίματος’¹⁹. Στην πραγματικότητα, το Σύνταγμα και ειδικά το άρθρο 4 δεν απορρίπτει σαφώς το ‘δίκαιο του εδάφους’, αλλά αυτό υπονοείται από την συνταγματική ιστορία της Ελλάδας. Το ΣτΕ ξεκαθάρισε ότι το Άρθρο 1^A του νόμου του 2010 δεν παρείχε εγγυήσεις ότι η απλή διαμονή θα μπορούσε να συνιστά γνήσιο δεσμό ανάμεσα στον δικαιούχο και την Ελλάδα κι ως αποτέλεσμα ελλόχευε κίνδυνος εθνικής κυριαρχίας. Το δικαστήριο υπονόησε ότι ο νόμος 3838/2010 ‘έκρυβε’ την παροχή πολιτικών κινήτρων υπό τη μορφή ‘εξυπηρετήσεων’ σε υποψήφιους προς πολιτογράφηση μετανάστες, οι οποίοι ως αντάλλαγμα θα έδιναν την ψήφο τους

---

19. Απόφαση 60/2013.

στο κόμμα που εισηγήθηκε τον νόμο. Είναι προφανές από την απόφαση του ΣτΕ ότι το ελληνικό κράτος συνεχίζει να βλέπει την πολιτογράφηση μέσα από το πρίσμα της εθνικής συνοχής, φοβούμενο ότι πιθανά το κύμα μαζικών αιτήσεων πολιτογράφησης επί τη βάσει του ‘δικαίου του εδάφους’ θα οδηγούσε σε κοινωνικές συγκρούσεις και ένταση (Grossman, 2004). Αυτό βέβαια μπλοκάρει εντελώς το ζήτημα της πολιτογράφησης των παιδιών μεταναστών (δεύτερη γενιά) που έχουν γεννηθεί και μεγαλώσει στην Ελλάδα και που δεν μιλούν άλλη γλώσσα αλλά που για τον νόμο δεν είναι Έλληνες (van Waas, 2007).

Ο έλληνας νομοθέτης έχει πλήρη επίγνωση ότι η χώρα δεν αποτελεί για τους μετανάστες τον πρώτο προορισμό, αλλά χρησιμοποιούν την Ελλάδα ως πλατφόρμα για να κατευθυνθούν βορειότερα. Το πρόβλημα για την Ελλάδα είναι πολλαπλό. Πρώτα απ’ όλα, τα σύνορά της είναι διαπερατά, με την έννοια ότι οι διακινητές μπορούν να περάσουν παράνομα ανθρώπους μέσω θαλάσσης χωρίς να εντοπιστούν. Δεύτερον, με την είσοδό τους οι εν λόγω άνθρωποι δεν μπορούν να προωθηθούν περαιτέρω στην Ευρώπη κι αν το καταφέρουν και συλληφθούν θα επαναπροωθηθούν στην Ελλάδα βάσει της Συνθήκης Δουβλίνο II²⁰. Αυτό σημαίνει ότι αν και η Ελλάδα είναι απλώς η χώρα εισόδου, καθίσταται υπεύθυνη να κρατήσει όλο τον μεταναστευτικό

---

20. Κανονισμός (ΕΕ) αριθ. 604/2013 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 26ης Ιουνίου 2013, για τη θέσπιση των κριτηρίων και μηχανισμών για τον προσδιορισμό του κράτους μέλους που είναι υπεύθυνο για την εξέταση αίτησης διεθνούς προστασίας που υποβάλλεται σε κράτος μέλος από πολίτη τρίτης χώρας ή από απάτριδα.

αυτόν πληθυσμό, να αξιολογήσει τις αιτήσεις τους και τελικά να επαναπροωθήσει εκείνους που δεν πληρούν τις προϋποθέσεις για παροχή ασύλου.

Όμως, με δεδομένη την αδυναμία της Ελλάδας να χειριστεί την ολοένα και αυξανόμενη ροή παράνομης μετανάστευσης στην χώρα και την κοινωνική ένταση που προκαλεί το φαινόμενο αυτό σε όλη την επικράτεια –πέρα από το οικονομικό και εργασιακό κόστος που η διαχείριση αυτή συνεπάγεται– η ΕΕ αποφάσισε να συνδράμει μέσω της FRONTEX, σκοπός της οποίας είναι να παρέχει αποτελεσματικό έλεγχο των εξωτερικών συνόρων της Ευρώπης (Papastavridis, 2010).²¹

Με δεδομένο ότι παρ' όλες τις προσπάθειες αυτές η μεταναστευτική ροή παραμένει έντονη, δεν προκαλεί έκπληξη ότι το κοινό αίσθημα παραμένει αντίθετο προς τις πολιτογραφήσεις ανεξάρτητα πολιτικής ταυτότητας. Οι Έλληνες φοβούνται ότι οι πολιτογραφήσεις –ειδικά ατόμων που δεν μοιράζονται ή ενστερνίζονται την ελληνική κουλτούρα ή θρησκεία– θα κορυφωθεί δημογραφικά και θα συμβάλλει στον διαχωρισμό (κι όχι στην ενσωμάτωση), στη σύγκρουση και τελικά σε πιθανή αυτονομία ή απόσχιση. Σύμφωνα με τον Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ,

---

21. Κανονισμός (ΕΕ) αριθ. 1168/2011 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 25ης Οκτωβρίου 2011, για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 2007/2004 του Συμβουλίου σχετικά με τη σύσταση ευρωπαϊκού οργανισμού για τη διαχείριση της επιχειρησιακής συνεργασίας στα εξωτερικά σύνορα των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Επίσης βλ. Παπασταυριδής Α. σ' αυτόν τον τόμο.

2003)²² οι Έλληνες, ανάμεσα σε όλους τους άλλους Ευρωπαίους, παρουσιάζουν τις πιο αρνητικές απόψεις και στάσεις για τους μετανάστες, επί τη βάσει αιτιάσεων οικονομικών, εθνοτικών, πολιτισμικών και ποιότητας ζωής.

Ο Castles αυτό το ερμηνεύει ως «την ιδεολογική δύναμη του εθνικισμού και του εθνοκεντρισμού στις χώρες υποδοχής [που καθιστά] εύκολη την κινητοποίηση της κοινής γνώμης ενάντια στην μετανάστευση» (2004:867). Μια έρευνα της Ευρωπαϊκής επιτροπής για τις άτυπες διοικητικές πρακτικές και τη μετατόπιση των στρατηγικών των μεταναστών σε τέσσερις ευρωπαϊκές χώρες αναφέρει για την Ελλάδα: «αρκετές διαφορετικές ομάδες ανθρώπων είδαν τους μετανάστες και την παρουσία τους ως μέγιστη πολιτισμική ‘απειλή’ προς τις ελληνικές αξίες για ένα εθνικά ομοιογενές κράτος. Οι μετανάστες παρουσιάζονται ως ‘ρουπαντές’ και ‘εισβολείς’ της υποτιθέμενης ‘καθαρής’ και σχετικά ομοιογενούς ελληνικής κοινωνικής ταυτότητας. Από την άλλη, το ελληνικό κράτος αντιλαμβάνεται τη μετανάστευση τόσο ως ‘πολιτική πρόκληση’ όσο και ως ‘πρόβλημα’ (European Commission, 2003:34). Στην πράξη ο σχετικά μικρός αριθμός πολιτογραφήσεων που έγιναν από τις ελληνικές κυβερνήσεις στη βάση της διακριτικής τους ευχέρειας, αφορούν κυρίως εθνικά Έλληνες άλλων χωρών (Αλβανία, Γεωργία, Ουκρανία).

Η πρόσφατη οικονομική κρίση έχει επιδεινώσει περαιτέρω τις παραπάνω συνθήκες. Υπάρχει πλέον εκτεταμένη φτώχεια σε μεγάλα τμήματα του ελληνικού πληθυσμού, η

---

22. ΕΚΚΕ, “Greece-Europe. Society-politics-values”, 2003 (αδημοσίευτο).

οποία έχει ως αποτέλεσμα την αυξανόμενη δυσαρέσκεια εναντίον των μεταναστών. Η κατάσταση χτύπησε ιδιαίτερα τους μετανάστες χωρίς σταθερή απασχόληση, καθώς η απώλεια της εργασίας τους σήμανε ταυτόχρονα και την αδυναμία επανέκδοσης της άδειας παραμονής τους. Αυτό είχε ως συνέπεια πολλοί εξ αυτών να παραμένουν στην Ελλάδα παράνομα, παρότι έχουν δημιουργήσει δυνατούς οικογενειακούς, πολιτισμικούς και οικονομικούς δεσμούς με την χώρα αυτή, ενώ κάποιοι, ειδικά Αλβανοί, επιστρέφουν στην Αλβανία ρισκάροντας την καλή τους 'φήμη' ως επιτυχημένοι μετανάστες στην Ελλάδα (Michail, 2013). Εκείνοι που ακόμα εργάζονται και ζουν νόμιμα στην Ελλάδα βρίσκονται σε μια κατάσταση αβεβαιότητας και αναμονής των εξελίξεων ανίκανοι να αποφασίσουν αν θα πρέπει να μείνουν, να φύγουν ή να μεταναστεύσουν κάπου αλλού. Εκείνοι που επιστρέφουν συχνά αφήνουν πίσω τα ενήλικα παιδιά τους καθώς η δεύτερη γενιά φαίνεται να χαράζει τη δική της πορεία η οποία δεν περιλαμβάνει σχέδια επιστροφής στα πάτρια εδάφη (Michail, 2013). Γι' αυτή τη γενιά η οικονομική κρίση και η αδυναμία πρόσβασης στην ελληνική ιθαγένεια γίνονται οι βασικοί λόγοι που τους ωθούν στη μετανάστευση προς ευρωπαϊκούς ή υπερατλαντικούς προορισμούς.

Βιβλιογραφία

- Abass, A. (2012). *International Law: Text, Cases and Materials*. Oxford: Oxford University Press.
- Aleinikoff, A. (2000). Between Principles and Politics: U.S. Citizenship Policy. Στο A. Aleinikoff *et al* (Eds.), *From*

- Migrants to Citizens. Membership in a Changing World*, Washington DC: Brookings Institution Press.
- Anderson, B. (1983). *Imagined Communities*. Verso.
- Bantekas, I. & Oette, L. (2013). *International Human Rights Law Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barth, F. (Ed.), (1969). *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Boston: Little, Brown & Co.
- Blackman, J. (1998). State Succession and Statelessness: The Emerging Right to an Effective Nationality under International Law. *Michigan Journal of International Law*, 19 (4): 1141-1183.
- Brownlie, I. (1963). The Relations of Nationality in Public International Law. *British Yearbook of International Law*, 39 (1): 284-364.
- Campbell, J. R. & Rew, A. (1999). The political economy of identity and affect. Στο J. R. Campbell & A. Rew (Eds.), *Identity and Affect*. London: Pluto Press.
- Castles, S. & Miller, J. M. (2003). *The Age of Migration*. London: The Guilford Press.
- Castles, C. (2004). The Factors that Make and Unmake Migration Policies. *International Migration Review*, 38 (3): 852-884.
- Cohen, A. (1985). *The Symbolic Construction of Community*. London: Tavistock Publications.
- Cole, J. W. & Wolf, E. R. (1974). *The Hidden Frontier. Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*. New York: Academic Press.
- Comaroff, J. L. (1996). Ethnicity, Nationalism, and the Poli-

- tics of Difference in an Age of Revolution. Στο E. N. Wilmsen & P. McAllister (Eds.), *The Politics of Difference: Ethnic Premises in a World of Power*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Craven, M. (2007). *The Decolonisation of International Law: State Succession and the Law of Treaties*. Oxford: Oxford University Press.
- Davidson, L. (2012). *Cultural Genocide*. New Jersey: Rutgers University Press.
- Donner, R. (1983). *The Regulation of Nationality in International Law*. Helsinki: Finnish Society of Sciences and Letters.
- Driessen, G., & Merry, M. S. (2006). Islamic schools in the Netherlands: Expansion or marginalization. *Interchange*, 37: 201-223. doi: 10.1007/s10780-006-9001-0
- European Commission, (2003). *EU Research on Social Sciences and Humanities: Does Implementation Matter? Informal Administration Practices and shifting Immigrant Strategies in four Member States*. IAPASIS Final Report, Contact no.HPSE-CT-1999-00001. <http://cordis.europa.eu/documents/documentlibrary/82577091EN6.pdf>
- Gelazis, N. (2004). The European Union and the Statelessness Problem in the Baltic States. *European Journal of Migration and Law*, 6 (3): 225-242.
- Goodwin-Gill, G. S. (1996). *The Refugee in International Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Gropas, R. & Triandafyllidou, A. (2012). Migrants and Political Life in Greece: Between Political Patronage and the Search for Inclusion. *South European Society and Politics*, 17(1): 45-63.

- Grossman, A. (2004). Birthright Citizenship as Nationality of Convenience. Strasbourg: 3rd European Conference on Nationality - Nationality and the Child.
- In, E. F. & Turner, B. S. (2007). Investigation Citizenship: An Agenda for Citizenship Studies. *Citizenship Studies*, 11(1): 5-17.
- Heywood, A. (2012). *Political ideologies: An introduction* (5th ed.), New York: Palgrave Macmillan.
- Hobsbawm, E. J. & Ranger, T. O. (1983). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hutchinson, J. & Smith. A. (1996). *Ethnicity*. Oxford: Oxford University Press.
- Kedourie, E. (1960). *Nationalism*. London: Hutchinson.
- Kymlicka, W. (2010). Testing the liberal multiculturalist hypothesis: Normative theories and social evidence. *Canadian Journal of Political Science*, 43:257-271. doi:10.1017/S0008423910000041
- Kymlicka, W. (2012). *Multiculturalism: Success, failure and the future*. Ontario, Canada: Migration Policy Institute.
- King, R. & Mai, N. (2008). *Out of Albania: From crisis migration to social inclusion in Italy*. Oxford: Berghahn Books.
- Lambert, H. et al (2012). *The Limits of Transnational Law: Refugee Law, Policy Harmonisation and Judicial Dialogue in the European Union*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Laurence, J. (2008). The challenges of multiculturalism in advanced democracies. *Perspectives on Politics*, 6: 807-810.
- Leach, E. (1954). *Political Systems in Highland Burma*. London: Athlone.

- Magnus, U. & Mankowski, P. (2012). (Eds.), *Brussels IIbis Regulation*. Munich: Sellier European Law Publishers.
- Malik, K. (2013). *Multiculturalism and its discontents*. London: Seagull Books.
- Maroukis, T. (2009). Undocumented Migration: Greece, Report for the CLANDESTINO EC funded project (<http://clandestino.eliamep.gr/>).
- Michail, D. (2013). Social development and transnational households: Resilience and motivation for Albanian immigrants in Greece in the era of economic crisis. *Journal of Southern European and Black Sea Studies*, 13(2): 265-279.
- Miles, R. & Thränhardt, D. (1995). *Migration and European Integration: The Dynamics of Inclusion and Exclusion*. London: Pinter Publishers.
- Moerman, M. (1965). Ethnic identification in a complex civilization: who are the Lue? *American Anthropologist*, 67(5): 1215-29.
- Papastavridis, E. (2010). Fortress Europe and FRONTEx: Within or Without International Law? *Nordic Journal of International Law*, 79 (1): 75-111.
- Perruchoud, R. (2012). State Sovereignty and Freedom of Movement. Στο Opeskin, B. et al (Eds.), *Foundations of International Migration Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Portes, A. (2010). Migration and Social Change: Some Conceptual Reflections. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36: 1537-1563.
- Rattansi, A. (2011). *Multiculturalism: A very short introduction*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Schuck, P. & Smith, R. (1985). *Citizenship without Consent:*

- Illegal Aliens in the American Polity*. New Haven: Yale University Press.
- Smith, A. (1997). The politics of culture: ethnicity and nationalism. Στο T. Ingold (Ed.), *Companion Encyclopedia of Anthropology: Humanity, culture and social life*. London: Routledge, 706-733.
- Smith, E. O. (1994). *The Germany Economy*. London: Routledge.
- Soysal, Y. N. (2003). Towards a Postnational Model of Membership. Στο J. Stone & D. Rutledge, (Eds.), *Race and Ethnicity: Comparative and Theoretical Approaches*. Blackwell Publishing.
- Soysal, Y. N. (1989). Construction of the first mass education systems in nineteenth-century Europe. *Sociology of Education*, 62:277-288.
- Steiner, H. (1991). Ideals and Counter-Ideals in the Struggle over Autonomy Regimes for Minorities, *Notre Dame Law Review*, 66 (5): 1539-1568.
- Taylor, S. (2013). Sharing Responsibility for Asylum Seekers and Refugees in the Asia Pacific Region. Στο S. Juss (Ed.), *The Ashgate Research Companion to Migration Law, Theory and Policy*. Farnham: Ashgate.
- Triandafyllidou, A. & Veikou, M. (2002). The hierarchy of Greekness. Ethnic and national identity considerations in Greek immigration policy. *Ethnicities*, 2 (2): 189-208.
- Triandafyllidou, A. & Maroufouf, M. (2008). Immigration towards Greece at the Eve of the 21st Century. A Critical Assessment. Report prepared for the IDEA project. Unpublished, Athens, ELIAMEP, May 2008.
- Tsitselikis, K. (2006). Citizenship in Greece: Present chal-

- lenges for future changes. D. Kalekin-Fishman & P. Pitkänen (Eds.), *Multiple Citizenship As A Challenge To European Nation-States*, Sense Publishers, Rotterdam, 145-170.
- Turner, T. (1993). Anthropology and multiculturalism: What is anthropology that multiculturalists should be mindful of it? *Cultural Anthropology*, 8(4): 411-429.
- Van den Brink, M. J. (2012). EU Citizenship and EU Fundamental Rights: Taking EU Citizenship Rights Seriously? *Legal Issues of Economic Integration* 39 (2): 273-289.
- Van Panhuys, H. F. (1959). *The Role of Nationality in International Law*. Leiden: Sijthoff.
- Van Waas, L. (2007). The Children of Irregular Migrants: A Stateless Generation? *Netherlands Quarterly of Human Rights* 25 (3): 437-458.
- Van Waas, L. (2008). *Nationality Matters: Statelessness under International Law*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Βείκου, Μ. (2001). Η επιτελεστική κατασκευή της εθνοτικής ταυτότητας: Ελληνο-Αλβανοί μετανάστες και η καθημερινή τους εμπειρία στη γειτονιά μιας ελληνικής πόλης. Στο Α. Μαρβάκης, Δ. Παρσάνογλου & Μ. Παύλου (Επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Verdery, K. (1983). *Transylvanian villagers: Three centuries of political, economic, and ethnic change*. Berkeley: University of California Press.
- Verdery, K. (1994). Ethnicity, Nationalism, and State-Making. *Ethnic Groups and Boundaries: Past and Future*. Στο H. Vermeulen, & C. Covers, (Eds.), *The Anthropol-*

- ogy of Ethnicity: Beyond Ethnic Groups and Boundaries.* Amsterdam: Het Spinhuis, 22-57.
- Weil, P. (2001). Access to Citizenship: A Comparison of Twenty-Five Nationality Laws. Στο A. Aleinikoff & D. Klusmeyer, (Eds.), *Citizenship Today: Global Perspectives and Practices.* Washington DC: Carnegie Endowment for Peace.
- Weis, P. (1979). *Nationality and Statelessness in International Law.* The Hague: Kluwer.
- Weisbrodt, D. & Collins, C. (2006). The Human Rights of Stateless Persons, *Human Rights Quarterly*, 28 (1): 245-276.
- Weissbrodt, D., & Divine, M. (2012) International Human Rights of Migrants. Στο Opeskin *et al* (eds.), *Foundations of International Migration Law.* Cambridge University Press.
- Williams, F. (1989). *Social Policy: A Critical Introduction. Issues of Race, Gender and Class* Cambridge: Polity Press.
- Xanthaki, A. (2010). Multiculturalism and International Law: Discussing Universal Standards. *Human Rights Quarterly*, 32 (1): 21-48.
- Χατζόπουλος, Μ. (2002). Έθνος και Εθνικισμός: Συνοπτική επισκόπηση ενός σύγχρονου επιστημονικού διαλόγου. *Ελληνική Επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης*, 19: 109-127.
- Zimmermann, A. (2006). Secession and the Law of State Succession. Στο M. G. Kohen, (Ed.), *Secession: International Law Perspectives.* Cambridge: Cambridge University Press.

2

Μετανάστευση και Ιθαγένεια στο Δημόσιο Διεθνές και Ευρωπαϊκό Δίκαιο

Ηλίας Μπαντέκας

Εισαγωγή

Στο κεφάλαιο αυτό θα αναλύσουμε διεξοδικά τα φαινόμενα της μετανάστευσης και τον θεσμό της ιθαγένειας και της απονομής αυτής από τη σκοπιά του διεθνούς δικαίου. Σε αντίθεση με άλλες κοινωνικές ή ανθρωπιστικές επιστήμες που εστιάζουν σε ορισμούς, την κοινωνική διάσταση ή ακόμη και την οικονομική διάσταση της μετανάστευσης, το διεθνές δίκαιο (και οι φορείς που εκφράζουν αυτό κάθε φορά) ενδιαφέρεται για τη ρύθμιση του φαινομένου αυτού εν μέσω αντίρροπων τάσεων και δυνάμεων. Εάν τελικά η μετανάστευση ρυθμίζεται διεθνώς είναι ένα άλλο θέμα αλλά θα πρέπει να επισημάνουμε ότι στη νομική επιστήμη δεν νοείται μη-ρυθμιζόμενο θέμα. Όταν μία κατάσταση δεν ρυθμίζεται με σαφήνεια δύο τινά συμβαίνουν. Είτε συνεχίζει να ισχύει κάποια γενική αρχή ή εφαρμόζεται το αντίθετο από εκείνο που δεν ρυθμίζεται. Για παράδειγμα, από τη στιγμή που δεν υπάρχει συγκεκριμένη ρύθμιση για το εάν δικαιούνται ασύλου οι παράνομοι μετανάστες που δεν εμπίπτουν στη κατηγορία του πρόσφυγα, είναι σαφές ότι δεν υπάρχει τέτοιο δικαίωμα στο διεθνές δίκαιο. Από την

άλλη, πρέπει να τονίσουμε ότι διεθνές δίκαιο παράγουν τόσο τα κράτη με μορφή συλλογικής δράσης όσο και κάθε κράτος ξεχωριστά με μονομερή δράση, οι έννομες συνέπειες της οποίας αφορούν μόνο το κράτος αυτό. Αυτή η διαπίστωση έχει ιδιαίτερη εφαρμογή στην απονομή της ιθαγένειας, όπου το κάθε κράτος είναι ελεύθερο να ορίσει τις προϋποθέσεις που αυτό επιθυμεί χωρίς να χρειάζεται την έγκριση της διεθνούς κοινότητας (unilateral acts of states). Παρ' όλα αυτά, οι μονομερείς πράξεις των κρατών πρέπει εν τέλει να νομιμοποιηθούν από μία ανώτερη οντότητα, και αυτή δεν είναι άλλη από τη διεθνή κοινότητα ενεργώντας συλλογικά. Αυτή η δυναμική θα αναπτυχθεί περαιτέρω στη διάρκεια του κεφαλαίου αυτού.

Αν και η μετανάστευση με την ιθαγένεια/υπηκοότητα δεν έχουν άμεση συνάφεια –δεν είναι δεδομένο δηλαδή ότι υφίσταται θέμα αλλαγής ιθαγένειας επειδή κάποιος μεταναστεύει– παρουσιάζουν έμμεση συνάφεια. Το κεφάλαιο αυτό θα αναλύσει διεξοδικά τους λόγους ενασχόλησης του διεθνούς δικαίου με τη μετανάστευση και τη μετακίνηση πληθυσμών, θα διακρίνουμε τις διάφορες παραμέτρους και τύπους μετανάστευσης και μετακίνησης και θα δείξουμε τη διάσταση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που απορρέουν από το ευρύτερο φαινόμενο της μετανάστευσης. Επίσης, θα εξηγήσουμε τις διάφορες μορφές εργασιακής μετανάστευσης και θα διακρίνουμε συγγενή φαινόμενα, όπως η κινητικότητα, θα αναλύσουμε τους γενεσιουργούς λόγους της άναρχης, παράνομης, μετανάστευσης και πως αυτή αντιμετωπίζεται από τους φορείς εκείνους που παράγουν διεθνές δίκαιο. Τέλος, θα αναλύσουμε τις έννομες συνέπειες στο εθνικό και το διεθνές δίκαιο όπως αυτές απορρέουν από

την απονομή ιθαγένεια/υπηκοότητας βάσει της κυριαρχίας των κρατών.

Οι λόγοι ενασχόλησης του διεθνούς δικαίου με την μετακίνηση πληθυσμών

Ο τίτλος αυτής της ενότητας δεν είναι αυτονόητος. Παρ' ότι τα θέματα της μετακίνησης φυσικών προσώπων (συμπεριλαμβανομένης της αποδοχής ή μη αλλοδαπών) και της χορήγησης ιθαγένειας/υπηκοότητας, αποτελούν βασικά συστατικά του φαινομένου της κρατικής κυριαρχίας, είναι λογικό τα κράτη να θέλουν να ελέγξουν σε συλλογικό επίπεδο τόσο το μεταναστευτικό φαινόμενο όσο και την ίδια τη χορήγηση της υπηκοότητας. Ένα απλό παράδειγμα αρκεί για την εισαγωγή αυτή. Στην υπόθεση *Nottebohm*,¹ το κρατίδιο του Λιχτενστάιν είχε χορηγήσει υπηκοότητα σε ένα Γερμανό με μοναδικό κριτήριο το γεγονός ότι ο αδερφός του είχε τη κατοικία του εκεί και ο ίδιος ο *Nottebohm* είχε οικονομικές δεσοληψίες με το κρατίδιο. Στη πραγματικότητα ο *Nottebohm* είχε τη συνήθη διαμονή του για σχεδόν τέσσερις δεκαετίες στη Γουατεμάλα όπου και διατηρούσε τις όποιες επιχειρηματικές του δραστηριότητες και η χώρα αυτή ήταν το κέντρο της ζωής του. Παρόλα αυτά ουδέποτε ζήτησε να του χορηγηθεί η υπηκοότητα της Γουατεμάλας και για κακή του τύχη στη διάρκεια του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου συνελήφθη από τις αρχές της χώρας αυτής ως αλλοδαπός εχθρός (*enemy alien*) και κρατήθηκε

---

1. *Liechtenstein v Guatemala* (Second Phase) [*Nottebohm case*] (1955) ICJ Reports 4.

μέχρι το τέλος του πολέμου (μάλιστα εκδόθηκε στις ΗΠΑ), ενώ παράλληλα οι αρχές της Γουατεμάλας του κατάσχεσαν όλα τα περιουσιακά του στοιχεία. Η υπόθεση πήγε στο Διεθνές Δικαστήριο Δικαιοσύνης (ΔΔΔ) στη Χάγη μετά από αίτηση του Λιχτενστάιν, ως η χώρα υπηκοότητας του Nottebhom, εναντίον της Γουατεμάλας. Το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι δεν είχε δικαιοδοσία, γιατί πολύ απλά το Λιχτενστάιν δεν ήταν η χώρα υπηκοότητας του Nottebhom σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο, παρ' ότι η χορήγηση της υπηκοότητας σε αυτόν ήταν καθ' όλα νόμιμη με το εσωτερικό δίκαιο του κρατιδίου και σύμφωνα με την αρχή της κρατικής κυριαρχίας. Αυτή η παρατήρηση είναι σημαντική, ότι δηλαδή μία κρατική πράξη ή συμπεριφορά μπορεί να είναι νόμιμη κατά το εσωτερικό δίκαιο μίας χώρας (π.χ. μεταναστευτικοί νόμοι) αλλά να είναι ασύμβατη, όχι απαραίτητα παράνομη, κατά το διεθνές δίκαιο. Στη προκειμένη περίπτωση το ΔΔΔ όρισε ότι κατά το διεθνές δίκαιο η μοναδική χορήγηση υπηκοότητας που αναγνωρίζεται είναι αυτή που είναι ενεργή ή αποτελεσματική (effective nationality) στο χορηγηθέν κράτος. Ο Nottebohm δεν είχε καμία αποτελεσματική σχέση με το Λιχτενστάιν, παρά μόνο με τη Γερμανία και τη Γουατεμάλα.

Με άλλα λόγια, η χορήγηση της υπηκοότητας από το Λιχτενστάιν ήταν μία καθαρά εσωτερική πράξη δικαίου η οποία σε καμία περίπτωση δεν ήταν δεσμευτική στις διεθνείς σχέσεις των κρατών, δηλαδή στο διεθνές δίκαιο. Προφανώς, συνέχιζε και έχει ισχύ στο εσωτερικό δίκαιο του Λιχτενστάιν. Η λογική αυτή είναι βάσιμη και πρακτική καθώς αν το κάθε κράτος είχε τη δυνατότητα να νομοθετεί δεσμευτικά για θέματα υπηκοότητας και μετανάστευσης

χωρίς τη συναίνεση άλλων κρατών, τότε οιοσδήποτε θα μπορούσε να βρεθεί με μία υπηκοότητα που ποτέ δεν επιθύμησε και το χειρότερο ότι τα κράτη θα ήταν ελεύθερα να αφαιρέσουν την υπηκοότητα από αυτούς που θεωρούν ανεπιθύμητους εντός των συνόρων τους. Στην τελευταία περίπτωση θα είχαμε το απαράδεκτο νομικά και πρακτικά φαινόμενο της απατρίας (statelessness) το οποίο δεν μπορεί να έχει θέση ή εφαρμογή σε ένα σύστημα διεθνών σχέσεων το οποίο βασίζεται αποκλειστικά σε κρατικές οντότητες. Βεβαίως, το ζήτημα της απατρίας ή ακόμη και της εξώθησης στη φυγή ή μετανάστευση απασχολούν το διεθνές δίκαιο όχι μόνο επειδή εγείρουν σαφείς παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά επιπλέον επειδή είναι προφανές ότι διαταράσσεται το ισχύον σύστημα διεθνούς ασφάλειας και ειρήνης.

Ήδη, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα καθίσταται σαφές ότι η διατήρηση της κρατικής κυριαρχίας δεν μπορεί παρά να βασίζεται στη διατήρηση ενός διεθνούς καθεστώτος ειρήνης και μη-επέμβασης. Στο πλαίσιο αυτό η μετανάστευση ήταν σχετικά άναρχη ή τουλάχιστον ανεμπόδιστη στις νέες χώρες προορισμού (πχ Λατινική Αμερική) ή σε χώρες υπό αποικιακό καθεστώς επειδή υπήρχε ανάγκη εποίκισης από λευκό εργατικό προσωπικό με προοπτική μόνιμης εγκατάστασης. Η έννοια της μετανάστευσης και υπηκοότητας ήταν χαλαρή εκτός Ευρώπης και η δυνατότητα εξόδου ήταν επίσης μία εύκολη υπόθεση, σε αντιδιαστολή με σήμερα, για παράδειγμα, όπου η έξοδος από μία χώρα βασίζεται και στην αντίστοιχη άδεια εισόδου σε άλλη χώρα. Το φαινόμενο της μετανάστευσης μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα διαφέρει σε δικαιοϊκό επίπεδο από την μετέπειτα εποχή για

διαφόρους λόγους. Πρώτα, οι πληθυσμοί στις χώρες προορισμού ήταν μικροί και η προς εκμετάλλευση γη και φυσικοί πόροι άφθονοι. Εν ολίγοις, υπήρχε τεράστια ζήτηση για εργατικό δυναμικό. Δεύτερον, οι χώρες προορισμού βρίσκονταν υπό καθεστώς αποικιοκρατίας και επομένως οι πολιτικές μετανάστευσης βασιζόνταν καθαρά στις οικονομικές βλέψεις των αποικιοκρατών και όχι στην εύρυθμη κοινωνικό-οικονομική λειτουργία της αποικίας. Τρίτο, δεν υπήρχε σοβαρή πρόβλεψη για ατομικά ή ομαδικά δικαιώματα και επομένως στη περίπτωση που υπήρχε εκδίωξη του ντόπιου (αυτόχθονου) πληθυσμού από τις πατρογονικές του γαίες για να εγκατασταθούν οι νεοαφιχθέντες άποικοι (ή η αρπαγή της γης) δεν υπήρχε περιθώριο νομικής προστασίας. Τέταρτο, ο θεσμός της αυτοκρατορίας, ο οποίος βέβαια συνάδει με την αποικιοκρατία, θόλωνε εν πολλοίς τις έννοιες της υπηκοότητας και της μετανάστευσης. Τέλος, λόγω, μεταξύ άλλων, των τεχνολογικών και συγκοινωνιακών ατελειών της εποχής εκείνης δεν υπήρχε δυνατότητα για μεταναστευτικές ροές από τον αποικιακό κόσμο (κυρίως από τους αυτόχθονες) προς τις μητροπόλεις της Ευρώπης, με αποτέλεσμα να μην εγείρεται πολιτικό ή επικοινωνιακό ζήτημα μετανάστευσης.

Μετά το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, το αναφερθέν καθεστώς αλλάζει δραστικά. Κατ' αρχήν δημιουργούνται σοβαρά προσφυγικά κύματα τα οποία αποτελούν μια πρωτοφανή πρόκληση για τα κράτη της Ευρώπης, τα οποία συν τοις άλλοις βρίσκονται σε δεινή οικονομική κατάσταση εξ αιτίας του πολέμου. Γίνεται προφανές ότι το προσφυγικό ζήτημα δεν μπορεί να αντιμετωπισθεί μονομερώς από κάθε κράτος αλλά μόνο με κοινή πολιτική και για

το λόγο αυτό υιοθετείται η Σύμβαση του 1951 για τη Προστασία των Προσφύγων. Για μεγάλο χρονικό διάστημα η Σύμβαση του 1951 είχε καθαρά μία Ευρωπαϊκή διάσταση και σήμερα ακόμη σημαντικές χώρες όπως η Κίνα αρνούνται να γίνουν μέλη. Το δεύτερο σημαντικό πολιτικό γεγονός έγκειται στο ότι από τα μέσα του 1950 και μετά ξεκινάει η διαδικασία της απο-αποικιοκρατίας, αν και σε άλλα μέρη είχε ξεκινήσει νωρίτερα, όπως στην Ινδία το 1948. Η σημασία αυτού του γεγονότος είναι μεγάλη γιατί τα νέα κράτη τα οποία πλέον ελέγχουν τόσο τη ροή όσο και την έξοδο φυσικών προσώπων καθώς και εκμετάλλευση των φυσικών τους πόρων (χωρίς ωστόσο να παραβλέπει κανείς την επερχόμενη και συνεχιζόμενη λαίλαπα της νεο-αποικιοκρατίας). Κατά τρίτο λόγο, και ως άμεση συνέπεια της κατάρτησης της Βρετανικής αυτοκρατορίας και της Γαλλικής αποικιοκρατίας σε Αφρική και Ασία, δημιουργείται μία κατάσταση αβεβαιότητας και πολιτικό-στρατιωτικής διαταραχής στις δύο αυτές ηπείρους (στην Αφρική ακόμη δεν έχει λήξει). Αποτέλεσμα αυτών είναι οι συχνές συγκρούσεις και εμφύλιες συρράξεις οι οποίες δημιουργούν τεράστια προσφυγικά κύματα σε όμορες χώρες. Για πρώτη φορά λοιπόν γεννιέται η αντίληψη ότι οι εσωτερικές, μονομερείς, πολιτικές των κρατών (καθώς και οι πολιτικές που οδηγούν σε καθαρά εσωτερικές συρράξεις) που παραβιάζουν ή έχουν άμεσο αντίκτυπο στα ανθρώπινα δικαιώματα δεν είναι δυνατόν να επαφίενται μόνο στην αποκλειστική αρμοδιότητα του κράτους στο οποίο αυτά τα φαινόμενα συμβαίνουν. Αυτή η αντίληψη βέβαια είναι προϊόν και άλλων διεργασιών, πρωτίστως της αντισημιτικής πολιτικής της Ναζιστικής Γερμανίας από το 1933 (τουλάχιστον) η οποία

οδήγησε στην εξόντωση μεγάλου μέρους Γερμανικών (κατ' αρχήν) πληθυσμών. Παρ' όλα αυτά, και μέχρι το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, τα ισχυρά κράτη, παρά τις όποιες διαφονίες και αδιέξοδα στο Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ, αρνούνται να λάβουν συλλογική δράση σε φρικαλέες περιπτώσεις εθνικών και εθνοτικών γενοκτονιών σε Αφρική και Ασία. Αν και ο βασικός λόγος ήταν τα δεδομένα γεωπολιτικά συμφέροντα της εποχής, δεν πρέπει να περνά απαρατήρητο το γεγονός ότι δεν υπήρχε σοβαρό μεταναστευτικό αντίκτυπο από τις συρράξεις και τις αιματοχυσίες αυτές για την Ευρώπη και τη βόρεια Αμερική. Ίσως η αντιμετώπιση να ήταν διαφορετική αν μία γενοκτονία λάβαινε χώρα στο βόρειο Μεξικό!

Η τάση πάντως αυτή, η διεθνοποίηση δηλαδή καθαρά εσωτερικών ζητημάτων έφτασε στην αποκορύφωσή της με τις συρράξεις στην πρώην Γιουγκοσλαβία και τη Ρουάντα. Στη πρώτη περίπτωση για ένα διάστημα απειλήθηκε μέγιστο μεταναστευτικό ρεύμα προς τη βόρεια Ευρώπη, ικανό να προκαλέσει κάποια μορφή αποσταθεροποίησης. Η τάση αυτή για διεθνοποίηση για λόγους που συμπεριλαμβάνουν και τους κινδύνους που συνοδεύουν την άναρχη μετανάστευση αγγίζει ένα από τα φαινόμενα που αναδύθηκαν μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, αυτό του αποτυχημένου κράτους (failed state). Κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου πολλά κράτη στον Τρίτο Κόσμο ήταν μεν δορυφόροι των ισχυρότερων (και άρα κυριαρχικά αδύναμα) αλλά παρ' όλα αυτά ήταν πολιτικά συμπαγή. Μετά το 1990, όμως, τα κράτη αυτά έχασαν τη πολιτική τους συνοχή με αποτέλεσμα να μη λειτουργούν βασικοί θεσμοί, πρωτίστως το κράτος δικαίου. Είναι γνωστό πως μόλις το κράτος δι-

καίου καταρρεύσει οι πολίτες χάνουν κάθε πίστη στους θεσμούς και παίρνουν το νόμο στα χέρια τους, δημιουργώντας ένα ή περισσότερα παρακράτη. Παρακρατικοί στρατοί στη Κολομβία, ανεξέλεγκτη πειρατεία στη Σομαλία, τρομοκρατικές ομάδες στο Αφγανιστάν και το βόρειο Πακιστάν, ακόμη και ανεξέλεγκτη δράση μαφίας (ίσως όχι πλέον) στη Σικελία ή το Σικάγο του 1920 είναι μερικά από τα παραδείγματα κατάρρευσης του κράτους δικαίου και της εμπιστοσύνης του πολίτη στο κράτος. Αυτές οι καταστάσεις δημιούργησαν και συνεχίζουν να δημιουργούν στον αναπτυσσόμενο κόσμο της νέας χιλιετίας νέες δυναμικές μετανάστευσης τις οποίες δεν γνωρίζουν πως να αντιμετωπίσουν μονομερώς και χωρίς πολιτικό κόστος.² Θα αναφερθούμε με μεγαλύτερη λεπτομέρεια στο ζήτημα αυτό σε επόμενες ενότητες, και ειδικότερα όσο συνδέεται με την άναρχη μετανάστευση.

---

2. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι λεγόμενοι οικο-πρόσφυγες (ο όρος δεν αναγνωρίζεται νομικά), δηλαδή αυτοί των οποίων το φυσικό περιβάλλον στον τόπο καταγωγής έχει υποστεί ανεπανόρθωτη οικολογική βλάβη και άρα δεν μπορούν να διαβιώσουν πια εκεί. Το φαινόμενο της ερημοποίησης στη βόρεια Αφρική (desertification) εντάσσεται σε αυτή τη κατηγορία. Δες Keane, D. (2004). *The Environmental Causes and Consequences of Migration: A Search for the Meaning of Environmental Refugees*, 16 *Georgetown Int'l Env LR* 209.

Μετανάστευση και μετακίνηση: Από το καθεστώς της κρατικής κυριαρχίας στην εποχή του ατομικού και συλλογικού δικαιώματος

Θα πρέπει εξ αρχής να αναφέρουμε ότι οι διάφορες τάσεις και μορφές μετακίνησης και μετανάστευσης στο διεθνές δίκαιο δεν συνάδουν απαραίτητα στην ορολογία ή την περιγραφή τους με άλλες κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες. Ένα όμως είναι σίγουρο, ότι τα κράτη (τα ισχυρά τουλάχιστον) δεν έχουν δείξει καμία επιθυμία να δημιουργήσουν ένα πολυμερές (παγκόσμιο) νομικό πλαίσιο για την αντιμετώπιση του φαινομένου μετακίνησης και μετανάστευσης παρά το γεγονός ότι το φαινόμενο έχει έντονο, δυναμικό και παρεμβατικό χαρακτήρα. Όταν ένα σοβαρό θέμα δεν ρυθμίζεται με σαφείς κανόνες διεθνούς δικαίου – δηλαδή με πολυμερή διεθνή συνθήκη – είναι δεδομένο ότι τα ισχυρά κράτη δεν επιθυμούν να παγιώσουν ένα καθεστώς το οποίο θα δίνει ίσα δικαιώματα σε τρίτα (αδύναμα) κράτη. Υπάρχει δηλαδή προτίμηση σε ένα ασαφές και θολό διεθνές καθεστώς το οποίο διέπεται από μονομερείς κρατικές πράξεις (unilateral acts) οι οποίες μπορεί να διαφέρουν ποιοτικά και ποσοτικά από πράξη σε πράξη. Επίσης, δεν υπάρχει παραδοχή ότι (έστω και έτσι) οι μονομερείς αυτές πράξεις διενεργούνται με την αίσθηση υποχρέωσης ή άλλης νομικής δεσμευτικότητας. Ο λόγος είναι απλός. Αν μπορούς να κάνεις κάτι που σε συμφέρει αλλά δεν δίνεις τη δυνατότητα σε άλλους να προβούν στην ίδια πράξη αποκλείοντάς τους οιαδήποτε νομιμότητα ή δεσμευτικότητα της πράξης, τότε μπορείς να την επαναλάβεις χωρίς ούτε να παραβιάζεις κάποιο κανόνα δικαίου, αλλά και δίχως να παραχω-

ρείς το δικαίωμα αυτό σε άλλους. Πρόκειται για την αρχή της εξαιρετικότητας (exceptionalism) στις διεθνείς σχέσεις.

Μία παράμετρος της αρχής της εξαιρετικότητας είναι η υπαγωγή ζητημάτων σε εξαιρετικά νομικά καθεστώτα (*lex specialis*), σε αντίθεση με το γενικό νομικό καθεστώς που διέπει το συγκεκριμένο ζήτημα. Αν και τα εξαιρετικά νομικά καθεστώτα είναι θεμιτά στο διεθνές δίκαιο, όπως είναι η περίπτωση του ανθρωπιστικού δικαίου έναντι των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, μπορούν όμως και να υπονομεύσουν θεμελιώδεις θεσμούς και δικαιώματα. Για παράδειγμα, η κυβέρνηση Μπους στις ΗΠΑ μεταξύ 2000-2008 προσπάθησε να θεμελιώσει την εξαιρετικότητα της αντιμετώπισης τρομοκρατικών απειλών μέσω της δημιουργίας ενός νέου νομικού καθεστώτος το οποίο σαφώς διαχωριζόταν από τα συνταγματικά καταχωρημένα δικαιώματα των υπόπτων για εγκληματικές πράξεις. Στη σφαίρα της μετανάστευσης και μετακίνησης πληθυσμών η επίκληση της εξαιρετικότητας – η οποία εν μέρει αρνείται την εφαρμογή γενικών ή ειδικών (πχ προσφυγικών) δικαιωμάτων – έχει ιδιαίτερες επιπτώσεις.

Κατ' αρχήν και μόνο η επίκληση του όρου «μετανάστευση» και «μετανάστες» θολώνει το διαχωρισμό μεταξύ «προσφύγων» καθώς και νομίμων και παρανόμων μεταναστών. Κατά δεύτερο λόγο, προσδίδει μία διάσταση δαιμονοποίησης έναντι ενός πληθυσμού και με το τρόπο αυτό επηρεάζει όλες εκείνες τις υπηρεσίες οι οποίες είναι υπεύθυνες για την προστασία του, όπως η αστυνομία και τα δικαστήρια. Τρίτο, δίνει σαφή αφορμή στα κράτη υποδοχής να μην εφαρμόζουν θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα με τη δικαιολογία ότι η παρουσία των ανθρώπων αυτών ε-

γκυμονεί κινδύνους για την εθνική ασφάλεια. Βεβαίως, η άναρχη μετανάστευση εγκυμονεί σοβαρούς κινδύνους για τα κράτη υποδοχής και δεν υπάρχει καμία υποχρέωση νομιμοποίησης. Παρ' όλα αυτά, τα περισσότερα κράτη αρνούνται ακόμη και στοιχειώδεις κανόνες συμπεριφοράς, όπως να μη δέχονται να βοηθήσουν ανθρώπους στοιβαγμένους σε βάρκες στη θάλασσα, άρνηση παροχής ανθρωπίνων συνθηκών διαβίωσης σε κέντρα κράτησης, άσκηση βίας σε κρατούμενους, καθώς και έκδοση προσφύγων σε κράτη που είναι μάλλον απίθανο να μην τους βασανίσουν.

Όλα αυτά βεβαίως συμβαίνουν όχι για να μην παγιωθούν συγκεκριμένα δικαιώματα. Αντιθέτως, το διεθνές δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων παρέχει θεμελιώδη δικαιώματα σε όλους τους ανθρώπους, ανεξάρτητα από την κατάστασή τους (π.χ. ελεύθεροι ή καταδικασμένοι) καθώς επίσης και ανεξάρτητα από την υπηκοότητά τους. Η βασική αρχή είναι ότι τα κράτη έχουν υποχρέωση να παρέχουν και να προασπίζονται τα θεμελιώδη δικαιώματα όσων βρίσκονται σε εδάφη υπό τον αποτελεσματικό έλεγχο τους.³ Ένας τρόπος να περιορίσεις λοιπόν το μεταναστευτικό φαινόμενο πριν φτάσει στη πόρτα σου είναι να τους φυλακίζεις σε τρίτα, απομακρυσμένα, κράτη, όπως κάνει η Αυστραλία που ουσιαστικά νοικιάζει νησιά-κράτη στον Ει-

---

3. Δες π.χ. το άρθρο 2(1) του Συμφώνου του 1966 για τα Αστικά και Ατομικά Δικαιώματα. Ένα έδαφος είναι υπό τον αποτελεσματικό έλεγχο κράτους, ακόμη και αν τελεί υπό αναγνωρισμένη ή μη κατοχή, εφόσον η κατοχή είναι αποτελεσματική. Δες τις αποφάσεις του ΕΔΔΑ *Loizidou v. Turkey* (1997) 23 EHRR 513, *Cyprus v. Turkey* (2002) 35 EHRR 30 καθώς και *Al-Saadoon και Mufdhi v. UK*, απόφαση (2 Μαρτίου 2010).

ρηνικό για το σκοπό αυτό. Αυτές οι προσπάθειες όμως δείχνουν ξεκάθαρα ότι οι μετανάστες είναι φορείς αναφαίρετων δικαιωμάτων τα οποία τα κράτη δεν μπορούν να αρνηθούν όσα επιχειρήματα εξαιρετικότητας και αν προβάλλουν.

Ποια είναι αυτά τα δικαιώματα; Κατ' αρχάς πρέπει να πούμε πως δεν υπάρχει αναγνωρισμένο συλλογικό δικαίωμα που να ανήκει σε μετανάστες ή μετακινήθεις πληθυσμούς στο σύγχρονο διεθνές δίκαιο, όπως για παράδειγμα στη περίπτωση του δικαιώματος αυτοδιάθεσης των λαών. Έτσι, η μετανάστευση ως μαζικό φαινόμενο έχει απλώς ποσοτική ή κοινωνιολογική αξία στο διεθνές δίκαιο, αλλά σίγουρα όχι νομική. Αυτό σημαίνει ότι ο κάθε μετανάστης απολαμβάνει αυτούσια δικαιώματα τα οποία ανήκουν αποκλειστικά στο πρόσωπό του και ασκούνται από αυτόν προσωπικά (*in personam*). Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι εάν μία ομάδα μεταναστών κακοποιηθεί, ο καθένας από τους κακοποιηθέντες έχει ατομικό δικαίωμα θεραπείας της παραβίασης και συγκεκριμένα για τη κακοποίηση που ο ίδιος υπέστη. Τα γενικά ατομικά δικαιώματα των μεταναστών συμπίπτουν απόλυτα με τα θεμελιώδη αστικά και πολιτικά δικαιώματα που περιγράφονται στο Σύμφωνο του ΟΗΕ του 1966 για τα Αστικά και Πολιτικά Δικαιώματα. Αυτό συμπεριλαμβάνει, μεταξύ άλλων, το δικαίωμα στη ζωή, σε δίκαιη δίκη, στην έκφραση και την απαγόρευση των βασανιστηρίων και άλλων βάνανυσων μεθόδων συμπεριφοράς. Προφανώς, κάποια πολιτικά δικαιώματα είναι για πρακτικούς λόγους ανεφάρμοστα, όπως το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι. Το ειδικό δίκαιο μετακινήθων πληθυσμών, όπως είναι αυτό που διέπει το καθεστώς των προ-

σφύγων, θέτει ειδικούς κανόνες για αυτούς που χαίρουν το χαρακτηρισμό του πρόσφυγα. Χαρακτηριστικό αυτού του καθεστώτος είναι, για παράδειγμα, ότι οι πρόσφυγες δικαιούνται προσωρινού ασύλου, που μπορεί να συμπεριλαμβάνει και δικαίωμα εργασίας και αορίστου χρόνου παραμονής, καθώς και υποχρέωση του κράτους υποδοχής ώστε να μην επιστρέψει τον πρόσφυγα στο κράτος προέλευσης ή σε άλλο κράτος όπου υπάρχει υπαρκτός κίνδυνος για την ακεραιότητά του (non refoulement). Άλλο ειδικό καθεστώς είναι εκείνο που διέπεται από διμερείς συνθήκες και το οποίο αφορά την εποχική μετανάστευση και συγκεκριμένα τη διάρκεια παραμονής και το εύρος των σχετικών αμοιβών. Αυτές οι διμερείς συνθήκες αναφέρουν ρητά ότι το διάστημα παραμονής σε καμία περίπτωση δεν εγείρει δικαίωμα παραμονής ή υπηκοότητας.

Αμφισβητείται κατά πόσο μετανάστες και μετακινηθέντες πληθυσμοί απολαμβάνουν οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα υπό το καθεστώς του Συμφώνου του 1966 για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα. Στην επόμενη ενότητα θα δώσουμε έναν ορισμό του μετανάστη στο διεθνές δίκαιο, αλλά στη παρούσα φάση αρκεί να πούμε ότι αν και τα περισσότερα οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα δεν παρέχονται σε μετανάστες που δεν έχουν δικαίωμα παραμονής (πχ το δικαίωμα στην εργασία), στο βαθμό που η ευημερία (wellbeing) του μετανάστη εξαρτάται από την απόλαυση κάποιου οικονομικού ή κοινωνικού δικαιώματος τότε σαφώς το δικαιούται. Για παράδειγμα, δεν νοείται δικαίωμα στη ζωή (και δικαίωμα στην ευημερία) χωρίς αρκετό νερό, φαγητό καθώς και πρόσβαση σε ιατρο-φαρμακευτική περίθαλψη.

Ο μετανάστης και οι διάφορες μορφές μετακίνησης στο διεθνές δίκαιο

Έχουμε ήδη πει ότι ο ορισμός, ή οι ορισμοί, του μετανάστη στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες δεν έχουν ιδιαίτερο αντίκτυπο στην επιστήμη του διεθνούς δικαίου και στην αντιμετώπιση του μετανάστη στο νομικό αυτό πλαίσιο. Ας επανέλθουμε όμως σε κάτι πιο πρακτικό με έμφαση στις διάφορες κατηγορίες πληθυσμιακής μετακίνησης από τη σκοπιά του διεθνούς δικαίου.

Η πρώτη παράμετρος είναι το δικαίωμα εξόδου από τη χώρα υπηκοότητας, το οποίο γενικά αναγνωρίζεται, και πολύ δε περισσότερο το δικαίωμα επιστροφής ή επαναπατρισμού, αλλιώς οδηγούμαστε σε περιπτώσεις απατριάς που όπως ήδη εξηγήσαμε απαγορεύονται στο διεθνές δίκαιο. Βέβαια, το δικαίωμα εξόδου είναι άνευ ουσίας όταν δεν συνοδεύεται από αντίστοιχο δικαίωμα εισόδου σε τρίτη χώρα. Εδώ οδηγούμαστε σε ένα μικρό αδιέξοδο καθώς, με εξαίρεση καθεστώτα ελεύθερης μετακίνησης ανθρώπων όπως αυτό της ΕΕ, δεν υφίσταται καμία γενική υποχρέωση στα κράτη να δέχονται στο έδαφός τους όλους όσους απολαμβάνουν το δικαίωμα εξόδου από τη χώρα τους. Η είσοδος σε τρίτη χώρα εναπόκειται αποκλειστικά στη μονομερή συναίνεση του κράτους υποδοχής και με τους όρους που αυτό θέτει. Το δικαίωμα αυτό παραμένει ένας από τους ακρογωνιαίους λίθους της κρατικής κυριαρχίας.

Έχοντας θέσει τις δικαιοϊκές βάσεις μετακίνησης φυσικού προσώπου από τη χώρα υπηκοότητας σε τρίτη χώρα, ας εξετάσουμε και ας διακρίνουμε τις διάφορες περιπτώσεις μετακίνησης με κριτήριο τη νομιμότητα παραμονής

στη χώρα υποδοχής. Η είσοδος σε τρίτη χώρα είναι νόμιμη όταν ο εισερχόμενος έχει εξασφαλίσει άδεια από τις αρχές για την είσοδο, παραμονή και τη διάρκεια αυτής. Όταν ένα φυσικό πρόσωπο εισέρχεται σε τρίτη χώρα νομίμως τότε απολαμβάνει τα δικαιώματα που παρέχονται σε πρόσωπα που βρίσκονται σε καθεστώς προσωρινής διαμονής ή κατοικίας, απλής ή συνήθους. Πράγματι, στο διεθνές δίκαιο η έννοια της κατοικίας ή διαμονής επιφέρει σημαντικές νομικές συνέπειες, όπως για παράδειγμα για την επίδοση εγγράφων, τη δικαιοδοσία αστικών δικαστηρίων αλλά και για την απόλαυση διαφόρων δικαιωμάτων που παρέχονται μόνο σε όσους είναι κάτοικοι σε ορισμένο μέρος. Για παράδειγμα, δικαίωμα σε δωρεάν περίθαλψη, πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και επιδόματος ανεργίας έχουν κατά κύριο λόγο μόνο οι κάτοικοι εκείνοι που συνεισφέρουν, μαζί με τους εργοδότες τους, εισφορές σε ασφαλιστικούς φορείς ή αυτοί που φορολογούνται στη χώρα αυτή. Οι μη-κάτοικοι δεν απολαμβάνουν τα αποκλειστικά δικαιώματα των κατοίκων.

Πέραν εκείνων των αλλοδαπών που έχουν ήδη λάβει άδεια παραμονής στη χώρα υποδοχής, υπάρχουν και περιπτώσεις προσώπων τα οποία να μεν δεν έχουν τέτοια άδεια, δεν λογίζονται όμως και ως παράνομοι. Σύμφωνα με το ισχύον δίκαιο αυτοί διακρίνονται σε δύο περιπτώσεις, συγκεκριμένα εργαζόμενοι μετανάστες (*migrant workers*) και μετανάστες υπό καθεστώς εμπορίας (*trafficked migrant*). Στην πρώτη περίπτωση, το Άρθρο 2(1) της Σύμβασης του ΟΗΕ για την «Προστασία των Δικαιωμάτων Όλων των Εργαζόμενων Μεταναστών και των Οικογενειών αυτών», ορίζει ότι: «Ο όρος «εργαζόμενος μετανά-

στης» αναφέρεται σε ένα άτομο που πρόκειται να απασχοληθεί, απασχολείται ή έχει εμπλακεί σε μια αμειβόμενη δραστηριότητα σε ένα κράτος του οποίου αυτός ή αυτή δεν είναι υπήκοος.»

Πρέπει να επισημανθεί ότι παρ' ότι η Σύμβαση αυτή καλύπτει μόνο τις περιπτώσεις εκείνες που ο εργαζόμενος μετανάστης είναι νόμιμος (documented), σε αρκετά σημεία της Σύμβασης λαμβάνεται πρόνοια και για τους μη-νόμιμους εργαζόμενους μετανάστες. Η πρόνοια αυτή δεν αφορά σε καμία περίπτωση την νομιμοποίησή τους⁴ αλλά την παροχή σε αυτούς θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως στη περίπτωση του Άρθρου 28, όπου το δικαίωμα επείγουσας ιατρικής περίθαλψης εκτείνεται και σε μη-νόμιμους μετανάστες και τις οικογένειές τους. Σε γενικές γραμμές, υπό τους όρους της Σύμβασης για τους Εργαζόμενους Μετανάστες τα κράτη (που την έχουν υπογράψει) έχουν υποχρέωση όπως παράσχουν στους νόμιμους εργαζόμενους μετανάστες όλο το εύρος των αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων που ισχύουν στη χώρα υποδοχής καθώς και όλα εκείνα τα οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα που απολαμβάνει ο γηγενής πληθυσμός σε συνάρτηση με το είδος και το χρόνο της παραμονής. Για παράδειγμα, ένας μετανάστης με διεισδυτική παραμονή μπορεί να εξαιρεθεί από το ισχύον καθεστώς συντάξεων και αντί να λάβει μία μειωμένη σύνταξη να δικαιούται απλώς επιστροφή ενός ευλόγου (αν όχι το σύνολο) μέρους των εισφορών του.⁵ Πρέπει να τονίσουμε ότι η Σύμβαση δεν υποχρεώνει τα κράτη μέλη να μεταχει-

---

4. Άρθρο 35 Σύμβασης για τους Εργαζόμενους Μετανάστες.

5. Άρθρο 27(2) Σύμβασης για τους Εργαζόμενους Μετανάστες.

ριστούν τους νόμιμους εργαζόμενους μετανάστες με απόλυτη ισότητα σε σχέση με τους γηγενείς εργαζόμενους. Επομένως δεν εφαρμόζεται γενική αρχή ισότητας, όπως για παράδειγμα στην ΕΕ, αλλά σχετική ισότητα. Η γενική ισότητα σημαίνει ότι δεν επιτρέπεται καμία είδους διάκριση ανάμεσα σε δύο πρόσωπα. Ο όρος «σχετική ισότητα» αναφέρεται σε ισότητα επί των θεμάτων που άπτονται σε μία μορφή δραστηριότητας, όπως τις άμεσες εργασιακές σχέσεις. Στο πεδίο εφαρμογής της Σύμβασης απαγορεύονται οι διακρίσεις ανάμεσα σε γηγενείς και αλλοδαπούς εργαζόμενους μετανάστες ως προς τις άμεσες εργασιακές τους σχέσεις. Όμως, μπορεί το κράτος υποδοχής να αποκλείσει τη σύζυγο του μετανάστη από το να εργαστεί στο δημόσιο τομέα ή να λάβει επίδομα ανεργίας. Αν και η Σύμβαση καταγράφει το αυτονόητο και αφήνει εκτός εφαρμογής της κάθε είδος παράνομου μετανάστη, δεν έχει υπογραφεί ή επικυρωθεί ούτε από μία αναπτυγμένη χώρα στην Ευρώπη, Βόρεια Αμερική ή Ασία. Μέχρι τα μέσα του 2014 είχε επικυρωθεί μόνο από 47 κράτη, όλα από τον αναπτυσσόμενο κόσμο. Οι λόγοι της μη-επικύρωσης είναι πολλοί, αλλά ο βασικότερος όλων έγκειται στο γεγονός ότι τα αναπτυγμένα κράτη υποδοχής δεν δέχονται δεσμευτικούς κανόνες για θέματα που άπτονται της κυριαρχίας τους, κυρίως σε θέματα μετανάστευσης.

Το άλλο ειδικό καθεστώς που επίσης αφορά συγκεκριμένες μεταναστευτικές ομάδες είναι αυτό που ορίζεται από τη Σύμβαση του 2000 για το Λαθρεμπόριο Παράνομων Μεταναστών στη Θάλασσα. Το Πρωτόκολλο αυτό αποτελεί συμπλήρωμα στη Σύμβαση του 2000 (του ΟΗΕ) για τη Καταπολέμηση του Διακρατικού Οργανωμένου Εγκλήματος

(ΔΟΕ). Παρ' ότι τόσο η Σύμβαση ΔΟΕ όσο και το Πρωτόκολλο είναι ποινικού χαρακτήρα με σκοπό τη συνεργασία στη καταπολέμηση του οργανωμένου εγκλήματος, η αφιέρωση ενός πρωτοκόλλου (ουσιαστικά μιας διεθνούς σύμβασης) σε παράνομους μετανάστες αποτελεί ένα σημαντικό γεγονός. Κατ' αρχήν, τίθεται το θέμα επί τάπητος και είναι η απαρχή για την αντιμετώπιση της παράνομης μετανάστευσης και των μεθόδων με τις οποίες αυτή πραγματοποιείται από περιφερειακούς ή εξειδικευμένους διεθνείς οργανισμούς, όπως στη περίπτωση της δύναμης FRONTEX, με έντονη παρουσία στην Ελλάδα.⁶ Κατά δεύτερο λόγο, γίνεται προφανές ότι οι παράνομοι μετανάστες δεν είναι «αντικείμενα» αλλά υποκείμενα δικαίου, δηλαδή παρά τις άθλιες συνθήκες ζωής τις οποίες διάγουν έχουν σαφή δικαιώματα και υποχρεώσεις σύμφωνα με τους κανόνες του διεθνούς δικαίου. Στη πράξη αυτό σημαίνει δύο πράγματα. Από τη μία, δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως εγκληματούντες, δηλαδή ως παραβάτες των ποινικών νόμων εισόδου στη χώρα⁷ (κάτι το οποίο είναι αλήθεια αλλά αποτελεί αυστηρή ερμηνεία της πράξης τους), ενώ από την άλλη τα κράτη υποδοχής πρέπει να τους συμπεριφέρονται ως θύματα, και όχι ως θύτες, εγκληματικής πράξης.⁸ Το Άρθρο

---

6. Papastavridis, E. (2010). Fortress Europe and FRONTEX: Within or Without International Law? *Nordic Journal of International Law*, 79: 75-111.

7. Άρθρο 5 Πρωτοκόλλου για το Λαθρεμπόριο Μεταναστών.

8. Άρθρα 2(b) και 6 του Πρωτοκόλλου για την Πρόληψη, Καταπολέμηση και Τιμωρία της Διακίνησης Προσώπων, ειδικά Γυναικών και Παιδιών' [Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children], που συ-

18 του Πρωτοκόλλου ορίζει ότι τα κράτη υποδοχής έχουν υποχρέωση να κρατούν τους μετανάστες σε ανθρώπινες συνθήκες και να τους επιστρέφουν στη χώρα καταγωγής τους το συντομότερο δυνατό (εκτός βέβαια και αν συντρέχουν λόγοι παραμονής σύμφωνα με το διεθνές καθεστώς των προσφύγων). Σε αντίθεση όμως με άλλα θύματα οργανωμένου εγκλήματος, όπως αυτά που εμπíπτουν στον ορισμό της διακίνησης γυναικών, το Πρωτόκολλο δεν αναφέρεται πουθενά στο δικαίωμα των μεταναστών για παραμονή στο κράτος υποδοχής για την αποφυγή αντιποίνων. Αναγνωρίζεται λοιπόν εμμέσως (σε πολιτικό επίπεδο τουλάχιστον) ότι παρά τον εγκληματικό χαρακτήρα της διακίνησης καθ' εαυτής, ο κάθε παράνομος μετανάστης είναι προσωπικά υπεύθυνος για τη απόπειρα μετανάστευσής του και ότι η σχέση του με τον διακινητή είναι καθαρά συναλλακτική και εμπορικής φύσεως. Δεν ενέχει δηλαδή στοιχεία καταναγκασμού, αν και γνωρίζουμε καλά ότι σε πολλές περιπτώσεις η σχέση του μετανάστη με τον χρηματοδότη του είναι καθαρά καταναγκαστικού χαρακτήρα.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει η κατάσταση του παράνομου μετανάστη από αυτόν του πρόσφυγα διαχωρίζονται σαφώς στο διεθνές δίκαιο. Ο παράνομος μετανάστης ουδέποτε έχει δικαίωμα παραμονής στη χώρα υποδοχής εκτός και αν χαιρεί των προνομίων του πρόσφυγα. Ένας άνθρωπος δεν μπορεί να είναι ταυτόχρονα παράνομος μετανάστης και πρόσφυγας, με την έννοια ότι το καθεστώς του

μπληρώνει την Συνθήκη των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος [United Nations Convention against Transnational Organized Crime] (2000).

πρόσφυγα δεν είναι διαζευκτικό άλλης προσωπικής κατάστασης. Στη πράξη, κάποιος βέβαια μπορεί να ξεφεύγει από την οικονομική του ένδεια περνώντας ξένα σύνορα με σκοπό να δουλέψει παράνομα σε τρίτη χώρα ενώ παράλληλα διώκεται για τις πολιτικές του πεποιθήσεις από τις αρχές του κράτους προέλευσης. Η περίπτωση των πολιτικοποιημένων Κούρδων της Τουρκίας είναι χαρακτηριστική. Τέτοιοι άνθρωποι συνήθως διώκονται από γενεά σε γενεά και έτσι το κομμάτι αυτό της ζωής τους δεν τους προκαλεί πλέον εντύπωση, τουλάχιστον όχι περισσότερο από την οικονομική τους δεινότητα. Έτσι, είναι πολύ σύνηθες τα πρόσωπα αυτά να αντιλαμβάνονται ότι πληρούν τις προϋποθέσεις για άσυλο αφότου συλληφθούν στη χώρα υποδοχής χωρίς οι ίδιοι πριν να το γνώριζαν. Αυτά τα πρόσωπα, όπως και όλοι οι πρόσφυγες, έχουν συγκεκριμένα δικαιώματα από το γενικό διεθνές δίκαιο, τη Σύμβαση για τους Πρόσφυγες του 1951 καθώς και περιφερειακούς κανόνες, όπως το προσφυγικό καθεστώς της ΕΕ, κυρίως της Οδηγίας για τις Προϋποθέσεις της Προσφυγικής Ιδιότητας του 2011 με έμφαση στο Άρθρο 2(ε) αυτής.⁹

Τέλος, μία κατηγορία προσώπων που δεν πληρούν (πά-

---

9. Οδηγία 2011/95/EU (13 Δεκεμβρίου 2011), σχετικά με τις απαιτήσεις για την αναγνώριση των υπηκόων τρίτων χωρών ή των απάτριδων ως δικαιούχων διεθνούς προστασίας, για ένα ενιαίο καθεστώς για τους πρόσφυγες ή για τα άτομα που δικαιούνται επικουρική προστασία και για το περιεχόμενο της παρεχόμενης προστασίας [on standards for the qualification of third-country nationals or stateless persons as beneficiaries of international protection, for a uniform status for refugees or for persons eligible for subsidiary protection, and for the content of the protection granted].

ντα) τις προϋποθέσεις για προσφυγική ιδιότητα αλλά δεν είναι και παράνομοι μετανάστες (με την έννοια της σκοπιμότητας πίσω από μία τέτοια πράξη) είναι εκείνοι που αναγκάζονται να μετακινηθούν μαζικά εξ αιτίας απρόβλεπτου γεγονότος, όπως για να αποφύγουν τις συνέπειες μίας φυσικής καταστροφής. Τα πρόσωπα αυτά δεν διώκονται και άρα δεν πληρούν τις προϋποθέσεις για πρόσφυγες και η φυγή τους δεν έγινε με τον συνήθη δόλο (σκοπό) που βρίσκεται πίσω από την παράνομη μετανάστευση. Για τις περιπτώσεις αυτές δεν υπάρχει γενική πρόβλεψη στο διεθνές δίκαιο, εκτός από την ΕΕ,¹⁰ και για τη διαμονή και προστασία των προσώπων αυτών στο κράτος φυγής συνήθως υπάρχει συνεννόηση με διεθνείς οργανισμούς οι οποίοι αναλαμβάνουν και το οικονομικό κόστος. Από νομικής απόψεως, η προσωρινή παραμονή των θυμάτων στη χώρα υποδοχής θεωρείται ότι έχει *sui generis* χαρακτήρα και η έγκριση γίνεται από καθαρά ανθρωπιστικούς λόγους.

---

10. Οδηγία 2001/55/EC (20 Ιουλίου 2001), σχετικά με τις ελάχιστες προδιαγραφές παροχής προσωρινής προστασίας σε περίπτωση μαζικής εισροής εκτοπισθέντων και μέτρα για τη δίκαιη κατανομή των βαρών μεταξύ κρατών μελών όσον αφορά την υποδοχή και αντιμετώπιση των συνεπειών της αποδοχής αυτών των ατόμων [on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof].

Ενδο-μετανάστευση σε ελεύθερες ζώνες εμπορίου, κοινής αγοράς και σύμφωνα με διμερείς συμφωνίες επένδυσης

Λίγη έμφαση δίνεται συνήθως στη διάσταση της μετακίνησης στο πλαίσιο ελευθέρων ζωνών εμπορίου (free trade areas) όπως η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, ή η Βόρειο-Αμερικανική Ελεύθερη Ζώνη Εμπορίου (North American Free Trade Agreement, ή άλλως NAFTA). Ζώνες εμπορίου αυτού του είδους μπορεί να είναι πολυμερείς, όπως η ΕΕ, ή ακόμη και διμερείς ή τριμερείς, όπως στη περίπτωση της NAFTA. Αν και η ορολογία για τη μετακίνηση των εργαζόμενων (κυρίως) μέσα στις ζώνες αυτές διαφέρει, αυτή διακρίνεται σε πλήρη απελευθεροποίηση (όπως στην ΕΕ) είτε σε επιλεκτική. Στο πλαίσιο της ΕΕ, η ελεύθερη μετακίνηση των πολιτών εξυπηρετεί διάφορους σκοπούς. Ο βασικότερος εξ αυτών είναι η άμβλυνση των οικονομικών δυσαναλογιών ανάμεσα σε φτωχές και πλούσιες περιοχές, δίνοντας την δυνατότητα μετακίνησης σε ανενεργό εργατικό δυναμικό σε περιοχές που χρειάζονται τέτοιο δυναμικό.¹¹ Ένας άλλος λόγος αφορά στην πολιτισμική διαδραστικότητα και την ουσιαστικότερη ενοποίηση ανάμεσα στους Ευρωπαίους πολίτες. Η περίπτωση όμως της ΕΕ είναι εξαιρετική. Όλες οι ελεύθερες ζώνες εμπορίου εφαρ-

---

11. Πρέπει πάντως να τονιστεί ότι η ελευθερία μετακίνησης βασίζεται στη γενική αρχή της μη-διάκρισης (με βάση την υπηκοότητα) που ισχύει στην ΕΕ., σύμφωνα με το Άρθρο 18 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της ΕΕ. (Treaty on the Functioning of the EU) [ΣΛΑΕΕ], η οποία επικυρώθηκε το 2009, καθώς και στο Άρθρο 21(2) του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ. (Charter on Fundamental Rights of the EU).

μόζουν επιλεκτική μετακίνηση εργατικού δυναμικού. Αν και καταργούν τους δασμούς ως προς τα εισαγόμενα προϊόντα και υποχρεώνουν τα συμβαλλόμενα κράτη μέλη να μην διακρίνουν ανάμεσα σε ξένα προϊόντα και υπηρεσίες, η δυνατότητα εργασίας στο άλλο κράτος μέλος είναι εφικτή μόνο υπό προϋποθέσεις και αφορούν κατά βάση (και στη πράξη) στελέχη επιχειρήσεων ή τη μετακίνηση επενδυτών.¹²

Οι διμερείς συμφωνίες επένδυσης (bilateral investment treaties) σκοπό έχουν να προστατεύσουν τους επενδυτές της χώρας Α στις επενδύσεις τους στη χώρα Β. Επειδή δεν υπάρχει μία πολυμερής συνθήκη που να ρυθμίζει τη προστασία όλων των επενδύσεων, οι ισχυρές οικονομικά χώρες αναγκάζονται να συνάψουν τόσες διμερείς συμφωνίες όσα είναι και τα κράτη στο κόσμο, αν και αυτό δεν είναι πάντα εφικτό. Σε κάθε περίπτωση, οι διμερείς αυτές συμφωνίες παρέχουν σημαντικές εγγυήσεις στους επενδυτές. Αν και το περιεχόμενο των συμφωνιών αυτών άπτεται στους κινδύνους της επένδυσης, δεν είναι απίθανο μερικές από αυτές να αναφέρονται ρητά και στη δυνατότητα εργασίας υπαλλήλων του επενδυτή στη χώρα υποδοχής αν και δεν είναι υπήκοοι της χώρας αυτής. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι συμφωνίες για θέματα εργασιακά ορίζονται με μεταγενέστερη σύμβαση (ιδιωτικού χαρακτήρα) μεταξύ του επενδυτή και του κράτους υποδοχής. Σε αυτές αναφέρεται ο αριθμός των εκπατρισθέντων υπαλλήλων τους οποίους δικαιούται να φέρει ο επενδυτής καθώς και οι ειδικότητες αυ-

---

12. 2014 Canada-South Korea Free Trade Agreement [Συμφωνία Καναδά-Νοτίου Κορέας για Ελεύθερο Εμπόριο].

τών. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όχι μόνο ο αριθμός ενδέχεται να είναι μεγάλος αλλά και οι ειδικότητες μπορεί να είναι τέτοιες που θα μπορούσε να αναλάβει το γηγενές εργατικό δυναμικό. Για παράδειγμα, οι Κινεζικές εταιρίες που αναλαμβάνουν δομικά έργα στην Αφρική σε τιμές ιδιαίτερα προσιτές απαιτούν όπως όλο το εργατικό δυναμικό να αποτελείται από Κινέζους. Στις περιπτώσεις αυτές το νομικό καθεστώς που διέπει την εργασία (των αλλοδαπών εργαζομένων) καθορίζεται από τη συμφωνία των μερών. Υπό φυσιολογικές συνθήκες θα έπρεπε να διέπεται από τους εργασιακούς νόμους του κράτους υποδοχής, αλλά σε πολλές περιπτώσεις, όπως αυτής των Κινέζικων εταιριών, ορίζεται στη σύμβαση ότι το καθεστώς των αλλοδαπών εργαζομένων ρυθμίζεται από το κράτος προέλευσης. Αυτή η λύση γενικά παράγει αρνητικά αποτελέσματα μιας και υπονομεύει τη κρατική κυριαρχία της χώρας υποδοχής και το εργατικό δίκαιο αυτής, αλλά πολύ περισσότερο εξομοιώνει τους εργαζομένους με αντικείμενα της εταιρίας.

Το καθεστώς του τύπου εργαζομένων που αναφέρθηκαν σε αυτή την ενότητα, το οποίο ανέρχεται σε εκατομμύρια ανά τον κόσμο, δεν αναφέρεται ως μεταναστευτικό. Ορίζονται γενικά ως εργαζόμενοι (με μία *sui generis* μορφή κινητικότητας) υπό ειδικό καθεστώς τόσο ιδιωτικού (συμβατικό) όσο και δημοσίου χαρακτήρα (λόγω των διεθνών συμφωνιών και τον περιορισμό που αυτές επιφέρουν στο εσωτερικό εργατικό δίκαιο).

Η κινητικότητα ως μορφή μετακίνησης/μετανάστευσης

Η κινητικότητα δεν αναφέρεται στο διεθνές δίκαιο, σε α-

ντίθεση με την εκτενή βιβλιογραφία που αφορά στο θέμα αυτό στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες.¹³ Ο λόγος βέβαια είναι πως η κινητικότητα δεν θεωρείται ότι διαφέρει ριζικά από ισχύουσες μορφές εργασιακής μετανάστευσης και ότι σε κάθε περίπτωση αν κάποιος έχει τη δυνατότητα της εργασιακής κινητικότητας τότε βρίσκεται στην ελίτ των εργαζομένων (εκτός και αν συμπεριλαμβάνεται σε εποχικά ή παρόμοια επαγγέλματα) και επομένως οι εργασιακές του σχέσεις ρυθμίζονται συμβατικά (ή με άλλο μη-προβληματικό τρόπο) με το κράτος υποδοχής. Βεβαίως, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, το διεθνές δίκαιο δεν προτρέχει των εξελίξεων και από τη στιγμή που η κινητικότητα είτε επιλύεται με διμερείς συνθήκες ή με ιδιωτικές συμβάσεις (και σαφώς ευέλικτα εθνικά νομικά συστήματα) δεν αναφέρεται κανένας λόγος διεθνούς ρύθμισης.

Στη πράξη, και ιδιαίτερα, σε ελεύθερες ζώνες μετακίνησης εργατικού δυναμικού, όπως αυτό της ΕΕ., η κινητικότητα παρ' ότι λύνει πολλά προβλήματα δημιουργεί καταστάσεις για τις οποίες δεν υπάρχει ικανοποιητική νομική απάντηση ή ρύθμιση. Για παράδειγμα, ένας Λιθουανός υδραυλικός με σύζυγο και ένα τέκνο βρίσκει ευκαιριακή (ελεύθερη) εργασία στη Βρετανία και μέσω φίλων αναλαμβάνει να ανακαινίσει πέντε σπίτια εκεί και μετά να επιστρέψει. Υπολογίζει ότι θα χρειαστεί τέσσερις μήνες για να φέρει την εργασία εις πέρας και αν όλα πάνε καλά και πά-

---

13. Κυρίως μέσω της κοινωνικής κινητικότητας (social mobility). Δες Crawford, C., Johnson, P., Machin, S., Vignoles, A. *Social Mobility: A Literature Review*, <https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/32111/11-750-social-mobility-literature-review.pdf>. Ανακτήθηκε στις 5 Σεπτεμβρίου 2014.

ρει καλές συστάσεις μπορεί να πηγαίνει στη Βρετανία όταν προκύψει κάποια δουλειά. Δεδομένου ότι υπάρχει ελευθερία εργασιακής μετακίνησης στην ΕΕ. τέτοιου είδους ευκαιριακή εργασία καλύπτει τις ανάγκες πλουσίων χωρών όπως η Βρετανία και παράλληλα ικανοποιεί τις εργασιακές ανάγκες χωρών με χρόνια ανεργία σε συγκεκριμένες εργασιακές ομάδες σε φτωχότερες χώρες. Ο εν λόγω υδραυλικός όμως δεν υπόκειται σε ξεκάθαρη νομική υπόσταση. Κατ' αρχήν, πολύ δύσκολα θα νοικιάσει μόνος του διαμέρισμα και ακόμη και αν δηλώσει την εργασία του στις φορολογικές αρχές της Βρετανίας δεν θα έχει κατοικία στη χώρα αυτή. Παρ' ότι θα έχει δικαίωμα σε ιατρο-φαρμακευτική περίθαλψη λόγω των εισφορών του, μόλις γυρίσει στη Λιθουανία θα χάσει αυτό το δικαίωμα και εννοείται ότι δεν θα έχει αυτή τη παροχή ούτε στη Λιθουανία για την οποία λογίζεται ως άνεργος ή ανενεργός οικονομικά. Στη Βρετανία αν ήταν κάτοικος (πάντως με βραχύχρονα διαστήματα παραμονής εκεί δεν θεωρείται κάτοικος Βρετανίας) θα είχε δικαίωμα σε επίδομα ανεργίας, στέγασης, ιατρικής περίθαλψης, δωρεάν πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για αυτόν και τα τέκνα του και άλλες παροχές. Σαν μη-κάτοικος δεν απολαμβάνει κανένα από αυτά τα προνόμια και η κατάστασή του δεν βελτιώνεται στη χώρα του. Επιπλέον, όπως γίνεται κατανοητό είναι αρκετά δύσκολο, αν όχι ιδιαίτερα περίπλοκο, οι λειψές ασφαλιστικές εισφορές του να θεμελιώνουν δικαίωμα σύνταξης στη Βρετανία, παρ' ότι με τα ίδια χρήματα στην Λιθουανία θα θεμελιώνε δικαίωμα σύνταξης εξ αιτίας των μεγάλων διαφορών σε μισθούς και συνταξιοδοτικών εισφορών ανάμεσα στις δύο χώρες. Γίνεται δε φανερό ότι με τα δεδομένα αυτά δεν

συμφέρει τον Λιθουανό να δηλώσει καν την εργασία του στις αρχές της Βρετανίας, ούτε καν της Λιθουανίας παρά μόνο για πόθεν έσχες λόγους στη πατρίδα του όπου και επαναπατριίζει τους μισθούς του. Πρέπει επίσης να λάβουμε υπ' όψη ότι το τέκνο του και η σύζυγός του δεν έχουν νομική αναγνώριση στη Βρετανία και πιθανότατα αντιμετωπίζουν κοινωνικό-οικονομικά προβλήματα όσο αυτός εργάζεται εκεί. Επομένως, διαταράσσεται ο οικογενειακός και κοινωνικός ιστός της χώρας σε περίπτωση που το φαινόμενο της εργασιακής κινητικότητας έχει ευρεία έκταση, και ως εκ τούτου γίνεται φανερό ότι οι συνέπειες της εργασιακής κινητικότητας ενέχουν πολλές προβληματικές καταστάσεις.

Τα ανοιχτά και ιδιαίτερος σοβαρά θέματα που προκύπτουν από την εργασιακή κινητικότητα που περιγράψαμε στη προηγούμενη παράγραφο δεν έχουν αντιμετωπισθεί ικανοποιητικά ούτε από αναπτυγμένα νομικά συστήματα, όπως αυτό της ΕΕ. Εκεί, δεν γίνεται μνεία στο φαινόμενο αυτό και ως εκ τούτου η κινητικότητα ρυθμίζεται από τις γενικές διατάξεις που αφορούν την ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων. Η ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων, μία από τις τέσσερις θεμελιώδεις ελευθερίες της ΕΕ, ορίζεται στο Άρθρο 45 της Σ.Λ.ΕΕ και κωδικοποιήθηκε με τον κανονισμό 492/2011, που εφαρμόζεται άμεσα σε όλα τα κράτη μέλη. Παρά το γεγονός ότι το δίκαιο της ΕΕ, έχει σχεδιαστεί για να διευκολύνει τη διασυνοριακή κινητικότητα, υπόκειται στους όρους και τους περιορισμούς που προβλέπονται στον κανονισμό 492/2011 και της οδηγίας 2004/38/ΕΚ και των κανονισμών 883/2004 και 987/2009, σχετικά με τον συντονισμό των συστημάτων κοινωνικής

ασφάλισης. Για παράδειγμα, οι μη-οικονομικά ενεργοί διακινούμενοι πολίτες της ΕΕ, δικαιούνται μόνο τις παροχές κοινωνικής ασφάλισης στο κράτος μέλος υποδοχής εφόσον πληρούν το κριτήριο της συνήθους διαμονής, η οποία με τη σειρά της βασίζεται σε μια σειρά κριτηρίων όπως η διάρκεια και η συνέχεια της παραμονής αυτών και της οικογένειά τους καθώς και η κατάσταση της απασχόλησης. Όπως έχει αναφέρει και το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΔΕΚ) η έννοια της κατοικίας (ή συνήθους διαμονής στο πλαίσιο των οικογενειακών διαφορών) συνάδει με το «συνολικό κέντρο των συμφερόντων» του ατόμου.¹⁴

Σε αντίθεση με τους πολίτες της ΕΕ., τα δικαιώματα κινητικότητας στο πλαίσιο του κεκτημένου της ΕΕ. παρέχονται μόνο για ορισμένες κατηγορίες υπηκόων τρίτων χωρών. Για παράδειγμα, τα δικαιώματα κινητικότητας των υπηκόων τρίτων χωρών οι οποίοι είναι επί μακρόν διαμένοντες, ορίζονται στην οδηγία 2003/109/ΕΚ. Για υπηκόους τρίτης χώρας οι οποίοι είναι κάτοχοι μπλε κάρτας της ΕΕ. το καθεστώς κινητικότητάς τους ρυθμίζεται από την οδηγία 2009/50/ΕΚ που αφορά απασχόληση υψηλής ειδίκευσης. Το καθεστώς για τους ερευνητές ρυθμίζεται στην οδηγία 2005/71/ΕΚ, ενώ το καθεστώς για τους φοιτητές στην οδηγία 2004/114/ΕΚ, οι αποσπασμένοι εργαζόμενοι στην

---

14. Pedro Magdalena Fernandez v Commission of the European Communities, Case No C-452/93P, [1994] ECR I-4495, παράγραφος 12 καθώς και Doris Knoch v Bundesanstalt fur Arbeit, Case No C-102/91, [1992] ECR I-4341, παράγραφος 21. Δες Bantekas, I. (2014, Μάρτιος). The Pitfalls of *Lis Pendens* in Transnational Matrimonial Jurisdiction Disputes before English Courts, *International Family Law* (30-38).

οδηγία 96/71/EK (μια νέα οδηγία είναι υπό εξέταση) και των εποχιακών εργαζομένων στην οδηγία 2014/36/EE. Μια άλλη πρόταση για μια νέα οδηγία, με συνέπειες για την κινητικότητα εντός της ΕΕ, μπορεί να εισαγάγει μία ακόμη κατηγορία για υπηκόους τρίτων χωρών, συγκεκριμένα τους ενδο-μετατιθέμενους. Τα δικαιώματα κοινωνικής ασφάλισης των κινητών υπηκόων τρίτων χωρών διέπονται από τον κανονισμό 1231/2010 του Συμβουλίου της ΕΕ. Θα πρέπει να τονιστεί ότι οι βραχυπρόθεσμες κινήσεις των υπηκόων τρίτων χωρών ή/και από τα κράτη μέλη που δεν είναι εντός της ζώνης Σένγκεν υπόκεινται σε ειδικές απαιτήσεις.

Παρά το γεγονός ότι τα υφιστάμενα μέσα της ΕΕ, σκοπό έχουν την ενίσχυση των δικαιωμάτων της κινητικότητας των υπηκόων της ΕΕ. (και σε μικρότερο βαθμό, στους υπηκόους τρίτων χωρών), υπάρχουν αρκετοί περιορισμοί, καθώς και αρκετοί τομείς όπου επιτρέπεται η άσκηση διακριτικής ευχέρειας στα κράτη μέλη ώστε να θεσπίσουν περαιτέρω κανονισμούς και εμπόδια στην ελεύθερη κυκλοφορία φυσικών προσώπων. Φαίνεται ότι το κριτήριο της συνήθους διαμονής αποτελεί ένα από τα κύρια εμπόδια στην ελεύθερη κυκλοφορία των οικονομικά μη ενεργών ατόμων.

Η αντιμετώπιση των αιτιών της παράνομης μετανάστευσης

Σε γενικές γραμμές μπορούμε να πούμε πως υπάρχει απροθυμία εκ μέρους των ισχυρών οικονομικά κρατών έστω και να συζητήσουν τους γενεσιουργούς λόγους διεθνών φαινομένων για τα οποία φέρουν άμεσα ή έμμεσα κάποια μορφή ευθύνης. Σε πολλές δε περιπτώσεις η οποιαδήποτε συζήτηση για ορισμένα θέματα θεωρείται ανάθεμα και τα κράτη ή

οι οργανισμοί που κάνουν κάποια αναφορά σε αιτίες κινδυνεύουν να εξοστρακιστούν ή ακόμη και να γίνουν αντικείμενο κυρώσεων. Για παράδειγμα, το Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ, σε αντίθεση με άλλα όργανα του ΟΗΕ, όπως η Γενική Συνέλευση, αρνείται κατηγορηματικά ότι η διεθνής τρομοκρατία μπορεί να εξηγηθεί με βάση τα τυχόν βιώματα των πληθυσμών και των προσώπων που την υποστηρίζουν. Για το Συμβούλιο Ασφαλείας, το φαινόμενο της τρομοκρατίας δεν πρέπει να ανάγεται σε κανένα ψυχολογικό βίωμα παρά μόνο στην αυστηρή υποκειμενική υπόσταση του εν λόγω αδικήματος χωρίς μάλιστα να αναγνωρίζεται κανενός είδους ελαφρυντικό στους δράστες.

Ίσως αναρωτηθεί κανείς γιατί οι γενεσιουργοί λόγοι της παράνομης μετανάστευσης δεν έχουν ερευνηθεί περισσότερο από αυτούς που παράγουν διεθνείς κανόνες, μιας και δεν φαίνεται να υπάρχει συμβολή κανενός τρίτου κράτους για τη κατάσταση αυτή. Λίγες παρατηρήσεις αρκούν για να αντιστρέψουν την εικόνα αυτή. Το ισχύον καθεστώς παραγωγής (αγροτικής και βιομηχανικής) και διεθνούς εμπορίου είναι εν πολλοίς υπεύθυνο για την τραγική οικονομική και κοινωνική κατάσταση στον αναπτυσσόμενο κόσμο, χωρίς να παραγνωρίζονται και άλλες αιτίες, όπως η διαφθορά, οι οποίες όμως είναι απόρροια του συστήματος παραγωγής και εμπορίου. Οι εν ενεργεία διεθνείς κανόνες, ακόμη και αυτοί που αφορούν ανθρώπινα δικαιώματα, δεν αντιμετωπίζουν την ασυμμετρία και τις ανισότητες στη κατανομή του πλούτου και των αγαθών (αυτό το θέμα δεν θίγεται ποτέ) παρά μόνο φροντίζουν για μερικές από τις πληγές που αφήνει η ανισομερής κατανομή του πλούτου σε παγκόσμια κλίμακα. Ας θέσουμε επί τάπητος ένα παρά-

δειγμα για να γίνει κατανοητό αυτό που εξηγούμε. Η βασική αρχή σε κάθε πολυμερές ή διμερές καθεστώς ελεύθερης αγορά ή ελεύθερου εμπορίου, όπως αυτό του Παγκοσμίου Οργανισμού Εμπορίου (World Trade Organisation) είναι η κατάργηση των δασμών εισαγωγής ξένων προϊόντων, κάτι που παραδοσιακά ήταν η μοναδική πηγή (σίγουρων) δημοσίων εσόδων για χώρες με ανύπαρκτους μηχανισμούς είσπραξης φόρων. Δεύτερη αρχή, ιδίας σημασίας, είναι η κατάργηση δημοσίων επιδοτήσεων σε επιχειρηματίες ή αγρότες με τον ισχυρισμό ότι με τον τρόπο αυτό τα ντόπια προϊόντα γίνονται πιο ανταγωνιστικά (δηλαδή πιο φτηνά, γιατί αποφεύγεται ο ακριβός δανεισμός από ιδιωτικές τράπεζες που χρεώνουν τόκους πέρα από το δανεισθέν κεφάλαιο) σε σχέση με τα εισαγόμενα. Σε ένα κόσμο οικονομικά συμμετρικό και οι δύο αυτές αρχές είναι απόλυτα λογικές γιατί αυξάνουν τόσο τον όγκο του εμπορίου και της κατανάλωσης αλλά και εξασφαλίζουν ότι οι καταναλωτές θα αγοράσουν το καλύτερο (όχι απλά το φτηνότερο) προϊόν. Επιπλέον, λόγω των κερδών τους οι καλοί παραγωγοί έχουν κίνητρο να βελτιώσουν τα προϊόντα τους και να επενδύσουν στην έρευνα και τεχνολογία καινούριων. Όταν όμως το παγκόσμιο εμπόριο ελέγχεται (εκ τοις πράγμασι) από πολυεθνικές εταιρίες που έχουν άμεση πρόσβαση σε τεράστια κεφάλαια ενώ οι μικρής κλίμακας έμποροι και παραγωγοί, εξαιτίας της έλλειψης επιδοτήσεων, αναγκάζονται να καταφύγουν σε δάνεια με υψηλό επιτόκιο, είναι προφανές ότι ούτε σωστός ανταγωνισμός υπάρχει αλλά και ελλοχεύει κίνδυνος αυτοί που έχουν κεφάλαια να αγοράσουν την παραγωγή των φτωχών για ένα πολύ μικρό τίμημα. Δεδομένου ότι ο φτωχός αγρότης δεν εξάγει τη παρα-

γωγή του είναι λογικό ότι θα τη πουλήσει σε αυτόν που προσφέρει το ψηλότερο τίμημα. Κάτι τέτοιο όμως έχει καταστρεπτικές συνέπειες.

Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990, οι αφρικανικές κυβερνήσεις συνήθως έλεγχαν με κάποια μορφή προστατευτισμού τις τιμές, διανομή, μεταποίηση και εμπορία των πιο βασικών γεωργικών προϊόντων. Στη περίπτωση της Ζάμπια αυτό το προϊόν ήταν ο αραβόσιτος. Το περιθώριο απώλειας ανάμεσα στις τιμές που έθετε μονομερώς το κράτος για αγορά και πώληση, ως αποτέλεσμα των παρεμβαίνοντων εξόδων εμπορίας, αντισταθμιζόταν από κρατικές επιχορηγήσεις και δάνεια με χαμηλό επιτόκιο προς τους κρατικούς συνεταιρισμούς που συντηρούσαν τη βιομηχανία αραβοσίτου στη χώρα. Το έλλειμμα γρήγορα κλιμακώθηκε και ενώ το 1984 οι επιδοτήσεις αραβοσίτου αντιπροσώπευαν το 5,5% του προϋπολογισμού της χώρας, από το 1990 είχε φθάσει το 13 τοις εκατό. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το 67% του εργατικού δυναμικού της Ζάμπια απασχολείται στην γεωργία μικρής κλίμακας, με 80% της γεωργικής παραγωγής της χώρας να αποτελείται από αραβόσιτο. Λόγω του μεγάλου διεθνούς της χρέους, η κυβέρνηση της Ζάμπια ουσιαστικά «οδηγήθηκε» να ελευθερώσει εν μέρει την παραγωγή αραβοσίτου της το 1990 με την πλήρη απελευθέρωση να λαμβάνει χώρα το 1995. Μετά την απελευθέρωση η τιμή που προσφερόταν στους παραγωγούς μειώθηκε, ενώ η τιμή αγοράς του αραβοσίτου στη Ζάμπια αυξήθηκε. Παρά το γεγονός ότι ο αραβόσιτος ήταν η βασική τροφή της χώρας, η τοπική κατανάλωση μειώθηκε μεταξύ του αγροτικού και φτωχού πληθυσμού. Οι εμπειρικές μελέτες που εκπονήθηκαν δείχνουν ότι, αν και τα επίπεδα πα-

ραγωγής έχουν αυξηθεί, η εμφάνιση ενός ζωντανού τομέα εμπορίου είναι αργή και οι μικρής-κλίμακας αγρότες συνεχίζουν να πλήττονται από την ανεπαρκή χρηματοδότηση και ελλιπή αποθήκευση μεταξύ άλλων. Ταυτόχρονα, αυτοί που δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν τις αλλαγές εκδιώχθηκαν από τον τομέα συνολικά, κάτι το οποίο σε συνδυασμό με την συνεχή ξηρασία προκάλεσαν εκτεταμένο υποσιτισμό και σοβαρά προβλήματα υγείας, συμπεριλαμβανομένης της αύξησης της παιδικής θνησιμότητας.¹⁵

Δεδομένου ότι το «πείραμα» της Ζάμπια αποτελεί τον κανόνα σε ολόκληρη την υπο-Σαχάρεια Αφρική αλλά και σε αναπτυσσόμενες χώρες της Ασίας και της Νοτίου Αμερικής, γίνεται κατανοητό ότι ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός στις χώρες αυτές όχι μόνο δεν έχει πρόσβαση σε εργασία, αλλά σε πολλές περιπτώσεις δυσκολεύεται να εξασφαλίσει ακόμη και το καθημερινό του φαγητό. Επομένως, οι πολιτικές διεθνούς εμπορίου (κατά κύριο λόγο) είναι άμεσα υπεύθυνες για την έλλειψη εργασίας και στοιχειωδών μέσων διαβίωσης στον λεγόμενο τρίτο κόσμο μιας και για να αντιστραφεί αυτή η κατάσταση είναι αναγκαίο να αλλάξουν θεμελιωδώς όλοι οι σχετικοί κανόνες και όχι απλώς να λαμβάνονται ημίμετρα τα οποία εν τέλει εξυπηρετούν τα συμφέροντα των ισχυρών κρατών. Από τη στιγμή που δεν υπάρχει εκπεφρασμένη τέτοια πρόθεση γίνεται φανερό ποιοί είναι οι γενεσιουργοί λόγοι της αθρόας παράνομης μετανάστευσης προς την Ευρώπη, βόρεια Αμερική και Αυστραλία, κατά κύριο λόγο.

---

15. Βλ. Seshamani, V. (1998). The impact of market liberalisation on food security in Zambia. *Food Policy* 23: 539-547.

Βεβαίως, έχοντας ανακαλύψει τις αιτίες δεν σημαίνει ότι δικαιολογείται νομικά ή άλλως η παράνομη μετανάστευση προς τους αναπτυγμένους πόλους. Αν και η συζήτηση για την αντιστροφή της οικονομικής ανισότητας ανάμεσα στα κράτη είναι δαιδαλώδης και περίπλοκη –και μόνο εν μέρει στοχεύει στη παράνομη μετανάστευση– αξίζει να αναφερθούμε σε βασικά της σημεία όσον αφορά τις μεθόδους παραγωγής του διεθνούς δικαίου. Βασίζεται σε τρεις γενικούς πόλους, ήτοι: την εξάλειψη της φτώχειας, την ανάπτυξη και την απαλοιφή δημοσίου χρέους. Αν και τα δύο πρώτα είναι σαφώς διακριτά, πολλές φορές σωρεύονται μαζί στη σχετική βιβλιογραφία, πάντως για προφανείς λόγους. Η εξάλειψη της φτώχειας σκοπό έχει να ανεβάσει πάνω από ένα συγκεκριμένο όριο οκτώ δείκτες ευημερίας, όπως αυτοί περιγράφονται από τους Στόχους Ανάπτυξης της Χιλιετίας (Millennium Development Goals) που έχει θέσει ο ΟΗΕ.¹⁶ Βεβαίως, δεν είναι δυνατόν να υπάρχει έστω και σχετική ευημερία (δηλαδή αρκετή ποσότητα θρεπτικού φαγητού, νερό, ιατρο-φαρμακευτική περίθαλψη, παιδεία κλπ) αν δεν υπάρχει ανάπτυξη υπό την ευρεία έννοια η οποία θα χρηματοδοτεί την ευημερία (κυρίως μέσω της εισπραξής φόρων). Από την άλλη, για να υπάρξει ανάπτυξη, που όπως είπαμε είναι προϋπόθεση για την ευημερία, πρέπει οι συνθήκες να είναι τέτοιες που να είναι θελκτικές για επενδύσεις. Όταν όμως υπάρχει μεγάλο δημόσιο χρέος και οι υψηλοί φόροι που επιβάλλονται στους γηγενείς πηγαί-

---

16. Δες τους στόχους αυτούς με μεγαλύτερη λεπτομέρεια στο <<http://www.un.org/millenniumgoals/>>. Ανακτήθηκε στις 5 Σεπτεμβρίου 2014.

νουν στην αποπληρωμή των τοκοχρεολυσίων και με τον τρόπο αυτό αποτρέπουν και σοβαρές ξένες επενδύσεις, είναι προφανές ότι δεν μπορεί να υπάρξει ανάπτυξη. Πολλές φορές (αν όχι πάντα), το δημόσιο χρέος οδηγεί στην εκποίηση επί πινακίου φακής του εθνικού πλούτου (κυρίως φυσικούς πόρους, όπως μεταλλεύματα) μετά από προτροπή των δανειστών ότι αιτία της μη-ανάπτυξης είναι ο μεγάλος δημόσιος τομέας και ότι η σωτηρία θα προέρθει μόνο μέσα από την αποκρατικοποίηση. Η προτροπή αυτή ήταν και είναι η αιτία για την περαιτέρω φτώχεια ήδη φτωχών κρατών.

Εν συντομία λοιπόν, η γενεσιουργοί λόγοι της παράνομης μετανάστευσης χρήζουν άμεση αντιμετώπιση, αλλιώς ουδέποτε θα εκλείψουν. Η παράνομη μετανάστευση είναι προϊόν συγκεκριμένης πολιτικής και είναι αντίδραση σε δράση.

Η ιθαγένεια στο διεθνές δίκαιο

Η ιθαγένεια στο διεθνές δίκαιο διακρίνεται στην δημόσια και την ιδιωτική της διάσταση. Στην πρώτη ενότητα εξηγήσαμε πως ενώ η διοικητική πράξη της απονομής ιθαγένειας (η οποία συμπίπτει στη νομική πρακτική, αλλά όχι εννοιολογικά, με την έννοια της υπηκοότητας) εναπόκειται αποκλειστικά στη κυριαρχία του κράτους, η αναγνώριση της ιθαγένειας στις διεθνείς σχέσεις των κρατών είναι καθαρά θέμα διεθνούς δικαίου. Πρακτικά, αυτό σημαίνει ότι επειδή το κράτος Α έδωσε ιθαγένεια στον X δεν υπάρχει υποχρέωση (θεωρητικά τουλάχιστο) το κράτος Β να αναγνωρίσει την ιθαγένεια αυτή στο πρόσωπο του Β. Σίγουρα

θα υπάρχουν λόγοι αμοιβαιότητας που θα αμβλύνουν την όποια αμφισβήτηση αλλά μπορεί να υπάρξουν και περιπτώσεις όπου μία αντίδραση θεωρείται επιβεβλημένη. Καλό θα ήταν να παραθέσουμε ένα παράδειγμα που αφορά άμεσα την παράνομη μετανάστευση. Δεδομένου του προβλήματος της άναρχης μετανάστευσης προς την Ευρώπη με πύλη εισόδου την Ελλάδα, ορισμένες χώρες της Ευρώπης υιοθέτησαν τη Συνθήκη του Δουβλίνου.¹⁷ Η χώρα μας, χωρίς ιδιαίτερη μελέτη ως προς τις επιπτώσεις και σίγουρα ύστερα από πιέσεις, επικύρωσε αυτή τη συμφωνία αν και αυτή προβλέπει πως οιοσδήποτε παράνομος μετανάστης συλλαμβάνεται στην Ευρώπη θα επιστρέφεται στη πρώτη χώρα εισόδου.¹⁸ Όπως γίνεται κατανοητό, αυτή η συμφωνία είναι ιδιαίτερα βλαβερή για την Ελλάδα και ουδόλως συνεισφέρει σε ισομερή κατανομή του μεταναστευτικού προβλήματος (*burden sharing*). Ως συνέπεια των προαναφερθέντων, είχε παλαιότερα πέσει στο τραπέζι (ως ιδέα και μόνο) η ιδέα όπως η Ελλάδα απονεύμει Ελληνική ιθαγένεια σε όλους τους παράνομους μετανάστες ώστε πλέον αυτοί να μπορούν απρόσκοπτα να μετακινηθούν στη κεντρική και βόρεια Ευρώπη. Βέβαια, κάτι τέτοιο δεν πρόκειται να γίνει

---

17. Αρχικά ήταν συνθήκη αλλά μετέπειτα μετατράπηκε σε Κανονισμό της ΕΕ., συγκεκριμένα στον Κανονισμό 2003/43/CE. Υπάρχει από 1^{ης} Ιανουαρίου 2014 και τρίτος Κανονισμός, γνωστός και ως Δουβλίνο III, 604/2013.

18. Εξαιρετικά, το Ανώτατο Δικαστήριο του Ανωτάτου Βασιλείου στην υπόθεση EM (Eritrea) and Others v Secretary of State for the Home Department [2014] UKSC 12, υιοθέτησε την άποψη ότι δεν μπορεί να επιστραφεί στο κράτος πρώτης υποδοχής άτομο που εύλογα φοβάται μήπως και βασανισθεί.

ποτέ γιατί ενέχει άλλους κινδύνους, αλλά στην απίθανη περίπτωση που επιχειρούνταν από την Ελληνική κυβέρνηση, ναι μεν θα έθετε εκτός εφαρμογής τη Συνθήκη του Δουβλίνου όσον αφορά την Ελλάδα, αλλά κατά πάσα πιθανότητα κανένα κράτος μέλος της ΕΕ. δεν θα αναγνώριζε τις απονομές ιθαγένειας σε παράνομους μετανάστες.

Όχι μόνο η αναγνώριση αλλά και η απώλεια (πολύ περισσότερο) της ιθαγένειας μέσω εθνικής διοικητικής πράξης κρίνεται από τους κανόνες του διεθνούς δικαίου. Ο άρρηκτος δεσμός του υπηκόου με το κράτος δεν μπορεί να χαθεί μόλις κάποιος εξέρχεται της χώρας του για δουλειά, ούτε όταν ασπάζεται πολιτικές που απέχουν από τις επίσημες πολιτικές ή απόψεις του κράτους. Αυτό εκπορεύεται από την βασική αρχή του διεθνούς δικαίου ότι τα κράτη έχουν υποχρέωση να μην αφαιρούν την υπηκοότητα πολιτών τους όταν αυτοί δεν έχουν άλλη υπηκοότητα, με αποτέλεσμα να καταστήσουν αυτούς απάτριδες.¹⁹ Υπάρχουν βέβαια και προβληματικές καταστάσεις, όπως στη περίπτωση φυσικών προσώπων με υπηκοότητα είτε *de facto* κρατικής οντότητας (Somaliland, Puntland, Ιρακινό Κουρδιστάν) είτε γενικά μη-αναγνωρισμένης κρατικής οντότητας, όπως στη περίπτωση του ψευδο-κράτους της βορείου Κύπρου. Στις περιπτώσεις αυτές το διεθνές δίκαιο και οι δικαστικές και εκτελεστικές αρχές τρίτων χωρών έχουν αποδειχτεί ιδιαί-

---

19. 1961 Συνθήκη ΟΗΕ για τη Μείωση της Απατρίας, αν και είχε προηγηθεί μία άλλη συνθήκη το 1954 για να καλύψει όλους τους απάτριδες που δεν απολάμβαναν το καθεστώς του πρόσφυγα. Βέβαια, ένα τέτοιο καθεστώς είχε περισσότερο νόημα στη λήξη του Β΄ ΠΠ όταν και υπήρξε ανασχεδιασμός του Ευρωπαϊκού και παγκόσμιου χάρτη και μαζική μετανάστευση.

τερα συμβιβαστικοί, αναγνωρίζοντας μεν τη υπό κρίση πράξη (αγορά, πώληση, διαζύγιο) χωρίς όμως να αναγνωρίζουν τη σύσταση ή την ύπαρξη της οντότητας.²⁰

Με βάση λοιπόν όλα αυτά η μέθοδος για την απονομή ιθαγένειας, δηλαδή μέσω των γονέων, εξ αίματος (*jus sanguinis*), είτε λόγω γεννήσεως στο έδαφος μίας χώρας (*jus solis*) αφορούν καθαρά και μόνο το εσωτερικό δίκαιο. Μία χώρα μπορεί ακόμη και να αγνοήσει τους δικούς της νόμους ως προς την απονομή ιθαγένειας χωρίς κύρωση ούτε βέβαια από το διεθνές δίκαιο αλλά χωρίς ακόμη να παραβιάζει το εθνικό της δίκαιο. Αυτό συμβαίνει γιατί ενώ ένα κράτος δεν μπορεί να διακρίνει (*discriminate*) ανάμεσα στους υπηκόους της με το να απονέμει ένα δικαίωμα στον έναν αλλά όχι στον άλλο, τέτοια υποχρέωση δεν υπάρχει όσον αφορά αλλοδαπούς. Εξαιρετικά, στη περίπτωση της ΕΕ, όλοι οι υπήκοοι κρατών της ΕΕ έχουν ίσα δικαιώματα εντός των κρατών μελών.

Επιπροσθέτως, πρέπει να διακρίνουμε εννοιολογικά ανάμεσα σε παρεμφερείς ή συγγενείς όρους. Ο όρος «υπηκοότητα» ή «εθνικότητα» αλλά ακόμη και αυτός της «ιθαγένειας» εκφράζουν την ίδια έννοια σημασιολογικά στο διεθνές δίκαιο.²¹ Εκφράζουν δηλαδή την ιδέα ότι ένα κρά-

---

20. Δες για παράδειγμα την Αγγλική απόφαση *Emin v Yeldag* [2002] 1 FLR 956.

21. Ο όρος «ιθαγένεια» στη Ελληνική νομική ορολογία και πρακτική συμπίπτει (ή συγγέεται) με αυτόν της «υπηκοότητας». Στη διεθνή νομική πρακτική, όμως, ο όρος «ιθαγένεια» μεταφράζεται ορθά ως *indigeneity*, δηλαδή «αυτοχθονία». Ιστορικά δεν είναι όλοι οι υπήκοοι ενός κράτους αυτόχθονες. Για παράδειγμα, οι Ισπανοί έποικοι στη Νότια Αμερική δεν έχουν την ιδιότητα του αυτόχθονα,

τος έχει απονεμίσει όλα τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του πολίτη σε ένα φυσικό πρόσωπο και έχει θέσει αυτό το πρόσωπο υπό τη προστασία του εκτός των ορίων του κράτους, στις σχέσεις του με άλλα κράτη ή αλλοδαπά φυσικά πρόσωπα. Υπάρχει ένας άρρηκτος λοιπόν δεσμός μεταξύ προσώπου και κράτους και αυτό δεν αλλάζει ακόμη και όταν το πρόσωπο έχει πέραν της μίας υπηκοότητας. Το διεθνές (αλλά και το εσωτερικό) δίκαιο αναγνωρίζει ότι οι πολίτες ενός κράτους δεν έχουν τις ίδιες φυλετικές, εθνοτικές, θρησκευτικές, πολιτικές ή άλλες καταβολές και για το λόγο αυτό έχουν υιοθετηθεί αρκετές συνθήκες για να προστατέψουν αυτού του είδους των πληθυσμιακών ποικιλομορφιών (cultural diversity, multiculturalism).²² Παρ' όλα αυτά, η ποικιλομορφία αυτή δεν συνιστά λόγο αλλοίωσης των νομικών πτυχών της εκάστοτε υπηκοότητας. Αν ο υπήκοος της χώρας Α είναι μουσουλμάνος ενώ η πλειοψηφία της χώρας αυτής αποτελείται από Χριστιανούς, ο μουσουλμάνος πολίτης και οι λοιποί μουσουλμάνοι δικαιούνται μειονοτικά δικαιώματα και το κράτος Α ίσως παραχωρήσει και κάποια αυτονομία. Αλλά καμία από αυτές τις παραχωρήσεις ή επιπλέον δικαιώματα δεν αλλοιώνει τα νομικά χαρακτηριστικά της υπηκοότητας του Α.

Πρέπει να επισημανθεί ότι ο όρος «ιθαγένεια» στην Ελληνική πρακτική είναι συνώνυμος με αυτόν της υπηκοότη-

---

παρ' ότι γενεαλογικά βρίσκονται εκεί αρκετούς αιώνες. Προς αποφυγή παρεξηγήσεων, καλό θα ήταν να ορίζαμε εννοιολογικά τι εννοούμε με τον κάθε όρο.

22. Δες Xanthaki, A. (2010). Multiculturalism and International Law: Discussing Universal Standards, *Human Rights Quarterly* 32: 21-48.

τας, ο αντίστοιχος όρος στο διεθνές δίκαιο, δηλαδή *indigenus* ή *indigeneity* περιγράφει κάποιον που θεωρείται αυτόχθων (ή ιθαγενής) στον τόπο όπου κατοικεί. Ο ιθαγενής είναι δηλαδή ο παραδοσιακός κάτοικος της γης σε αντίθεση με τους μετέπειτα αποίκους. Τόσο οι ιθαγενείς όσο και οι μετέπειτα άποικοι είναι ισότιμοι υπήκοοι του ίδιου κράτους, αν και εξαιρετικά αναγνωρίζονται ιδιαίτερα δικαιώματα στις ομάδες ιθαγενών που συνεχίζουν και ζουν υπό παραδοσιακές μορφές διαβίωσης.²³ Πρέπει λοιπόν να διακριθούν οι διάφορες έννοιες σε νομικό, κοινωνιολογικό και ανθρωπολογικό επίπεδο.

Μερικές από τις πτυχές της ιθαγένειας με χαρακτηριστικά ιδιωτικού δικαίου θίχτηκαν ήδη, όπως της αναγνώρισης πράξεων μη-αναγνωρισμένου κράτους υπό το πρίσμα των ιδιωτικών σχέσεων των «υπηκόων» των κρατών αυτών. Οι σχέσεις αυτές ρυθμίζονται σε ένα μεγάλο ποσοστό από ένα ιδιαίτερο κλάδο του δημοσίου διεθνούς δικαίου που ονομάζεται ιδιωτικό διεθνές δίκαιο ή σύγκρουση κανόνων ιδιωτικού δικαίου (*conflict of laws*). Στη περίπτωση της ιθαγένειας το ιδιωτικό διεθνές δίκαιο έχει εξέχουσα σημασία, κυρίως όσον αφορά τις συγγενείς έννοιες της κατοικίας, της συνήθους διαμονής και το εφαρμοστέο δίκαιο σε κάθε είδους μετακίνησης και παραμονής φυσικού προσώπου.²⁴ Για παράδειγμα, όταν ένα πρόσωπο φέρει δύο υπηκοότητες, των χωρών Α και Β, και αναζητείται ποιο εθνικό δίκαιο

---

23. Άρθρο 27 του Συμφώνου του 1966 για τα Αστικά και Πολιτικά Δικαιώματα. Δες επίσης, Thornberry, P. (2002). *Indigenous Peoples and Human Rights*. Manchester University Press.

24. Παπασιώπη-Πασιά, Ζ. (2011). *Δίκαιο Ιθαγένειας*. Αθήνα: Σάκουλας.

εφαρμόζεται ως προς την δικαιοπρακτική ικανότητα του προσώπου αυτού, μπορεί να υπάρξει σύγκρουση μεταξύ των σχετικών εθνικών νόμων της Α και Β. Τα ζητήματα αυτά είναι πολύπλοκα και υπάρχουν αρκετές πολυμερείς κρατικές συνθήκες, όπου σε γενικές γραμμές (εκτός και αν επιτρέπεται συμφωνία μεταξύ των μερών) προκρίνεται το εθνικό δίκαιο εκείνο το οποίο είναι εγγύτερο στο υπό κρίση πρόσωπο. Το δίκαιο αυτό δεν είναι απαραίτητα αυτό της ιθαγένειας και μάλιστα το εγγύτερο δίκαιο πλέον είναι αυτό της συνήθους διαμονής.²⁵

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

- Aleinikoff, A. (2000). *Between Principles and Politics: U.S. Citizenship Policy*. Στο A. Aleinikoff *et al* (Eds.), *From Migrants to Citizens. Membership in a Changing World*, Washington DC: Brookings Institution Press.
- Barth, F. (1969). (Ed.), *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organisation of Culture Difference*. Boston: Little, Brown & Co.
- Blackman, J. (1998). State Succession and Statelessness: The Emerging Right to an Effective Nationality under International Law. *Michigan Journal of International Law*, 19 (4): 1141-1183.
- Brownlie, I. (1963). The Relations of Nationality in Public International Law. *British Yearbook of International*

---

25. Άρθρο 3 του Κανονισμού του Συμβουλίου της ΕΕ 2201/2003 27 Νοεμβρίου (2003), OJ L 338/1, ο οποίος και ακυρώνει τον Κανονισμό 1347/2000.

- Law*, 39 (1): 284-364.
- Castles, S. & Miller, J. M. (2003). *The Age of Migration*. London: The Guilford Press.
- Castles, C. (2004). The Factors that Make and Unmake Migration Policies. *International Migration Review*, 38 (3): 852-884.
- Donner, R. (1983). *The Regulation of Nationality in International Law*. Helsinki: Finnish Society of Sciences and Letters.
- Gelazis, N. (2004). The European Union and the Statelessness Problem in the Baltic States. *European Journal of Migration and Law*, 6 (3): 225-242.
- Juss, S.S. (2013) (Ed.), *The Ashgate Research Companion to Migration Law, Theory and Policy*. Ashgate.
- Kalekin-Fishman & Pitkänen P. (2006). (Eds.), *Multiple Citizenship As A Challenge To European Nation-States*, Sense Publishers, Rotterdam, 145-170.
- Miller, D. (1995). *On Nationality*. Oxford University Press.
- Opeskin, B. Perruchoud, R. & Redpath-Cross, J. (2012). *Foundations of International Migration Law*. Cambridge University Press.
- Van den Brink, M. J. (2012). EU Citizenship and EU Fundamental Rights: Taking EU Citizenship Rights Seriously? *Legal Issues of Economic Integration*, 39 (2): 273-289.
- Van Panhuys, H. F. (1959). *The Role of Nationality in International Law*. Leiden: Sijthoff.
- Van Waas, L. (2007). The Children of Irregular Migrants: A Stateless Generation? *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 25 (3): 437-458.

- Van Waas, L. (2008). *Nationality Matters: Statelessness under International Law*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Weis, P. (1979). *Nationality and Statelessness in International Law*. The Hague: Kluwer.
- Weisbrodt, D. & Collins C. (2006). The Human Rights of Stateless Persons, *Human Rights Quarterly*, 28 (1): 245-276.

3

Η παράτυπη μετανάστευση και η ασφάλεια των ευρωπαϊκών συνόρων: μια αποτίμηση υπό το φως του διεθνούς δικαίου

Ευθύμιος Παπασταυρίδης

Εισαγωγή

Αρκεί μια ματιά στον καθημερινό έγγραφο και ηλεκτρονικό τύπο για να διαπιστωθεί η σημασία του ζητήματος της παράνομης ή, ορθότερα, παράτυπης μετανάστευσης για την ελληνική, αλλά και ευρωπαϊκή κοινωνία. Από άρθρα σχετικά με τα προβλήματα που εγκυμονεί η «αθρόα λαθρομετανάστευση» και την άνοδο της ξενοφοβίας και του ρατσισμού σε όλη την Ευρώπη μέχρι άρθρα που εγκυμονούν τα κράτη για τις ανθρωπίνες ζωές που χάνονται καθημερινά στον «υγρό τάφο» της Μεσογείου και για τις «απάνθρωπες συνθήκες μεταχείρισης των παράνομων μεταναστών».¹ Η

---

1. Υπολογίζεται ότι πάνω από 22.000 άνθρωποι έχουν χάσει τη ζωή τους προσπαθώντας να διασχίσουν τη Μεσόγειο Θάλασσα από το 2000 έως σήμερα. Μόνο το 2014 έχουν καταγραφεί περισσότεροι από 3.000 θάνατοι. Βλ. περισσότερα στοιχεία στο ανακοινωθέν του Διεθνούς Οργανισμού Μετανάστευσης (ΔΟΜ) στον ιστότοπο: <<http://www.iom.int/cms/render/live/en/sites/iom/home/news-and-views/press-briefing-notes/pbn-2014b/pbn-listing/iom-releases-new-data-on-migrant.html>>

παράτυπη μετανάστευση είναι ένα κολοσσιαίο ζήτημα με δαιδαλώδεις και δυσεπίλυτες προεκτάσεις, αλλά κυρίως είναι ένα πρόβλημα με αδιαμφισβήτητο ανθρωπιστικό χαρακτήρα.

Η Ελλάδα, ως μια από τις κύριες πύλες εισόδου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος και του προβληματισμού για την αντιμετώπιση της παράτυπης μετανάστευσης. Ωστόσο, αυτό που και η Ελλάδα σθεναρά υποστηρίζει, η παράτυπη μετανάστευση αποτελεί κατά κύριο και βασικό λόγο ένα Ευρωπαϊκό πρόβλημα και ως τέτοιο πρέπει να εξετάζεται.

Πράγματι, η Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ.) έχει λάβει διάφορα μέτρα ενίσχυσης των συνόρων της και αποτροπής της παράνομης εισόδου μεταναστών, τα οποία κυμαίνονται από κυρώσεις για την λαθρομεταφορά μεταναστών και δι-εξαγωγή ελέγχων σε χώρες διέλευσης και καταγωγής μέχρι τη δημιουργία Ευρωπαϊκού Οργανισμού για τη διαχείριση των εξωτερικών συνόρων της Ένωσης (FRONTEX).² Παράλληλα, από το 1999 η ΕΕ. καταβάλλει προσπάθειες για τη δημιουργία ενός κοινού ευρωπαϊκού συστήματος ασύλου (ΚΕΣΑ), το οποίο θα εναρμονίζει ορισμένες πτυχές των εθνικών διαδικασιών ασύλου και θα διασφαλίζει ότι αυτές είναι ασφαλείς, δίκαιες και αποτελεσματικές.³

---

2. Βλ. πληροφορίες και τη σχετική νομοθεσία στο <http://europa.eu/legislation_summaries/justice_freedom_security/free_movement_of_persons_asylum_immigration/index_el.htm>

3. Βλ. περισσότερα στο <http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/e-library/docs/ceas-fact-sheets/ceas_factsheet_el.pdf>. Βλ. και H. Battjes, *European Asylum Law and International Law* (Leiden: Nijhoff, 2006).

Η δράση της ΕΕ, αλλά και της Ελλάδας στους τομείς αυτούς δεν λαμβάνει χώρα σε ένα κενό δικαίου, αλλά αντίθετα υπόκειται σε μια σειρά αυστηρών κανόνων του διεθνούς, αλλά και του ευρωπαϊκού δικαίου. Από κανόνες που αφορούν στις αρμοδιότητες της ΕΕ, και των κρατών-μελών σχετικά με την μετανάστευση και το άσυλο έως κανόνες που προβλέπουν την προστασία των προσφύγων κι άλλων ευάλωτων ομάδων αιτούντων άσυλο, το διεθνές και ευρωπαϊκό δίκαιο ρυθμίζει σε σημαντική έκταση τα μέτρα που δύναται να λαμβάνουν τα κράτη-μέλη και η ίδια η Ένωση στα σύνορα της με σκοπό την αντιμετώπιση της παράτυπης μετανάστευσης. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι οι σχετικοί με αυτό το ζήτημα κανόνες απαριθμούνται, μεταξύ άλλων, στη Σύμβαση της Γενεύης για το Καθεστώς των Προσφύγων (1951),⁴ στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1950),⁵ στο Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2000),⁶ στη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για το Δίκαιο της Θάλασσας

---

4. Βλ. Σύμβασις περί του Καθεστώτος των Προσφύγων. Υπογράφηκε στην Γενεύη στις 28 Ιουλίου 1951. Κείμενο: Ηνωμένα Έθνη, Συλλογή Συμβάσεων Νο. 2545, Τόμος 189, Σελ. 137. Κυρώθηκε με το ν.δ. 3989 της 19/26 Σ/βρίου 1959 (ΦΕΚ Α' 201) [εφεξής Σύμβαση της Γενεύης για τους Πρόσφυγες]

5. Βλ. Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών όπως τροποποιήθηκε με τα Πρωτόκολλα Νο. 11 και Νο. 14. Υπογράφηκε στη Ρώμη την 4η Νοεμβρίου 1950. κυρώθηκε με το Ν.Δ. 53 της 19/20 Σεπτεμβρίου 1974 (ΦΕΚ 256, τ. Α') [εφεξής ΕΣΔΑ].

6. Βλ. Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2000/C 364/01), Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (18.12.2000).

(1982),⁷ στη Σύμβαση κατά του Διεθνούς Οργανωμένου Εγκλήματος και τα Πρωτόκολλα της σχετικά με την Καταπολέμηση της Παράνομης Διακίνησης Μεταναστών και της Εμπορίας Ανθρώπων (2000),⁸ καθώς και σε μια σειρά Κανονισμών και Οδηγιών της ΕΕ.⁹

Προδήλως, η εξαντλητική απαρίθμηση και εξέταση των ανωτέρω συμβατικών κι άλλων κανόνων δικαίου εκφεύγουν του παρόντος κεφαλαίου. Θα προτιμηθεί, αντίθετα, η εξέταση κυρίως της δράσης της FRONTEX και των επιχειρήσεων που εκείνη συντονίζει.¹⁰ Ο ρόλος της FRONTEX

7. Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για το Δίκαιο της Θάλασσας. Υπογράφηκε στις 10 Δεκεμβρίου 1982 Έναρξη ισχύος : 16 Νοεμβρίου 1994. Κυρώθηκε με τον Ν. 2321/1995 (ΦΕΚ Α' 136) [εφεξής Σύμβαση ΔΘ].

8. Βλ. Πρωτόκολλο για την Πρόληψη, Καταστολή και Τιμωρία της Διακίνησης Προσώπων, ιδιαίτερα γυναικών και παιδιών, που συμπληρώνει τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος και Πρωτόκολλο κατά της Λαθραίας Διακίνησης Μεταναστών από τη Γη, τη Θάλασσα και τον Αέρα, που συμπληρώνει τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος. Και τα 2 Πρωτόκολλα υιοθετήθηκε στις 15 Νοεμβρίου 2000 μαζί με τη Σύμβαση και άρχισαν να ισχύουν 25 Δεκεμβρίου 2003. Η Ελλάδα κύρωσε τη Σύμβαση και τα ως άνω Πρωτόκολλα με το Ν. 3875/2010 (ΦΕΚ 158, τ. Α').

9. Βλ. για τις Οδηγίες και άλλα σχετικά κείμενα σε <<http://www.unhcr.gr/prostasia/to-asylo-stin-eyropi/nomothesia-tis-ee.html>>.

10. Βλ. J. J. Rijpma, *Building Borders: The Regulatory Framework for the Management of the External Borders of the European Union*, Doctoral Dissertation, EUI Florence (2009), 268-304· A. Baldaccini, 'Extraterritorial Border Controls in the EU: The Role of Frontex in Operations at Sea' στο B. Ryan & V. Mitsilegas (eds.), *Extraterritorial Immigration Controls: Legal Challenges* (Leiden: Martinus Nijhoff,

στην αντιμετώπιση της παράτυπης μετανάστευσης έχει αναβαθμιστεί τελευταία. Η τραγωδία του Οκτωβρίου 2013, όταν γύρω στους 500 μετανάστες πνίγηκαν έξω από τη Λαμπεντούζα της Ιταλίας,¹¹ αποτέλεσε την αφετηρία μιας σειράς πρωτοβουλιών, όπως της θέσπισης μιας ομάδας εργασίας για την Μεσόγειο (Task Force Mediterranean), η οποία πρότεινε την ενίσχυση του ρόλου της FRONTEX στην επιτήρηση των θαλασσιών συνόρων της Ένωσης.¹² Μάλιστα, κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Προεδρίας του Συμβουλίου της ΕΕ, υιοθετήθηκε ο Κανονισμός 656/2014 'περί κανόνων επιτηρήσεως των εξωτερικών θαλάσσιων συνόρων των κρατών μελών της Ένωσης'.¹³ Να σημειωθεί εδώ ότι η FRONTEX έχει οργανώσει κι επιχειρήσεις με κράτος-μέλος υποδοχής τη χώρα μας, όπως το 2013 η Επιχείρηση *Posei-*

2010), 229-256· E. Papastavridis, 'Fortress Europe and FRONTEX: Within or Without International Law?' 79 *Nordic Journal of International Law* (2010) 75.

11. Βλ. J. Coppens, 'The Lampedusa Disaster: How to Prevent Further Loss of Life at Sea?' 7 *International Journal on Marine Navigation and Safety of Sea Transportation* (2013), 589.

12. Βλ. European Commission, 'Communication from the Commission to the European Parliament and Council on the work of the Task Force Mediterranean' Brussels, 4.12.2013, COM(2013) 869 final.

13. Κανονισμός (ΕΕ.) αριθ. 656/2014 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 15ης Μαΐου 2014, περί κανόνων επιτηρήσεως των εξωτερικών θαλάσσιων συνόρων στο πλαίσιο της επιχειρησιακής συνεργασίας που συντονίζεται από τον Ευρωπαϊκό Οργανισμό για τη Διαχείριση της Επιχειρησιακής Συνεργασίας στα Εξωτερικά Σύνορα των Κρατών Μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΕΕ L 189 της 27.6.2014, σ. 93.

don Sea,¹⁴ ενώ η πρώτη Ευρωπαϊκή Δύναμη Ταχείας Επέμβασης (RABIT) εστάλη το 2010 ύστερα από πρόσκληση της Ελλάδας στον Έβρο.¹⁵

Στο πλαίσιο λοιπόν, της παρούσης θα αναλυθούν το νομικό πλαίσιο των επιχειρήσεων της, οι υποχρεώσεις που υπέχουν η Ένωση και τα κράτη-μέλη κατά την εκτέλεση των εν λόγω επιχειρήσεων και το ζήτημα της ευθύνης τους σε περίπτωση παραβίασης αυτών των υποχρεώσεων. Έμφαση θα δοθεί και στο ζήτημα των απωλειών ανθρώπινης ζωής στην Μεσόγειο Θάλασσα και στην ευθύνη της ΕΕ. και των κρατών σχετικά.

Το Νομικό και Επιχειρησιακό Πλαίσιο της FRONTEX

Η Ευρωπαϊκή Ένωση στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων στο «χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης» δύναται να αναπτύσσει «πολιτική με στόχο: να εξασφαλίζεται ο έλεγχος των προσώπων και η αποτελεσματική εποπτεία της διέλευσης των εξωτερικών συνόρων». ¹⁶ Για τους σκοπούς αυτής της πολιτικής, το άρθρο 77 (2) ΣΛΕΕ προβλέπει ότι:

«το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο, αποφασίζοντας σύμφωνα με τη συνήθη νομοθετική διαδικασία, λαμβάνουν μέτρα που αφορούν ανάμεσα σε άλλα:

---

14. Βλ. σχετικά <<http://frontex.europa.eu/operations/archive-of-operations/8HPltg>>

15. Βλ. σχετικά <http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-11-130_en.htm>

16. Άρθρο 77 (1) της Συνθήκη Λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΛΕΕ).

- «...τους ελέγχους στους οποίους υποβάλλονται τα πρόσωπα που διέρχονται τα εξωτερικά σύνορα...»
- «...οποιοδήποτε μέτρο που είναι αναγκαίο για την προοδευτική δημιουργία ενός ολοκληρωμένου συστήματος διαχείρισης των εξωτερικών συνόρων...»

Έχοντας υπόψη επίσης τη διάταξη του άρθρου 74, το οποίο προβλέπει την αρμοδιότητα του Συμβουλίου να θεσπίζει μέτρα για να εξασφαλίζει τη διοικητική συνεργασία μεταξύ των αρμόδιων υπηρεσιών των κρατών μελών στους σχετικούς τομείς, ιδρύθηκε το 2004 ο «Ευρωπαϊκός Οργανισμός για τη Διαχείριση της Επιχειρησιακής Συνεργασίας στα Εξωτερικά Σύνορα των Κρατών Μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης», όπως είναι η επίσημη ονομασία της FRONTEX, με αποστολή τη διευκόλυνση της επιχειρησιακής συνεργασίας των κρατών μελών της ΕΕ. για τη διαχείριση των κοινών εξωτερικών συνόρων.¹⁷

Σύμφωνα με τους ιδρυτικούς της Κανονισμούς, η FRONTEX έχει αρμοδιότητα να συντονίζει διάφορα είδη δράσεων, όπως κοινές επιχειρήσεις στα θαλάσσια και χερσαία σύνορα κρατών μελών της ΕΕ., και να κινητοποιεί, αν της ζητηθεί, ομάδες ταχείας επέμβασης στα σύνορα (RABIT), που απαρτίζονται από εθνικούς συνοριοφύλα-

---

17. Βλ. Κανονισμό υπ. αριθ. 2007/2004 του Συμβουλίου σχετικά με τη σύσταση ευρωπαϊκού οργανισμού για τη διαχείριση της επιχειρησιακής συνεργασίας στα εξωτερικά σύνορα των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 1 349/1 *Επίσημη Εφημερίδα των Ε. Κ.* (25.11.2004), όπως τροποποιήθηκε με τον Κανονισμό αριθ. 1168/2011 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 25ης Οκτωβρίου 2011, L 304 *Επίσημη Εφημερίδα της ΕΕ.* (22.11.2011) [εφεξής Κανονισμός FRONTEX 2011].

κες, στα κράτη μέλη της ΕΕ, τα οποία αντιμετωπίζουν επείγουσες και έκτακτες πιέσεις στα εξωτερικά τους σύνορα.¹⁸

Η FRONTEX διατηρεί επίσης επαφές με αρχές διαχείρισης των συνόρων σε χώρες εκτός ΕΕ., με στόχο την ανταλλαγή πληροφοριών σχετικά με κοινές απειλές.

Όσον αφορά στην οργάνωση των επιχειρήσεων της FRONTEX, σύμφωνα το άρθρο 3 του Κανονισμού FRONTEX 2011: «Ο οργανισμός αξιολογεί, εγκρίνει και συντονίζει προτάσεις για κοινές επιχειρήσεις και πιλοτικά σχέδια που πραγματοποιούνται από τα κράτη μέλη, περιλαμβανομένων των αιτήσεων κρατών μελών σε σχέση με περιστάσεις που επιβάλλουν αυξημένη τεχνική και επιχειρησιακή βοήθεια».

Στην πράξη, όπως αναφέρεται στην επίσημη ιστοσελίδα της FRONTEX:

«Οι κοινές επιχειρήσεις της Frontex σχεδιάζονται και υλοποιούνται βάσει μιας Ετήσιας Έκθεση Ανάλυσης Κινδύνου (Annual Risk Analysis Report), η οποία αναλύει τους μελλοντικούς κινδύνους για τα εξωτερικά σύνορα της Ευρώπης από την παράτυπη μετανάστευση και το διασυνοριακό έγκλημα. Κατά τη διάρκεια των ετήσιων συναντήσεων με τα Κράτη Μέλη η Υπηρεσία θέτει μια σειρά προτεραιοτήτων για τις προτεινόμενες από τα Κράτη Μέλη κοινές επιχειρήσεις με βάση τη σπουδαιότητά τους και τους διαθέσιμους πόρους ώστε να επιτευχθεί το βέλτιστο αποτέ-

---

18. Βλ. σχετικά Κανονισμό (Ε.Κ.) αριθ. 863/2007 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 11ης Ιουλίου 2007, για τη θέσπιση μηχανισμού σύστασης ομάδων ταχείας επέμβασης στα σύνορα
EE L 199 της 31.7.2007, σ. 30.

λεσµα. Από κοινού µε το κράτος-µέλος υποδοχής η Frontex προβαίνει στην εκτίµηση του αριθµού των συνοριοφυλάκων µε εξειδίκευση καθώς και το ποσό και τον τύπο του τεχνικού εξοπλισµού που χρειάζεται. Κατόπιν, η Frontex αποστέλλει αίτηµα σε όλα τα Κράτη Μέλη και στις Συνδεδεµενες Χώρες του Σένγκεν για τους αναγκαίους συνοριοφύλακες, κάνοντας λεπτοµερή αναφορά των αναγκών τους σε ανθρώπινο δυναµικό π.χ. ειδικούς σε λαθραία έγγραφα, συνοριακούς ελέγχους, συνεντεύξεις, καθώς και σε τεχνικό εξοπλισµό, π.χ. ελικόπτερα, θερµικούς ανιχνευτές. Τα Κράτη τότε αποφασίζουν το επίπεδο συµµετοχής τους στις κοινές επιχειρήσεις».¹⁹

Κοµβικής σηµασίας είναι το «επιχειρησιακό σχέδιο», το οποίο καταρτίζεται από τον εκτελεστικό διευθυντή της FRONTEX από κοινού µε το κράτος µέλος υποδοχής, κατόπιν διαβουλεύσεων µε τα κράτη µέλη που συµµετέχουν σε κοινή επιχείρηση. «Το επιχειρησιακό σχέδιο καλύπτει όλες τις πτυχές που κρίνονται αναγκαίες για τη διεξαγωγή των κοινών επιχειρήσεων δυσανάλογων πιέσεων, µεταξύ των οποίων είναι και εξειδικευµένοι κανόνες εµπλοκής (Rules of Engagement)».²⁰

Αναφορικά µε την εκτέλεση των επιχειρήσεων, οι Ευρωπαίοι συνοριοφύλακες ή οι «προσκεκληµένοι υπάλληλοι, όπως επίσηµα ονοµάζονται, υπάγονται πλήρως στον έλεγχο των αρχών του κράτους υποδοχής και εκτελούν τα καθήκοντά τους σύµφωνα µε το επιχειρησιακό σχέδιο. Τα

---

19. Βλ. σχετικά µε τις επιχειρήσεις <<http://frontex.europa.eu/operations/roles-and-responsibilities>>

20. Βλ. και άρθρο 3^ο Κανονισµού FRONTEX 2011.

καθήκοντα τους είναι όλα όσα προβλέπονται στον Κώδικα Συνόρων Σένγκεν²¹ και περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, συνοριακούς ελέγχους, επιτήρηση των συνόρων, συνεντεύξεις με τους παράτυπους μετανάστες, τήρηση βάσεων δεδομένων.

Η λήξη, όπως κι η έναρξη των επιχειρήσεων, αποφασίζεται από τη FRONTEX, αν έχουν παύσει να συντρέχουν οι προϋποθέσεις για τη διεξαγωγή των εν λόγω κοινών επιχειρήσεων. Μάλιστα, προβλέπεται ότι ο εκτελεστικός διευθυντής της FRONTEX οφείλει να αναστείλει ή να τερματίσει, εν όλω ή εν μέρει, κοινές επιχειρήσεις, εφόσον κρίνει ότι συντρέχουν παραβιάσεις θεμελιωδών δικαιωμάτων ή διεθνών υποχρεώσεων προστασίας κατά την άσκηση κοινής επιχείρησης και είναι σοβαρής φύσεως ή είναι πιθανό να συνεχιστούν.²²

Όταν πρόκειται περί θαλάσσιων επιχειρήσεων, πλέον υφίσταται, όπως αναφέρθηκε, ο Κανονισμός 656/2014 που προβλέπει τις παραμέτρους που πρέπει να έχει το επιχειρησιακό σχέδιο ή αλλιώς απαριθμεί τους κανόνες επιτήρησης των θαλάσσιων συνόρων από τα κράτη-μέλη στο πλαίσιο των επιχειρήσεων της FRONTEX. Ο Κανονισμός αυτός ουσιαστικά αποτέλεσε αντικείμενο έντονης συζήτησης στους κόλπους της Ένωσης, καθώς είχε προηγηθεί μια Απόφαση

---

21. Βλ. Κανονισμός (Ε.Κ.) αριθ. 562/2006 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 15ης Μαρτίου 2006, για τη θέσπιση του κοινοτικού κώδικα σχετικά με το καθεστώς διέλευσης προσώπων από τα σύνορα (κώδικας συνόρων του Σένγκεν) (ΕΕ L 105 της 13.4.2006, σ. 1).

22. Άρθρο 3(1) (α) Κανονισμός FRONTEX 2011.

του Συμβουλίου της ΕΕ. για το ίδιο θέμα,²³ η οποία ακυρώθηκε από το Δικαστήριο της Ένωσης για λόγους ευρωπαϊκού δικαίου.²⁴

Η ουσία όμως της σχετικής συζήτησης αφορούσε στο κατά πόσο ο νέος Κανονισμός θα περιελάμβανε μεγαλύτερες εγγυήσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Πράγματι, είχε ασκηθεί σκληρή κριτική και για πολιτικές «επαναπροώθησης» (*refoulement*) στη θάλασσα είτε από μεμονωμένα κράτη (π.χ. Ιταλία το 2011)²⁵ είτε στο πλαίσιο των σχετικών επιχειρήσεων της FRONTEX, καθώς και για αδιαφάνεια στο τρόπο λειτουργίας της FRONTEX.²⁶ Επίσης, ένα ζήτη-

---

23. Βλ. Απόφαση του Συμβουλίου της 26^{ης} Απριλίου 2010 για τη συμπλήρωση του κώδικα συνόρων του Σένγκεν όσον αφορά την επιτήρηση των θαλάσσιων εξωτερικών συνόρων στο πλαίσιο της επιχειρησιακής συνεργασίας που συντονίζεται από τον ευρωπαϊκό οργανισμό για τη διαχείριση της επιχειρησιακής συνεργασίας στα εξωτερικά σύνορα των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2010/252/EU), [2010] L 111/20 *OJ* (4.5.2010); βλ. V. Moreno Lax in 25 *International Journal of Marine and Coastal Law* (2010), 621.

24. ECJ, *European Parliament v Council of the European Union*, 5 September 2012, Case C 355/10 (2012).

25. Βλ. μεταξύ άλλων M. Giuffré, 'State Responsibility Beyond Borders: What Legal Basis for Italy's Push-backs to Libya?', 24 *International Journal of Refugee Law*, (2012), σσ. 692-734.

26. Βλ. π.χ. σχετικό Ψήφισμα του Συμβουλίου της Ευρώπης που σημειώνει ότι «Αξίζει να σημειωθεί η έλλειψη διαφάνειας σχετικά με την ευθύνη της Frontex στο συντονισμό και στην εκτέλεση των κοινών επιχειρήσεων με τα κράτη μέλη, καθώς και την ευθύνη της αναφορικά με τις παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων και άλλες παραβιάσεις του διεθνούς δικαίου. Επιπλέον, υπάρχουν ζητήματα διαφάνειας σχετικά με τις ίδιες τις επιχειρήσεις και δραστηριότητες που έχουν συνέπειες για τα ανθρωπίνια δικαιώματα. Υπάρχει και

μα που έπρεπε να λυθεί ήταν εάν θα προβλέπονταν διαδικασίες σχετικές με την έρευνα και διάσωση στη θάλασσα, ένα πρόβλημα με τεράστιο ανθρώπινο κόστος στην Μεσόγειο Θάλασσα.²⁷

Ο νέος Κανονισμός διέλυσε σε ορισμένο βαθμό τις ανωτέρω ανησυχίες και ακολουθώντας το παράδειγμα του Κανονισμού FRONTEX 2011, έκανε ρητή μνεία σε εγγυήσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, προέβλεψε την υποβολή ετήσιων Εκθέσεων στα Ευρωπαϊκά όργανα για έλεγχο των επιχειρήσεων ενώ συνέδεσε την επιτήρηση των θαλασσιών συνόρων της Ένωσης με την έρευνα και διάσωση ανθρώπων στη θάλασσα. Ωστόσο και πάλι δεν λείπουν σημεία όπου ενδέχεται να δημιουργήσουν κενά προστασίας στην πράξη.

Ειδικότερα, ο Κανονισμός προβλέπει πλέον αναλυτικούς κανόνες για την επιτήρηση των θαλασσιών συνόρων, η οποία, σύμφωνα με τον Κανονισμό, δεν περιορίζεται στον εντοπισμό κάθε απόπειρας παράνομης διέλευσης των συνόρων αλλά καλύπτει και μέτρα όπως η σύλληψη σκαφών για τα οποία υπάρχουν υπόνοιες ότι επιχειρούν να εισέλθουν στην Ένωση χωρίς συνοριακό έλεγχο, καθώς και σε ρυθμίσεις με σκοπό την αντιμετώπιση περιστατικών ό-

---

έλλειμμα δημοκρατικής νομιμοποίησης όσον αφορά στη διαπραγμάτευση με τρίτες χώρες συμφωνιών για συνοριακούς ελέγχους, επεμβάσεις στη θάλασσα και επιστροφές», Parliamentary Assembly, Council of Europe, Resolution 1932 (2013); διαθέσιμο στο <<http://assembly.coe.int/ASP/Doc/XrefViewPDF.asp?FileID=19719&Language=en>>

27. Το κράτος που κυρίως έφερε αντίρρηση ήταν η Μάλτα η οποία δεν ήθελε να είχε καμία υποχρέωση αποβίβασης των διασωθέντων μεταναστών στο έδαφος της.

πως η έρευνα και η διάσωση που ενδέχεται να ανακύψουν κατά τη διάρκεια επιχείρησης επιτήρησης των συνόρων στη θάλασσα. Το πεδίο εφαρμογής του παρόντος Κανονισμού περιορίζεται σε επιχειρήσεις επιτήρησης των θαλάσσιων συνόρων που διεξάγονται από τα κράτη μέλη στο πλαίσιο της επιχειρησιακής συνεργασίας που συντονίζεται από τη FRONTEX.²⁸ Οι επιχειρήσεις αυτές πλέον θα διεξάγονται σύμφωνα με επιχειρησιακό σχέδιο το οποίο θα έχει καταρτιστεί βάσει των κανόνων επιτήρησης του παρόντος Κανονισμού.²⁹

Οι κανόνες αυτοί προβλέπουν τις διαδικασίες οι οποίες πρέπει να τηρηθούν για τον εντοπισμό, έρευνα ακόμη και σύλληψη των ύποπτων σκαφών στην αιγιαλίτιδα ζώνη ή στη συνορεύουσα ζώνη των κρατών-μελών, καθώς και στην ανοικτή θάλασσα. Οι διαδικασίες αυτές είναι κατ' εφαρμογή του δικαίου της θάλασσας και του Πρωτοκόλλου του Παλέρμο σχετικά με την παράνομη διακίνηση μεταναστών. Η αποφασιστική αρμοδιότητα για τη λήψη όλων των σχετικών μέτρων ανήκει είτε στο κράτος-μέλος της υποδοχής της Επιχείρησης είτε, εφόσον είναι διαφορετικό, στο παράκτιο κράτος εντός της αιγιαλίτιδας ή συνορεύουσας ζώνης το ύποπτο πλοίο εντοπίστηκε ή στο κράτος της σημαίας του τελευταίου στην ανοικτή θάλασσα. Επίσης, προβλέπονται διεξοδικές ρυθμίσεις αναφορικά με το καθεστώς έρευνας και διάσωσης πλοίων που βρίσκονται σε κίνδυνο, ενώ όσον αφορά στο ακανθώδες ζήτημα αποβίβασης των διασωθέντων μεταναστών, το βάρος πέφτει κυρίως στο κράτος μέ-

---

28. Αρ. 1 Κανονισμός 656/2014.

29. Άρθρο 11, *ibid.*

λος υποδοχής των επιχειρήσεων.³⁰ Τέλος, προβλέπεται υποβολή Έκθεσης στο Συμβούλιο, Κοινοβούλιο και Επιτροπή σχετικά με την εφαρμογή του παρόντος Κανονισμού.³¹ Ο νέος Κανονισμός μέλλει να εφαρμοστεί για πρώτη φορά σύντομα στο πλαίσιο της Επιχείρησης «Τρίτων» στην Κεντρική Μεσόγειο με χώρα υποδοχής την Ιταλία.³²

Ωστόσο, όπως ήδη αναφέρθηκε, ο Κανονισμός έχει γίνει ήδη αντικείμενο κριτικής, μεταξύ άλλων, για την έλλειψη μείας στο δικαίωμα αποτελεσματικής προστασίας ('effective remedy'), στην απαγόρευση μαζικών απελάσεων ('collective expulsions'), καθώς και στις θετικές υποχρεώσεις που η απαγόρευση της επαναπροώθησης συνεπάγεται. Επίσης, παρατηρείται ότι γίνεται λόγος για απαγόρευση επαναπροώθησης μόνο προς τρίτα κράτη, δηλαδή κράτη μη μέλη της ΕΕ., ενώ υπάρχουν πρακτικές εξευτελιστικής και απάνθρωπης μεταχείρισης και σε κράτη-μέλη, όπως, δυστυχώς, η Ελλάδα.³³

---

30. Άρθρο 10, *ibid.*

31. Άρθρο 13, *ibid.*

32. Βλ. περισσότερες πληροφορίες σε <http://frontex.europa.eu/news/frontex-launches-call-for-participation-of-the-eu-member-states-in-joint-operation-triton-b9nupQ>.

33. Βλ. σχόλια στο Joint Briefing on the European Commission Proposal (COM)2013 197 final by Amnesty International, ECRE and International Commission of Jurists σε <www.ecre.org/component/downloads/downloads/790.html> και S. Peers, State watch Analysis: 'New EU rules on maritime surveillance: will they stop the deaths and push-backs in the Mediterranean?'; στο <http://www.statewatch.org/analyses/no-237-maritime-surveillance.pdf>.

Οι Υποχρεώσεις Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων των Κρατών-Μελών και της Ένωσης

Έγινε ήδη λόγος για το γεγονός ότι η FRONTEX και κατά συνέπεια η ίδια η Ένωση έχουν γίνει στόχος έντονης κριτικής για έλλειψη αποτελεσματικής προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων της. Τα δικαιώματα που θεωρείται ότι δεν τυγχάνουν αποτελεσματικής προστασίας είναι κατά βάση η απαγόρευση επαναπροώθησης (non-refoulement) και το παρεπόμενο δικαίωμα ένδικης προστασίας (effective remedy), καθώς και το δικαίωμα της ζωής υπό την έννοια της παράλειψης διάσωσης ανθρώπινης ζωής στη θάλασσα. Το ζήτημα λοιπόν είναι κατά πόσο δεσμεύονται και τα κράτη-μέλη αλλά και η ίδια η Ένωση από την υποχρέωση σεβασμού των ως άνω δικαιωμάτων.

Όσον αφορά στα κράτη-μέλη, δεν χωρεί αμφιβολία ότι δεσμεύονται από τα δικαιώματα αυτά αφού είναι μέρη στην ΕΣΔΑ, η οποία προβλέπει την προστασία τους. Συγκεκριμένα, το άρθρο 2 της ΕΣΔΑ προβλέπει ότι «το δικαίωμα εκάστου προσώπου εις την ζωήν προστατεύεται υπό του νόμου».³⁴ Όπως έχει αποφανθεί το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, το δικαίωμα αυτό επιβάλλει όχι μόνο την υποχρέωση σεβασμού της ζωής και μη αυθαίρετης αποστέρησής της, αλλά και τη θετική υποχρέωση λήψεως όλων των κατάλληλων μέτρων προστασίας της σε περιοχές και πρόσωπα που το εκάστοτε κράτος α-

---

34. Βλ. και άρθρο 6 του Διεθνούς Συμφώνου Ατομικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων (1966).

σκει δικαιοδοσία.³⁵ Επιπλέον, η θετική διάσταση του δικαιώματος της ζωής επιτάσσει ότι κάθε κράτος θα πρέπει να διεξάγει επίσημη, ανεξάρτητη και διαφανή έρευνα κάθε φορά που υπάρχει απώλεια ζωής λόγω ευθύνης των οργάνων του.³⁶

Πέραν του δικαιώματος της ζωής, η άλλη υποχρέωση, την οποία αναμφίβολα έχουν τα κράτη είναι η απαγόρευση της επαναπροώθησης (non-refoulement). Η υποχρέωση αυτή απαντάται καταρχάς στη Σύμβαση της Γενεύης για τους Πρόσφυγες, η οποία προβλέπει ότι:

«Ουδεμία συμβαλλόμενη χώρα θα απελαύνει ή θα επαναπροωθεί (refouler), καθ' οποιονδήποτε τρόπο, πρόσφυγας εις τα σύνορα εδαφών ένθα η ζωή ή ελευθερία αυτών απειλούνται δια λόγους φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, κοινωνικής τάξεως ή πολιτικών πεποιθήσεων».

Η υποχρέωση μη επαναπροώθησης του άρθρου 33 § 1 δεσμεύει τα κράτη που είναι συμβαλλόμενα μέρη στη Σύμβαση της Γενεύης και εφαρμόζεται σε κάθε πρόσωπο που

---

35. Βλ. *Osman v United Kingdom* Application No. 87/1997/871/1083, Grand Chamber Judgment of 28 October 1998, 29 *EHRR* 245. Βλ. επίσης *Furdik v. Slovakia* (Admissibility decision), Application no. 42994/05, 2 December 2008 and *Kemaloglu v. Turkey*, Application no. 19986/06, 10 April 2012.

36. Βλ. *McCann v United Kingdom* (1995) 21 *EHRR* 97, at 161 και *Ergi v. Turkey* (66/1997/850/1057), Judgment of 28 July 1998, at 82. Βλ. επίσης J. Chevalier-Watts, 'Effective Investigations under Article 2 of the European Convention on Human Rights: Securing the Right to Life or an Onerous Burden on a State?' 21 *European Journal of International Law* (2010), 701-721.

είναι πρόσφυγας κατά την έννοια της Σύμβασης της Γενεύης, τροποποιημένης από το Πρωτόκολλο του 1967, είτε αυτός έχει επίσημα αναγνωριστεί ως τέτοιος, είτε όχι. Σύμφωνα με τη Σύμβαση της Γενεύης ο όρος «πρόσφυγας» εφαρμόζεται επίσημα «επί παντός προσώπου το οποίο συνεπεία δεδικοιολογημένου φόβου διώξεως λόγω φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, συμμετοχής σε ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα ή πολιτικών πεποιθήσεων ευρίσκεται εκτός της χώρας της οποίας έχει την υπηκοότητα και δεν δύναται ή λόγω του φόβου τούτου, δεν επιθυμεί να απολαύει της προστασίας της χώρας ταύτης ή εάν μη έχον υπηκοότητα τινά και ευρισκόμενον συνεπεία τοιούτων γεγονότων εκτός της χώρας της προηγούμενης συνήθους αυτού διαμονής δεν δύναται ή λόγω του φόβου τούτου δεν επιθυμεί να επιστρέψει εις ταύτην».

Σημειωτέον δε ότι παρά την αντίθετη θέση του Ανώτατου Δικαστηρίου των ΗΠΑ στην υπόθεση *Sale v. Haitian Centers Council* (1993),³⁷ γίνεται πλέον δεκτό ότι η αρχή της μη-επανοπροώθησης δεσμεύει τα κράτη και εξωεδαφικά και δη στην ανοικτή θάλασσα.³⁸ Όπως κατηγορη-

---

37. *Sale, Acting Commissioner, INS v. Haitian Centers Council*, 113 S. Ct. (1993), 2549.

38. Βλ., σχετικά S. Trevisanut, 'The Principle of Non-Refoulement at Sea and the Effectiveness of Asylum Protection'; 12 *Max Planck Yearbook of United Nations Law* (2008), 205-246; G. Goodwin-Gill, 'The Right to Seek Asylum: Interception at Sea and the Principle of Non-Refoulement' 23 *International Journal of Refugee Law* (2011) 443; M den Heijer, 'Europe beyond its Borders: Refugee and Human Rights Protection in Extraterritorial Immigration Control', στο B. Ryan and V. Mitsilegas (eds), *Extraterritorial Immigration Control*

ματικά υποστηρίζει το Γραφείο της Ύπατης Αρμοστείας των Ηνωμένων Εθνών για τους Πρόσφυγες:

«κάθε ερμηνεία που περιορίζει το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 33 (1) της Σύμβασης για τους Πρόσφυγες σε δραστηριότητες εντός του εδάφους ενός συμβαλλόμενου μέρους δεν αντίκειται μόνο στους όρους της σχετικής διάταξης και στο σκοπό και αντικείμενο της συνθήκης υπό ερμηνεία, αλλά και στους σχετικούς κανόνες του δικαίου ανθρωπίνων δικαιωμάτων». Η θέση, επομένως, της Ύπατης Αρμοστείας των Ηνωμένων Εθνών για τους Πρόσφυγες είναι ότι η υποχρέωση του Κράτους, σύμφωνα με το Άρθρο 33(1) της Σύμβασης για τους Πρόσφυγες, να μην επιστρέφει τους πρόσφυγες σε περιοχές που θα υφίσταται κίνδυνος διώξεως εφαρμόζεται οπουδήποτε το εν λόγω Κράτος ασκεί αποτελεσματική δικαιοδοσία.³⁹

Η εν λόγω αρχή επίσης θεωρείται άρρηκτα συνδεδεμένη με την απαγόρευση βασανιστηρίων και κάθε είδους απάνθρωπης και εξευτελιστικής μεταχείρισης στο άρθρο 3 της ΕΣΔΑ⁴⁰ και στο άρθρο 3 της Σύμβασης των Ηνωμένων Ε-

---

(The Hague: Brill, 2010) 169. E. Papastavridis, *Interception of Vessels on the High Seas* (Oxford: Hart Publishing, 2013), 302-306.

39. UNHCR, Advisory Opinion on the Extraterritorial Application of *Non-Refoulement Obligations* under the 1951 Convention Relating to the Status of Refugees and its 1967 Protocol, (26 01.2007), 17. σε <www.unhcr.org/refworld/pdfid/45f17a1a4pdf.pdf>

40. Βλ. *inter alia* *Soering v UK* (1989) 98 ILR 270, para 88; *Ahmed v Austria* (1997) 24 EHHR 278, paras 39-40 *Saadi v Italy* (Appl. No. 37201/06), Grand Chamber, Judgment of 28 February 2008 και M. Den Heijer, 'Whose Rights and Which Rights? The Continuing Story of *Non-Refoulement* under the European Convention on Human Rights' 10 *European Journal of Migration and Law* (2008), pp. 277-314.

θνών κατά των Βασανιστηρίων (1984).⁴¹ Η προστασία μάλιστα στο πλαίσιο των ανωτέρω Συμβάσεων δεν περιορίζεται στους «πρόσφυγες» κατά τη Σύμβαση της Γενεύης, αλλά εκτείνεται σε όλα τα πρόσωπα υπό τη δικαιοδοσία των συμβαλλόμενων μερών. Ακόμη, δεν τίθεται αμφιβολία ότι έχουν εξω-εδραφική εφαρμογή και έτσι προστατεύουν όλα τα πρόσωπα - όχι μόνο τους υπηκόους των κρατών αυτών - όταν βρίσκονται υπό τον έλεγχο οργάνων του, π.χ. στην ανοικτή θάλασσα ή σε έδαφος τρίτου κράτους.

Απόφαση-σταθμός ως προς το ζήτημα αυτό ήταν η απόφαση της Ολομέλειας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην υπόθεση *Hirsi Jamaa v. Italy* (2012). Η υπόθεση αφορούσε στην πρακτική των Ιταλικών αρχών να σταματούν στην ανοικτή θάλασσα και να επιστρέφουν πίσω άμεσα όλα τα πλοία που αναχωρούσαν από τη Λιβύη (push-back operations), χωρίς καμία εξέταση εάν τα εν λόγω άτομα είχαν ανάγκη προστασίας ή εάν θα υφίσταντο εξευτελιστική και απάνθρωπη μεταχείριση στη Λιβύη. Το Δικαστήριο καταδίκασε την Ιταλία και για παραβίαση του άρθρου 3, δηλαδή για απαγορευμένη επανα-

---

41. Βλ. Σύμβαση κατά των Βασανιστηρίων και άλλων τρόπων σκληρής, απάνθρωπης ή ταπεινωτικής μεταχείρισης ή τιμωρίας. Υιοθετήθηκε και άνοιξε για υπογραφή, κύρωση και προσχώρηση με την από 10 Δεκεμβρίου 1984 απόφαση 39/46 της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών. Κείμενο: Παράρτημα στην Απόφαση 39/46 της Γενικής Συνέλευσης. Βλ. και σχετικά την ενδιαφέρουσα υπόθεση *Committee against Torture, J.H.A. v. Spain (Marine I)*, No. 323/2007, 21 November 2008, par. 8.2 και K. Wouters, M. Den Heijer, 'The Marine I Case: A Comment', 21 *International Journal of Refugee Law* (2009) 31.

προώθηση στο έδαφος ενός κράτους όπου υπάρχει σοβαρός κίνδυνος ότι οι προσφεύγοντες θα υποστούν τέτοιου είδους μεταχείριση και για παραβίαση του άρθρου 4 του 4^{ου} Πρόσθετου Πρωτόκολλου της Σύμβασης που απαγορεύει την μαζική απέλαση.⁴²

Σημασία έχει επίσης ότι στην υπόθεση αυτή το Δικαστήριο είχε ευκαιρία να σημειώσει ότι η αρχή της μη επανοπροώθησης εμπεριέχει και μια σειρά από θετικές υποχρεώσεις, όπως η παροχή διαδικαστικών εγγυήσεων εξέτασης κάθε αίτησης ασύλου ατόμου ο οποίος πιθανόν να υποστεί διώξεις εάν επαναπροωθηθεί και επιπλέον η παροχή αποτελεσματικής ένδικης προστασίας.⁴³

Συμπερασματικά, λοιπόν, διαπιστώνεται ότι τα κράτη-μέλη της Ένωσης υπέχουν υποχρεώσεις σεβασμού ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ιδίως των δικαιωμάτων της ζωής και της μη επανοπροώθησης, σε σχέση με τους παράτυπους μετανάστες. Πολύ σημαντικό είναι επίσης το γεγονός ότι αυτές οι υποχρεώσεις τους δεσμεύουν και όταν επιχειρούν πέραν των συνόρων τους, π.χ. στην ανοικτή θάλασσα. Το ερώτημα τώρα είναι εάν η ίδια η Ένωση δεσμεύεται από τις ίδιες υποχρεώσεις έτσι ώστε να οφείλει η FRONTEX να τις τηρεί όταν συντονίζει τις επιχειρήσεις των κρατών-

---

42. *Hirsi Jamaa and others v Italy* App. no 27765/09 (ECtHR, Grand Chamber Judgment of 23 February 2012). Βλ. επίσης I. Papanikolopulu, 'Hirsi Jamaa v. Italy. Comment', 107 *American Journal of International Law* (2013), 417 και M. Giuffrè, 'Waterdown Rights on the High Seas: *Hirsi Jamaa and others v Italy* (2012)' 61 *International and Comparative Law Quarterly* (2012), 728-50.

43. Βλ. και άρθρο 13 ΕΣΔΑ και υπόθεση *Jabari v Turkey*, Appl. No. 40035/98, Judgment of 11 July 2000.

μελών.

Η απάντηση είναι πέραν πάσης αμφιβολίας καταφατική. Αρκεί να σημειώσουμε εδώ ότι το άρθρο 6 (3) της Συνθήκης της ΕΕ. προβλέπει ρητά ότι:

«Τα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως κατοχυρώνονται από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών και όπως απορρέουν από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, αποτελούν μέρος των γενικών αρχών του δικαίου της Ένωσης».

Επίσης, η παράγραφος 2 του ίδιου άρθρου αναφέρει ότι: «η Ένωση θα προσχωρήσει στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών».

Συνεπάγεται, λοιπόν, ότι η Ένωση δεσμεύεται από το δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως γενικών αρχών του Ευρωπαϊκού δικαίου, ενώ επίκειται και η προσχώρησή της Ένωσης στην ΕΣΔΑ.⁴⁴ Επίσης, δεν θα μπορούσε να μην

---

44. Στις 5 Απριλίου 2013 ολοκληρώθηκαν οι διαπραγματεύσεις μεταξύ των 47 κρατών-μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης και της Ένωσης αναφορικά με το σχέδιο προσχώρησης και πλέον αναμένεται η απόφαση του Δικαστηρίου της ΕΕ. σχετικά, βλ. Opinion 2/13 (pending), [2013] OJ C260/32. Βλ. επίσης <<http://hub.coe.int/what-we-do/human-rights/eu-accession-to-the-convention>> Για το Σχέδιο βλ. <[http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/hrpolicy/Accession/Meeting_reports/47_1\(2013\)008rev2_EN.pdf](http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/hrpolicy/Accession/Meeting_reports/47_1(2013)008rev2_EN.pdf)> και σχόλια SHARES Briefing Paper - A New Framework for Allocating International Responsibility: the EU Accession to the European Convention on Human Rights (2014),

γίνει αναφορά στο Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ένωσης,⁴⁵ ο οποίος βάσει του άρθρου 6 (1) της Συνθήκης της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατέχει πλέον θέση πρωτεύοντος Ευρωπαϊκού δικαίου (primary EU law). Σχετικά με τη προστασία των παράτυπων μεταναστών μνείας χρήζουν οι διατάξεις των άρθρων 2 που προστατεύουν το δικαίωμα της ζωής, του άρθρου 4 που απαγορεύει τα βασανιστήρια και την απάνθρωπη και εξευτελιστική μεταχείριση, του άρθρου 18 που προβλέπει το δικαίωμα ασύλου και του άρθρου 19 που εμπεριέχει την αρχή της μη-επαναπροώθησης υπό ευρεία έννοια. Σημειωτέον δε, ότι από την έναρξη ισχύος της Συνθήκης της Λισαβόνας ο Χάρτης δεσμεύει και την ίδια την Ένωση και τα κράτη μέλη όταν εφαρμόζουν ευρωπαϊκό δίκαιο. Κατά το άρθρο 51 (1):

«Οι διατάξεις του παρόντος Χάρτη απευθύνονται στα όργανα και τους οργανισμούς της Ένωσης, τηρουμένης της αρχής της επικουρικότητας, καθώς και στα κράτη μέλη μόνο όταν εφαρμόζουν το δίκαιο της Ένωσης».

Επομένως, δεν τίθεται αμφιβολία ότι όταν τα κράτη-μέλη ενεργούν ελέγχους στα σύνορά τους ή ακόμη και εκτός συνόρων, σύμφωνα με τον αναθεωρημένο Κώδικα Συνόρων Σένγκεν (2013),⁴⁶ αλλά και η ίδια η FRONTEX όταν

<www.sharesproject.nl>

45. Βλ. και S. Peers *et al.* (eds.), *The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary* (Oxford: Hart Publishing, 2014).

46. Π.χ. κατά το άρθρο 3.1.1 of Παραρτήματος VI, [τ]α κράτη μέλη δύνανται να συνάπτουν συμφωνίες οι οποίες ορίζουν ότι έλεγχος μπορεί εξίσου να πραγματοποιηθεί κατά τη διάρκεια του διά-

συντονίζει τις επιχειρήσεις των κρατών μελών εφαρμόζει το δίκαιο της Ένωσης και άρα δεσμεύεται από το Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων. Μάλιστα, αφού το ευρωπαϊκό δίκαιο στην προκειμένη περίπτωση έχει και εξω-εδαφική εφαρμογή, συνεπάγεται ότι ο Χάρτης δεσμεύει αντίστοιχα τη FRONTEX, π.χ. στην ανοικτή θάλασσα.⁴⁷

Όσον αφορά ειδικότερα στην αρχή της μη-επαναπροώθησης αυτή διακηρύσσεται ρητά από το άρθρο 78 της ΣΛΕΕ, βάσει του οποίου:

«Η Ένωση αναπτύσσει κοινή πολιτική στους τομείς του ασύλου, της επικουρικής προστασίας και της προσωρινής προστασίας με στόχο να παρέχεται το κατάλληλο καθεστώς σε οποιονδήποτε υπήκοο τρίτης χώρας χρήζει διεθνούς προστασίας και να εξασφαλίζεται η τήρηση της αρχής της μη επαναπροώθησης. Η πολιτική αυτή πρέπει να συνάδει με τη Σύμβαση της Γενεύης της

πλου ή, κατά την άφιξη ή την αναχώρηση του σκάφους, στο έδαφος τρίτης χώρας ...», βλ. Κανονισμός (ΕΕ) αριθ. 610/2013 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 26ης Ιουνίου 2013 για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 562/2006 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 15ης Μαρτίου 2006, για τη θέσπιση του κοινοτικού κώδικα σχετικά με το καθεστώς διέλευσης προσώπων από τα σύνορα (κώδικας συνόρων του Σένγκεν), της Σύμβασης για την εφαρμογή της Συμφωνίας του Σένγκεν, των κανονισμών (ΕΚ) αριθ. 1683/95 και (ΕΚ) 539/2001 του Συμβουλίου και των κανονισμών (ΕΚ) αριθ. 767/2008, (ΕΚ) 810/2009 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου L 182/1 OJ (29.6.2013).

47. Βλ. V. Moreno-Lax & C. Costelo, *The Extraterritorial Application of the EU Charter of Fundamental Rights: From Territoriality to Facticity - the Effectiveness Model*, στο S. Peers *et al.* (eds), *supra* note, 1657, at 1663 [από δω και στο εξής: Moreno-Lax & Costelo]

28ης Ιουλίου 1951 και με το Πρωτόκολλο της 31ης Ιανουαρίου 1967 περί του καθεστώτος των προσφύγων, καθώς και με άλλες συναφείς συμβάσεις.»

Η αρχή αυτή έχει βρει θέση επίσης και στο «δευτερεύον» ευρωπαϊκό δίκαιο και δη στην Οδηγία σχετικά με τις Διαδικασίες Παροχής Ασύλου, η οποία προβλέπει ότι οποιοδήποτε πρόσωπο βρεθεί εντός της εδαφικής επικράτειας των κρατών μελών, περιλαμβανομένης της αιγιαλίτιδας ζώνης, δεσμεύεται από την εν λόγω αρχή.⁴⁸ Μάλιστα, η Οδηγία αυτή απαγορεύει και τη λεγόμενη «έμμεση» ή «αλυσιδωτή» επαναπροώθηση (indirect or chain refoulement), ήτοι την προστασία όχι μόνο από το πρώτο κράτος που μπορεί να σταλεί ο παράτυπος μετανάστης, αλλά και από επόμενους τυχόν προορισμούς τους. Αυτό σημαίνει ότι το κράτος μέλος οφείλει να λάβει υπόψη του το ενδεχόμενο το «ασφαλές» τρίτο κράτος να επαναπροωθήσει σε αυτό παράνομα το προστατευόμενο πρόσωπο.⁴⁹ Τον σεβασμό της αρχής της μη-επαναπροώθησης επιτάσσει επίσης και η Οδηγία περί Επιστροφών.⁵⁰

---

48. Βλ. *inter alia* αρ. 9 (3) και 41 (1) Directive 2013/32/EU of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 on common procedures for granting and withdrawing international protection (recast) L 180/60 OJ (29.6.2013).

49. Βλ. σχετικά J. Crawford & P. Hyndman, 'Three Heresies in the Application of the Refugee Convention' 1 *International Journal of Refugee Law* (1989) 155, 171.

50. Βλ. αρ. 4 (4) Directive 2008/115/EC of the European Parliament and of the Council of 16 December 2008 on common standards and procedures in Member States for returning illegally staying third-country nationals, L 348/98 OJ (24.12.2008).

Υπό το φως αυτής της νομοθεσίας και των σχετικών πιέσεων από την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη δεν αποτέλεσε έκπληξη λοιπόν ότι η Ένωση, με την αναθεώρηση του Κανονισμού FRONTEX 2011, προέβλεψε για πρώτη φορά ρητά την προστασία των υπό συζήτηση ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Συγκεκριμένα, όπως αντικαταστάθηκε, το άρθρο 10 (2) προβλέπει ότι:

«κατά την εκτέλεση των καθηκόντων και την άσκηση των αρμοδιοτήτων τους, οι προσκεκλημένοι υπάλληλοι οφείλουν να τηρούν τη νομοθεσία της Ένωσης και το διεθνές δίκαιο και να σέβονται τα θεμελιώδη δικαιώματα και την εθνική νομοθεσία του κράτους μέλους υποδοχής».

Παρομοίως, ο Κανονισμός 656/ 2014 προβλέπει τα περί προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ιδίως την αρχή της μη-επαναπροώθησης. Κατά το άρθρο 4:

«Ουδείς αποβιβάζεται, εξαναγκάζεται να εισέλθει, προσάγεται σε χώρα ή άλλως παραδίδεται στις αρχές χώρας, κατά παράβαση της αρχής της μη επαναπροώθησης, στην οποία μεταξύ άλλων διατρέχει σοβαρό κίνδυνο να του επιβληθεί η ποινή του θανάτου ή να υποστεί βασανιστήρια, δίωξη ή άλλη απάνθρωπη ή ταπεινωτική μεταχείριση ή τιμωρία, ή όπου η ζωή ή η ελευθερία του θα απειληθούν λόγω της φυλής, του θρησκειύματος, της ιθαγένειας, του γενετήσιου προσανατολισμού, της συγκεκριμένης κοινωνικής προέλευσης ή των πολιτικών πεποιθήσεών του ή από την οποία υπάρχει σοβαρός κίνδυνος απέλασης, απομάκρυνσης ή έκδοσης σε άλλη χώρα κατά παράβαση της αρχής της

μη επαναπροώθησης».

Είναι εμφανές ότι οι μετανάστες προστατεύονται από κάθε περίπτωση απαγορευμένης επαναπροώθησης, «άμεσης» και «έμμεσης», καθώς και ότι περιλαμβάνονται όλοι οι πιθανοί λόγοι, βάσει των οποίων μπορεί να υποστούν τα υπό προστασία άτομα διώξεις, βασανιστήρια, απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση. Στην παράγραφο 2 του ίδιου άρθρου ρυθμίζεται το πως θα γίνει η αξιολόγηση της γενικής κατάστασης της χώρας που υποθετικά θα μπορούσε να γίνει η επιστροφή των μεταναστών, ενώ στην παράγραφο 3 προβλέπονται ορισμένες διαδικαστικές λεπτομέρειες, όπως τα εξής:

«Στη διάρκεια θαλάσσιας επιχείρησης, προτού οι συλληφθέντες ή διασωθέντες αποβιβαστούν, εξαναγκαστούν να εισέλθουν ή οδηγηθούν σε τρίτη χώρα ή άλλως παραδοθούν στις αρχές τρίτης χώρας και λαμβάνοντας υπόψη την αξιολόγηση της γενικής κατάστασης στην εν λόγω τρίτη χώρα σύμφωνα με την παράγραφο 2, οι συμμετέχουσες μονάδες, με την επιφύλαξη του άρθρου 3, χρησιμοποιούν κάθε μέσο στη διάθεσή τους ώστε να ταυτοποιήσουν τους συλληφθέντες ή διασωθέντες, να εκτιμήσουν την προσωπική τους κατάσταση, να τους ενημερώσουν σχετικά με τον προορισμό τους με τρόπο που κατανοούν ή που μπορεί να υποτεθεί εύλογα ότι κατανοούν και να τους δώσουν τη δυνατότητα να εκφράσουν τους λόγους για τους οποίους πιστεύουν ότι η αποβίβαση στον προτεινόμενο τόπο θα συνιστούσε παραβίαση της αρχής της μη επαναπροώθησης...»

Σημειωτέον δε ότι σύμφωνα με την παράγραφο 9 του Προοιμίου, «κατά τον συντονισμό των επιχειρήσεων επιτήρησης των συνόρων στη θάλασσα, ο Οργανισμός θα πρέπει να ασκεί τα καθήκοντά του σε πλήρη συμμόρφωση με το σχετικό δίκαιο της Ένωσης, συμπεριλαμβανομένου του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (‘ο Χάρτης’) και του συναφούς διεθνούς δικαίου...».

Παρά τη ρητή αναφορά σε εγγυήσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων κατά το σχεδιασμό και εκτέλεση των επιχειρήσεων δεν έχουν διασκεδαστεί πλήρως, όπως αναφέρθηκε, οι ανησυχίες για το ενδεχόμενο παραβιάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, είναι ασφαλώς ένα θετικό βήμα ότι για πρώτη φορά έχουμε απαρίθμηση σαφών κανόνων επιτήρησης, θεμελιώδης διάσταση της οποίας είναι πλέον η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ζωής στη θάλασσα (άρθρα 9 και 10 νέου Κανονισμού).

Θέματα Ευθύνης της Ένωσης από Παραβίαση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων

Το ερώτημα που εύλογα τίθεται μετά την αναλυτική παρουσίαση του νομικού και επιχειρησιακού πλαισίου της δράσης της FRONTEX, όπως επίσης και των υποχρεώσεων που και η ίδια αλλά και τα κράτη-μέλη υπέχουν ως προς τα ανθρώπινα δικαιώματα, είναι ποιος θα φέρει την ευθύνη εάν παραβιαστούν τα τελευταία. Πρακτικά, ερωτάται εάν κάποιος διασωθείς μετανάστης στο πλαίσιο μιας θαλάσσιας επιχείρησης της FRONTEX επιστραφεί σε ένα κράτος

και μετά υποστεί βασανιστήρια, ποιος θα φέρει την ευθύνη κατά το διεθνές δίκαιο; Η ΕΕ. οργανισμός της οποίας είναι η FRONTEX ή τα κράτη-μέλη που τυχόν ενεπλάκησαν, ή όλοι μαζί;

Εισαγωγικά να σημειώσουμε ότι η ευθύνη κράτους ή διεθνούς οργανισμού κατά το διεθνές δίκαιο προϋποθέτει την ύπαρξη μιας διεθνώς παράνομης πράξης, ήτοι μιας συμπεριφοράς, η οποία θα είναι αποδοτέα στο κράτος ή στον οργανισμό και θα συνιστά παραβίαση υποχρέωσης του.⁵¹ Σε περίπτωση, όπως εδώ, που η παραβίαση συμβαίνει στη διάρκεια μιας επιχείρησης που εμπλέκεται διεθνής οργανισμός, θεωρείται κομβικής σημασίας το σε ποιον αποδίδεται η πράξη.⁵² Οι σχετικοί κανόνες απόδοσης των Άρθρων της

---

51. Βλ. άρθρο 2 ILC Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, UN General Assembly Official Records; 56th Session, Supp. No. 10 at UN. Doc A/56/10; στο: <http://untreaty.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf>. και άρθρο 3 Draft Articles on the Responsibility of International Organizations (2011); *ILC Report, Sixty-Third Session*, UN Doc. A/66/10 (2011), pp. 50–170; σε http://untreaty.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft%20articles/9_11_2011.pdf.

52. Βλ. σχετικά με τους κανόνες απόδοσης του δικαίου της ευθύνης F. Messineo, ‘Attribution of Conduct’: SHARES Research Paper 32 (2014) διαθέσιμο στο <www.sharesproject.nl>. Υπό έκδοση στο André Nollkaemper & Ilias Plakocefalos (eds.), *Principles of Shared Responsibility in International Law: An Appraisal of the State of the Art* (Cambridge: CUP, 2014) και ιδίως σε σχέση με την ΕΕ. βλ. P. J. Kuijper & E. Paasivirta, ‘EU International Responsibility and its Attribution: From the Inside Looking out’, στο M. Evans & P. Koutrakos (eds.), *The International Responsibility of the European Union* (Oxford: Hart Pub. 2013), 35.

Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου για την Ευθύνη των Διεθνών Οργανισμών προβλέπουν, αφενός, ότι οι πράξεις ή παραλείψεις των οργάνων (organs) ή αντιπροσώπων (agents) αποδίδονται στο διεθνή οργανισμό αποκλειστικά (άρθρο 6) και αφετέρου ότι όταν στην υπηρεσία του οργανισμού έχουν τεθεί όργανα κρατών μελών, οι αντίστοιχες πράξεις ή παραλείψεις θα αποδίδονται στον οργανισμό μόνο εφόσον αυτός ασκεί «αποτελεσματικό έλεγχο» (effective control) (άρθρο 7).

Χωρίς να υπεισέλθουμε σε λεπτομέρειες σχετικά με την εφαρμογή των ανωτέρω κανόνων υποστηρίζουμε ότι οι πράξεις και οι παραλείψεις που υποθετικά μπορεί να οδήγησαν σε μια παραβίαση της αρχής της μη-επαναπροώθησης δεν καταλογίζονται στην Ένωση, αλλά στα κράτη μέλη. Ειδικότερα, είναι προφανές ότι τα όργανα των κρατών μελών που εξουσιοδοτούν τη σύλληψη ή τη διάσωση ή μη παράτυπων μεταναστών στην αιγιαλίτιδα ζώνη ή στην ανοικτή θάλασσα δεν είναι ούτε «όργανα» ούτε «αντιπρόσωποι» της Ένωσης κατά το άρθρο 6,⁵³ κυρίως διότι δεν εφαρμόζουν εκείνη τη στιγμή αποκλειστικές αρμοδιότητες της Ένωσης.⁵⁴ Να υπενθυμιστεί εδώ ότι η Ένωση απλά συ-

---

53. Σύμφωνα με το άρθρο 6: «η συμπεριφορά ενός οργάνου ή αντιπροσώπου ενός διεθνούς οργανισμού κατά την εκτέλεση των καθηκόντων του οργάνου ή αντιπροσώπου αυτού θεωρούνται ως πράξεις του διεθνούς οργανισμού αυτού κατά το διεθνές δικαίο, οποιαδήποτε θέση κατέχει το όργανο ή ο αντιπρόσωπος αυτός σε σχέση με τον οργανισμό».

54. Σε αυτή την περίπτωση θα μπορούσε να τύχει εφαρμογής η θέση του Messineo ότι «εάν, σύμφωνα με νόμο της ΕΕ., κάποια όργανα κρατών-μελών αναλαμβάνουν συγκεκριμένες λειτουργίες της

ντονίζει τις επιχειρήσεις των κρατών μελών, τα οποία έχουν την πρωταρχική αρμοδιότητα για την επιτήρηση των εξωτερικών συνόρων και τη διάσωση στη θάλασσα. Προς επίρρωση της ανωτέρω θέσης να αναφέρουμε ότι το άρθρο 1 (4) του Σχεδίου Προσχώρησης της ΕΕ. στην ΕΣΔΑ είναι κατηγορηματικό ότι:

«πράξεις ή παραλείψεις οργάνων Κράτους Μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή προσώπων που δρουν για λογαριασμό τους θα καταλογίζονται στο Κράτος Μέλος αυτό, ακόμη και αν τέτοια πράξη ή παράλειψη λαμβάνει χώρα όταν το Κράτος εφαρμόζει Ευρωπαϊκό δίκαιο, συμπεριλαμβανομένων αποφάσεων της Συνθήκης της Ευρωπαϊκής Ένωσης και κάτω από την Συνθήκη για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης».

Επίσης δεν ευσταθεί το επιχείρημα ότι η FRONTEX ασκεί αποτελεσματικό έλεγχο στα όργανα των κρατών μελών στο πλαίσιο των κοινών επιχειρήσεων, αφού τα κράτη μέλη είναι εκείνα που έχουν την αποφασιστική αρμοδιότητα σχετικά. Επομένως, μια παραβίαση της απαγόρευσης μη επαναπροώθησης καταλογίζεται, κατ' αρχήν, στο εμπλεκόμενο κράτος μέλος. Αυτό σημαίνει ότι η Ένωση ποτέ δεν θα ευθύνεται? Αντίθετα, η Ένωση μπορεί να ευθύνεται λόγω των εξής: Πρώτον, μπορεί να θεωρηθεί ότι η Ένωση υπέχει «ευθύνη για «συνέργεια» στην υποθετική παραβίαση

ΕΕ. ... Κάθε ενέργεια εφαρμογής γίνεται περίπτωση όπου τα όργανα του κράτους είναι *de jure* (δια νόμου) κι όχι *de facto* (εκ των πραγμάτων) όργανα της ΕΕ. για τους σκοπούς του Άρθρου 5 του ΑΡΙΟ. Είναι την ίδια στιγμή όργανα των κρατών-μελών τους». βλ. F. Messineo, *ό.π.*, 15.

υπό το φως του άρθρου 14 των Άρθρων για την Ευθύνη των Διεθνών Οργανισμών, που προβλέπει ότι:

«Ο διεθνής οργανισμός ο οποίος συνδράμει ('aids or assists') ένα Κράτος ή έναν άλλο διεθνή οργανισμό στην τέλεση μιας διεθνώς παράνομης πράξης υπέχει διεθνή ευθύνη για τη συνδρομή αυτή εφόσον (α) ο οργανισμός έχει γνώση των περιστάσεων της διεθνώς παράνομης πράξης και (β) η πράξη θα ήταν διεθνώς παράνομη πράξη εάν είχε γίνει από αυτό».⁵⁵

Πράγματι, η FRONTEX είναι εκείνη που συντονίζει την επιχείρηση, καταρτίζει το επιχειρησιακό σχέδιο, διευκολύνει την εκτέλεση της επιχείρησης μέσω ενός Διεθνούς Συντονιστικού Οργάνου, στο οποίο συμμετέχει ενεργά.⁵⁶ Άρα, ορθώς μπορεί να υποστηριχθεί ότι συνεργεί στην τέλεση της παραβίασης. Δεύτερον, η Ένωση υπέχει παράλληλη ευθύνη όχι για την τέλεση μιας παραβίασης π.χ. της μη επαναπροώθησης, αλλά για την παράλειψη οφειλομένης νόμιμης ενέργειας, δηλαδή παράλειψης προστασίας του εν λόγω προσώπου από την επαναπροώθηση. Η αρχή της μη επαναπροώθησης έχει εκτός από αρνητική διάσταση («μην επαναπροωθήσεις...») και θετική διάσταση («κάνε ό,τι είναι δυνατό έτσι ώστε να μην τελεστεί η παραβίαση»). Η FRONTEX γνωρίζει λόγω της ύπαρξης αντιπροσώπου της στο Διεθνές Κέντρο Συντονισμού για κάθε περίπτωση επι-

---

55. Βλ. A. Reinisch, 'Aid or Assistance and Direction and Control between States and International Organizations in the Commission of Internationally Wrongful Acts' 7 *International Organizations Law Review* (2010), 63-77.

56. Βλ. π.χ. άρθρο 9 (2) (β) του Κανονισμού 656/2014.

στροφής μεταναστών. Επομένως, εάν τελεστεί μια παραβίαση από αρχές των κρατών-μελών και η FRONTEX, αν και τη γνώριζε, δεν την αποτρέψει ως όφειλε, τότε υπέχει ευθύνη η ίδια η Ένωση. Μάλιστα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η FRONTEX οφείλει η ίδια να τερματίζει τις επιχειρήσεις της σε περιπτώσεις συστηματικών παραβιάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Καταληκτικές Παρατηρήσεις

Τα ζητήματα που μας θέτει η παράτυπη μετανάστευση σε σχέση με την ασφάλεια των συνόρων της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι πολλά και ακανθώδη. Δεν θα μπορούσαν ασφαλώς να συζητηθούν όλα στο πλαίσιο του παρόντος κεφαλαίου. Αντίθετα επελέγη να συζητηθεί κυρίως η δράση του αρμόδιου οργανισμού της Ένωσης για τη ασφάλεια των εξωτερικών συνόρων της από την παράνομη μετανάστευση, ήτοι της FRONTEX. Ως γνωστόν, η FRONTEX συντονίζει επιχειρήσεις επιτήρησης των συνόρων των κρατών μελών, μεταξύ των οποίων, ασφαλώς και της Ελλάδας, ενώ παρατηρείται τελευταία η αναβάθμιση του ρόλου της.

Όπως είναι φυσικό, η FRONTEX δεν λειτουργεί σε ένα νομικό κενό, αλλά υπάγεται σε διάφορους κανόνες του διεθνούς και ευρωπαϊκού δικαίου. Μεταξύ των κανόνων αυτών, ασφαλώς, ιδιαίτερη σημασία έχουν οι σχετικοί με την προστασία των δικαιωμάτων των παράτυπων μεταναστών που συλλαμβάνονται στη διάρκεια των επιχειρήσεων της. Η προστασία των δικαιωμάτων τους αποτελεί μόνιμο αντικείμενο συζήτησης αλλά και κριτικής ως προς τη FRONTEX. Για αυτό το λόγο αποτέλεσε και το κύριο θέμα

συζήτησης και για το παρόν κεφάλαιο.

Επιγραμματικά, παρατηρήθηκε λοιπόν ότι τα κράτη μέλη αλλά και η ίδια η ΕΕ, έχουν την υποχρέωση σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των μεταναστών, ιδίως του δικαιώματος της ζωής και της αρχής της μη-επαναπροώθησης, βάσει διαφόρων συμβατικών κειμένων. Ωστόσο, αν και η Ένωση συντονίζει τις επιχειρήσεις, τα κράτη μέλη είναι εκείνα που θα έχουν την πρωταρχική ευθύνη για την τέλεση μιας παραβίασης και η Ένωση θα έχει μόνο ευθύνη για συνέργεια ή παράλληλη ευθύνη για παράλειψη οφειλομένης νόμιμης ενέργειας.

4

Κινητικότητα, εκπαίδευση, απασχόληση και το φαινόμενο του «brain drain»¹: Στοιχεία από την Ελλάδα και την Ευρώπη.

Νίκος Φωτόπουλος

Εισαγωγή

Είναι σαφές πως βρισκόμαστε εν μέσω μιας βαθιάς οικονομικής και ανθρωπιστικής κρίσης η οποία διαπερνά και-ρια τμήματα τόσο της Ελληνικής κοινωνίας όσο και άλλων χωρών του Ευρωπαϊκού Νότου, ο οποίος πλήττεται από τις συνέπειες των πολιτικών λιτότητας και δημοσιονομικής αστηρότητας. Ταυτόχρονα βιώνουμε την ύπαρξη ενός αναπτυξιακού χάσματος το οποίο διευρύνεται σταθερά στο εσωτερικό της Ευρωπαϊκής Ένωσης τα τελευταία χρόνια. Αυτό γίνεται αντιληπτό όχι μόνο από την ύφεση και τις διάφορες κρίσεις χρέους αλλά και από την ομιχλώδη προοπτική μιας εναλλακτικής πολιτικής η οποία καλείται να σφυρηλατήσει το μέλλον μιας Ευρώπης ενωμένης, κοινωνικά αλληλέγγυας, αναπτυξιακά βιώσιμης και

---

1. Όρος που έχει εισαχθεί στην καθομιλουμένη για να υποδηλώσει το φαινόμενο της μετανάστευσης του επιστημονικού δυναμικού (scientific migration) ή των υψηλά εκπαιδευμένων (highly educated /highly skilled) προς τις αναπτυγμένες χώρες της Δύσης. Αποδίδεται επίσης και ως “αποδημία του εξειδικευμένου δυναμικού” .

ισχυρής. Η εικόνα αυτή διαμορφώνεται είτε μέσω της ανάπτυξης ενός άγονου ευρω-σκεπτικισμού, είτε μέσω υποτιμητικών αναφορών περί «P.I.G.S» (Portugal. Ireland. Greece. Spain.) –χωρών στην περιφέρεια της ΕΕ, είτε μέσω της κάθετης απόρριψης του Ευρωπαϊκού ιδεώδους από ακραίες θεωρήσεις οι οποίες ναρκοθετούν το μέλλον της ενωμένης Ευρώπης.

Την ίδια στιγμή πληθαίνουν και ενισχύονται οι φωνές που διεκδικούν μια άλλη Ευρωπαϊκή προοπτική στην οποία θα προωθείται η αλληλεγγύη και η στρατηγική της «ισόρροπης ανάπτυξης» και της κοινωνικής συνοχής. Ειδικότερα σήμερα, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην ΕΕ ενυπάρχουν σημαντικά ανοικτά ζητήματα τα οποία καθιστούν επείγουσα και επιτακτική την ανάληψη πρωτοβουλιών οι οποίες θα ανακουφίσουν και θα αμβλύνουν την οξυτήτα των κοινωνικών και οικονομικών αντιθέσεων. Η ανεργία των νέων, η δημοσιονομική αστηρότητα, οι πολιτικές λιτότητας και η γενικευμένη εικόνα της ύφεσης, συνθέτουν το σκηνικό μιας «δύσθυμης πραγματικότητας» την οποία οφείλουμε άμεσα όχι μόνο να περιγράψουμε αλλά και να αντιμετωπίσουμε. Πιο συγκεκριμένα το ζήτημα της «διαρροής εγκεφάλων» ή «brain drain» τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα αλλά και σε άλλες χώρες του Ευρωπαϊκού νότου, ιδιαίτερα μετά την «επίσημη έναρξη» της δημοσιονομικής κρίσης και την εισαγωγή των χωρών αυτών στη μνημονιακή περίοδο, δεν αποτελεί ένα φαινόμενο μεμονωμένο, μετέωρο και ασύνδετο από άλλες δομικές συνιστώσες. Αντίθετα, ως όρος που καλείται να επισημάνει και να περιγράψει τις μεταναστευτικές ροές των νέων ταλαντούχων επιστημόνων προς τις χώρες της αναπτυγμένης Δύσης, συν-

δέεται άρρηκτα τόσο με τις δομικές και διαχρονικές αδυναμίες των ανίσχυρων οικονομιών όσο και με τις κυρίαρχες πολιτικές όπως αυτές –σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο– διαμορφώνονται στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης. Αυτό σημαίνει πως οφείλουμε να δούμε συντεταγμένα και συστηματικά γύρω από το φαινόμενο του «brain drain», όρους όπως «κινητικότητα», «εκπαιδευτική πολιτική», «πολιτικές απασχόλησης», «οικονομική κρίση και ύφεση», σε μια προσπάθεια να διερευνήσουμε το «πώς και το γιατί» μιας γενικότερης κοινωνικής μετάλλαξης η οποία συντελείται σε πλανητικό πλέον επίπεδο με τεράστιες μεσοπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες συνέπειες.

Αναφορικά με την Ελλάδα, είναι αναγκαίο να δούμε τους όρους αυτούς στην ολότητά τους προκειμένου να διαμορφώσουμε μια στέρεη εικόνα για το πώς εξελίσσονται οι τάσεις σήμερα, σε μια χώρα που εκτός από τη διαχρονική της οικονομική και κοινωνική παθολογία, οφείλει να ισορροπήσει ανάμεσα στην ανάγκη εξυπηρέτησης του δημοσιονομικού της χρέους και στην επιβεβλημένη προσπάθεια μιας υγιούς παραγωγικής ανασυγκρότησης. Είναι λοιπόν σημαντικό να κατανοήσουμε πως, φαινόμενα όπως το «brain drain», δεν αποτελούν την αιτία, αλλά το σύμπτωμα και το αποτέλεσμα μιας διαχρονικής και δομικής παθογένειας η οποία εδράζεται σε κατηγορίες όπως το παραγωγικό μοντέλο της χώρας, οι πολιτικές απασχόλησης που η ίδια εφαρμόζει, η σχέση της εκπαίδευσης-κατάρτισης με την παραγωγή και την απασχόληση, ο ρόλος της δια βίου μάθησης και της πιστοποίησης των προσόντων, οι πολιτικές κινητικότητας μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, ο ρόλος των υπερεθνικών οργανισμών και ειδικότερα της Ευρωπαϊκής

ϊκής Ένωσης, ο συσχετισμός των πολιτικών δυνάμεων σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο κ.ο.κ. Καταλαβαίνουμε λοιπόν, πως είμαστε εξ' ορισμού αναγκασμένοι να δούμε μέσα στη διαλεκτική τους ενότητα όλες αυτές τις παραμέτρους οι οποίες συγκροτούν τη σύγχρονη πραγματικότητα σε μια προσπάθεια ορθολογικής ανάγνωσης και παρέμβασης στο σύγχρονο κοινωνικό γίγνεσθαι.

Ειδικότερα, η ενότητα αυτή επιχειρεί να αναδείξει:

- όψεις της έννοιας και του ρόλου που καλείται να διαδραματίσει η κινητικότητα στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης την εποχή της παγκοσμιοποίησης
- το κυρίαρχο πλαίσιο τάσεων, των πολιτικών και των προτεραιοτήτων στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης
- το ρόλο που καλείται να διαδραματίσει η εκπαιδευτική πολιτική και ειδικότερα οι πολιτικές για την εκπαίδευση - κατάρτιση, τη δια βίου μάθηση και την πιστοποίηση προσόντων
- όψεις του φαινομένου «brain drain» στην Ελλάδα και στην Ευρώπη

Υπερεθνικές πολιτικές στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης και κινητικότητα της εργασίας: η αναζήτηση μιας νέας ισορροπίας

Στο σύγχρονο δυτικό κόσμο, η κινητικότητα ως έννοια και κοινωνική πρακτική σε όλες της τις εκδοχές, συνδέθηκε άρρηκτα με τη φιλελεύθερη ιδεολογία ως εκείνου του πολιτικού και κοινωνικού προτάγματος το οποίο επεδίωκε την απρόσκοπτη κίνηση των κεφαλαίων, των εμπορευμάτων,

των προσώπων και των ιδεών (Walzer, 1990). Η τάση αυτή ενισχύθηκε και ευδοκίμησε στο πλαίσιο εδραίωσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής με αποτέλεσμα να αποτελεί σήμερα το θεμελιώδες αξίωμα της καπιταλιστικής ανάπτυξης πάνω στο οποίο βασίστηκε και συνεχίζει να βασίζεται η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση (Walzer, 1990). Υπό το πρίσμα αυτό, στο σύγχρονο κόσμο η κινητικότητα και γενικότερα η ελεύθερη κίνηση των κεφαλαίων αλλά και της εργασίας, ως βασικών παραγωγικών συντελεστών, αποτέλεσε την ιδεολογία της ανερχόμενης αστικής τάξης συνεχίζοντας να αποτελεί σήμερα την κυρίαρχη οπτική των πολυεθνικών elites, αφού λόγω και των δυνατοτήτων που τα μέσα επικοινωνίας και συγκοινωνίας παρέχουν, αυτό μπορεί να καταστεί εφικτό ευκολότερα από ποτέ. Νέες αγορές, νέες επιχειρηματικές ιδέες, καινούρια μοντέλα οικονομικής εκμετάλλευσης και κυριαρχίας, αποδοτικότεροι μέθοδοι συσσώρευσης του πλούτου, «ευέλικτες» μορφές εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης, νέα μοντέλα οργάνωσης της εργασίας διαμορφώνουν μια εντελώς διαφορετική πραγματικότητα σε σχέση με το παρελθόν (Rifkin, 2005), γεγονός που επιτάσσει μια σαφώς ορθολογική και εμπειριστατωμένη προσέγγιση των τάσεων αυτών.

Σε μία εποχή που τα σύνορα των εθνικών αγορών «καταργούνται», που εθνικοί και υπερεθνικοί σχηματισμοί επιδιώκουν διαρκώς τη διαμόρφωση νέων ζωνών επιρροής και οικονομικής εκμετάλλευσης, που οι ισορροπίες μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας μετακινούνται διαρκώς σαν «λιθοσφαιρικές πλάκες», η κινητικότητα ως έννοια και πολιτικό πρόταγμα καθίσταται το ιδεολογικό οπλοστάσιο μιας νέας τάξης πραγμάτων που μάς θέτει αμφίσημα και πολλές

φορές εκβιαστικά διλήμματα. Η κινητικότητα στο εσωτερικό της ΕΕ αναπτύσσεται με εμφανή τρόπο ανάμεσα στις χώρες του «χρεωμένου» νότου και στις χώρες του αναπτυσσόμενου βορρά, γεγονός που ενισχύει τη διαπίστωση περί της ύπαρξης ενός σημαντικού χάσματος ανάπτυξης ανάμεσα σε δύο πόλους (González, κ.ά 2013). Αυτό σε επίπεδο ρεαλιστικής πολιτικής ενσαρκώνεται στη στάση που κυρίως οι αναπτυσσόμενες χώρες τηρούν, με συνέπεια, την αδυναμία μιας ενιαίας πολιτικής για την κινητικότητα του εργατικού δυναμικού στο πλαίσιο της ΕΕ, την ίδια στιγμή που οι Η.Π.Α εξακολουθούν να παραμένουν ο βασικός συστημικός «αντίπαλος» στην προσέλκυση εκπαιδευτικά και επαγγελματικά εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού (González, κ.ά 2013).

Κατά τη γνώμη μας, με τον τρόπο που εξελίσσονται τα πράγματα, στο πλαίσιο αυτής της αντικειμενικά ανισομερούς σχέσης, η έννοια της κινητικότητας από ιδεολογικό φιλελεύθερο πρόταγμα του 18^{ου}-19^{ου} αιώνα μετουσιώνεται σε κυρίαρχη ιδεολογία της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης η οποία διευρύνει το πεδίο ορισμού της σε όψεις όπως ο γεωγραφικός χώρος, το επάγγελμα, η κοινωνική θέση, η προσωπική και οικογενειακή ζωή (Walzer, 1990). Καταλαβαίνουμε λοιπόν πως η έννοια της κινητικότητας την ίδια στιγμή που αποτελεί δυνατότητα, ενδεχόμενο και «ευκαιρία» ανάπτυξης και ανάδειξης δυνατοτήτων, για συγκεκριμένες κατηγορίες πολιτών καθίσταται ο μονόδρομος μιας αναγκαστικής και βίαιης μετακίνησης η οποία δυσχεραίνει τη διαμόρφωση μιας ισορροπίας ανάμεσα στους λαούς και τις κοινωνίες τους. Χαρακτηριστική στο σημείο αυτό, είναι η αναφορά του Bauman (2012) ο οποίος θέλο-

ντας να αναδείξει την ανισορροπία που υπάρχει μεταξύ των πολιτών που μετακινούνται κάνει λόγο για τη διάκριση ανάμεσα σε «πλάνητες» οι οποίοι ωθούνται βίαια και επιβεβλημένα σε μετακίνηση και μετανάστευση αναζητώντας μια καλύτερη τύχη, και σε «τουρίστες» οι οποίοι κατέχουν την ευκαιρία της περιήγησης, της αναψυχής και της αναζήτησης νέων εμπειριών. Η διάκριση αυτή, οντολογικά εδράζεται στο άνισο και ανομοιογενές πολιτισμικό, οικονομικό και κοινωνικό υπόβαθρο των πολιτών, με συνέπεια στις μέρες μας η κινητικότητα από φυσικό δικαίωμα ενός ευνομούμενου κόσμου να κινδυνεύει να μετατραπεί σε διαδικασία κυκλοφορίας των «σκουπιδιών της νεωτερικότητας» σε μια «αδιαχώρητη κοινωνική πραγματικότητα» που δεν χωρά τους ανθρώπους της (Bauman, 2012).

Κατά την άποψη μας, στο πλαίσιο της ΕΕ με τον τρόπο που μεθοδεύονται και διαμορφώνονται οι εξελίξεις, κερδίζει διαρκώς έδαφος η προοπτική μιας κοινωνίας, η οποία περιθωριοποιεί διαρκώς σημαντικά και νευραλγικά της τμήματα, μετατρέποντας την κινητικότητα από εργαλείο ανάπτυξης και πολιτισμικής ανταλλαγής, σε εξαναγκαστική και απέλπιδα κίνηση επιβίωσης σε ένα εξ ορισμού άνισο πεδίο συμφερόντων. Προς επίρρωση του παραπάνω ισχυρισμού και χωρίς να θέλουμε να υποβαθμίσουμε, άλλα, εξίσου φλέγοντα θέματα, επιλέγουμε να συμπυκνώσουμε την εικόνα της σύγχρονης παθολογίας, σε δύο μόνο ζητήματα: α) στο πρόβλημα της ανεργίας και β) στο διαρκώς αυξανόμενο ποσοστό των νέων που είναι χωρίς εκπαίδευση, κατάρτιση και απασχόληση (Neets: Young People Not in Education, Employment and Training). Τα ζητήματα αυτά απασχολούν την ΕΕ, περιγράφοντας ταυτόχρονα με εύγλωτ-

το τρόπο, το βάθος αλλά και τη δυναμική της κρίσης.

Ειδικότερα, το πρόβλημα της ανεργίας και ειδικότερα της ανεργίας των νέων, αποτελεί πληγή η οποία ναρκοθετεί τόσο το μέλλον της ανάπτυξης, όσο και την ποιότητα και την υφή της κοινωνικής συνοχής. Σύμφωνα με σχετικά πρόσφατα στοιχεία 5,2 εκατομμύρια νέοι μέχρι το Μάιο του 2014 είναι οι επίσημοι άνεργοι στην ΕΕ των 28 μέγεθος που αντιστοιχεί στο 22,2%. Το ποσοστό αυτό σε χώρες όπως η Ελλάδα και η Ισπανία προσεγγίζει το 60%. (European Commission, 2014). Ταυτόχρονα το χάσμα μεταξύ των χωρών με τα υψηλότερα και χαμηλότερα ποσοστά ανεργίας παραμένει εξαιρετικά υψηλό: 57,7% για την Ελλάδα και 7,8% για τη Γερμανία, με την Ισπανία να βρίσκεται στο 54%, την Κροατία στο 48,7%, την Ιταλία στο 43%, την Κύπρο στο 37,3% και την Πορτογαλία στο 34,8%. (European Commission, 2014). Επιπροσθέτως, στην ΕΕ παρατηρείται πως σε μία δεξαμενή 216,1 εκατ. εργαζομένων μόνο το 3,1% (περίπου 7,5 εκατ.) εργάζονται σε άλλη χώρα μέλος γηγενός που υποδηλώνει πως η κινητικότητα στο μέλλον θα αφορά περισσότερο εκείνο το τμήμα της Ευρωπαϊκής κοινωνίας που πλήττεται περισσότερο (European Commission, 2014).

Άλλο ένα εξίσου σημαντικό και ιδιαίτερα ανησυχητικό φαινόμενο αποτελεί η περίπτωση των νέων που βρίσκονται εκτός εκπαίδευσης, κατάρτισης και απασχόλησης (Neets). Πρόκειται για την ηλικιακή ομάδα των νέων από 15-24, με μια δυναμική διεύρυνσης έως και τα 29, που βρίσκεται εκτός βασικών πεδίων της κοινωνικής ζωής με συνέπεια τον κοινωνικό αποκλεισμό, την εξαθλίωση και την περιθωριοποίηση. Τα στοιχεία για τους Neets για το 2012,

για την ηλικία 15-24 ήταν 13,2% στην ΕΕ με ακραίες τιμές το ποσοστό 4,3% για την Ολλανδία και 21,5% για τη Βουλγαρία.²

Σύμφωνα με στοιχεία της Eurostat, 7,5 εκατομμύρια νέοι ηλικίας 15-24 ετών και άλλα 6,5 εκατομμύρια νέοι ηλικίας 25-29 ετών το 2011 στην Ευρώπη ήταν εκτός αγοράς εργασίας και εκπαίδευσης. Τα στοιχεία αυτά καταδεικνύουν μια σαφή αύξηση του ποσοστού των Neets αφού το 2008, το ποσοστό τους ήταν 11% για τα άτομα ηλικίας 15-24 ετών και 17% για τα άτομα ηλικίας 25-29 ετών ενώ το 2011, τα ποσοστά αυτά ανήλθαν σε 13% και 20%, αντίστοιχα. Ωστόσο, είναι σημαντικό να αναφέρουμε πως παρατηρούνται τεράστιες αποκλίσεις γεγονός που πιστοποιεί το αναπτυξιακό χάσμα στο εσωτερικό της ΕΕ, αφού χώρες όπως η Ολλανδία, το Βέλγιο και το Λουξεμβούργο εμφανίζουν ποσοστά κάτω του 7% ενώ χώρες όπως η Βουλγαρία, η Ιρλανδία, η Ισπανία και η Ιταλία παρουσιάζουν ποσοστά πάνω από 17%.³

Ενδεικτικά και μόνο στην Ελλάδα σε πρόσφατη έρευνα του Πανεπιστημίου Κρήτης, του ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ κ.α. , (Παπαδάκης, 2013) το ποσοστό των Neets, ανέρχεται σε 16,9%. Ειδικότερα στην Ελλάδα οι Neets καταδεικνύουν τη δομική συσχέτιση του φαινομένου με τις δυσμενείς συνέπειες της συνολικότερης κρίσης στην εποχή του μνημονίου, αφού αφορούν νέους με χαμηλό ή μεσαίο μορφωτικό επίπεδο, νεαρούς μετανάστες, άτομα με αναπηρία, νέες και νέους με

---

2. http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/themes/21_youth_unemployment.pdf ανακτήθηκε στις 12/8/2014

3. <http://www.eurofound.europa.eu/publications/htmlfiles/ef12541.htm> ανακτήθηκε στις 12/8/2014

πολύ σοβαρά προβλήματα ψυχικής ή σωματικής υγείας. Αξίζει επίσης να σημειωθεί πως οι Neets στην Ελλάδα εμφανίζονται εξαιρετικά δύσπιστοι απέναντι στο κοινωνικό κράτος, εκφράζοντας ταυτόχρονα την έντονη δυσθυμία τους για τους θεσμούς κοινωνικής προστασίας και στο πολιτικό σύστημα (Παπαδάκης, 2013).

Αναντίρρητα λοιπόν η πραγματικότητα αυτή διαμορφώνεται υπό τον πέπλο μιας μεταμοντέρνας προσέγγισης η οποία μέσα στη θεοποίηση της ρευστότητας και του σχετικισμού προβάλλει την έννοια της ελευθερίας με τον πιο προβληματικό τρόπο. (Bauman, 2012). Κατά τη γνώμη μας, προωθείται η εκδοχή μιας κινητικότητας η οποία λαμβάνει χώρα, όχι με όρους ισοπολιτείας, αλλά εις βάρος των κοινωνικά και οικονομικά ασθενέστερων. Ωστόσο είναι ιδιαίτερα σημαντικό να επαναπροσδιορίσουμε την κινητικότητα ως ένα ενεργητικό εργαλείο ανάπτυξης δυνατοτήτων και ισότιμης καλλιέργειας των υποκειμένων σε μια Ευρωπαϊκή περιοχή που θα σέβεται και θα προωθεί την ολοκλήρωση, την αλληλεγγύη και την κοινωνική συνοχή. Για το λόγο αυτό η εύρεση μιας νέας ισορροπίας είναι περισσότερο από ποτέ αναγκαία και επιβεβλημένη.

Τάσεις, πολιτικές και προτεραιότητες στο πλαίσιο της ΕΕ

Είναι σαφές πως τα τελευταία χρόνια η ισορροπία στην ΕΕ δοκιμάζεται σκληρά από τις κρίσεις χρέους αλλά και τα υψηλά ποσοστά ανεργίας και ιδίως της ανεργίας των νέων τα οποία ταλανίζουν κυρίως τις χώρες του νότου. Ωστόσο, είναι σημαντικό να μπορούμε να δούμε με καθαρή ματιά τον τρόπο με τον οποίο διαγράφεται η προοπτική στην

Ευρωπαϊκή περιοχή μέσα από την επίσημη ρητορική και στρατηγική της ΕΕ. Ειδικότερα, παρόλο που το 2000, η συνθήκη της Λισαβόνας⁴ επιχείρησε την ανάδειξη - δρομολόγηση της ΕΕ σε «πρώτη» οικονομία του πλανήτη στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, ο στόχος αυτός δεν ευοδώθηκε με συνέπεια η πραγματικότητα των δεικτών το 2010 να αποδειχθεί αισθητά κατώτερη των στρατηγικών, θεσμικών αλλά και στατιστικών επιδιώξεων. Αυτό ουσιαστικά κατέδειξε το βάθος της ανομοιογένειας, το εύρος του χάσματος και ειδικότερα το βαθμό δυσκολίας του εγχειρήματος να καταστεί η ΕΕ ένας ομοιογενής και συνεκτικός χώρος με σαφή και συμπαγή χαρακτηριστικά. Είναι βέβαιο άλλωστε πως το εγχείρημα αυτό, από τη φύση του καθίσταται εξαιρετικά δύσκολο και ταυτόχρονα προκλητικό. Την ίδια στιγμή όμως, η υπάρχουσα αδυναμία να επιτευχθούν οι στόχοι μεταξύ 2000-2010, ως συλλογική εμπειρία, μας προτρέπει στην αποφυγή μιας σειράς πολιτικών και πρακτικών οι οποίες δυσχεραίνουν την πραγμάτωση του Ευρωπαϊκού ιδεώδους. Κατά τη γνώμη μας οι πολιτικές αυτές εστιάζουν στην άρνηση ή στην απροθυμία των εχόντων την πολιτική και οικονομική δύναμη να διαμορφώσουν τους όρους άμβλυνσης των ανισοτήτων στο εσωτερικό της ΕΕ με συνέπεια τόσο τη διεύρυνση ενός αναπτυσσόμενου χάσματος όσο και τη διαιώνιση μιας ιδιαίτερα ανορθολογικής πραγματικότητας στο εσωτερικό της ΕΕ.

Ωστόσο προτού υπεισέλθουμε με περισσότερες λεπτομέρειες στο ζήτημα αυτό, είναι σημαντικό να δούμε εν τά-

---

4. http://europa.eu/lisbon_treaty/full_text/index_en.htm ανακτήθηκε στις 14/8/2014

χει, το πώς διαγράφεται η στρατηγική της ΕΕ μέχρι το 2020⁵, γύρω από μια δέσμη πεδίων και θεσμικών περιοχών όπως η απασχόληση, η ανάπτυξη και η παραγωγικότητα, τα προσόντα, η εκπαίδευση - κατάρτιση, η δια βίου μάθηση και η αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού. Σήμερα, η στρατηγική ανάπτυξης με ορίζοντα το 2020 έχει θέσει συγκεκριμένους αναπτυξιακούς στόχους στο πεδίο της απασχόλησης. Ειδικότερα το ποσοστό απασχόλησης των ανδρών και γυναικών μεταξύ 20-64 επιδιώκεται να ανέλθει σε 75% και ο στόχος αυτός απαιτεί από τις εθνικές αγορές εργασίας των κρατών μελών την ενίσχυση της απασχόλησης των νέων, τη στήριξη των εχόντων χαμηλά προσόντα, των γηραιότερων σε ηλικία εργαζομένων καθώς και των μεταναστών οι οποίοι εργάζονται νόμιμα και είναι επίσημα καταγεγραμμένοι. Άλλο σημαντικό σημείο στις τάσεις που διαγράφονται στο εσωτερικό της ΕΕ είναι η ενίσχυση της ευελιξίας στο πλαίσιο της απασχόλησης μέσα από την προώθηση της κινητικότητας και τη διαμόρφωση μιας νέας ισορροπίας στον εργασιακό βίο. Στην στρατηγική αυτή εντάσσονται οι πολιτικές ένταξης των νέων και ειδικότερα των ευπαθών ομάδων ή γενικότερα των ομάδων που πλήττονται άμεσα ή έμμεσα από τον κοινωνικό αποκλεισμό καθώς και ενίσχυσης των μορφών νέας επιχειρηματικότητας αλλά και επιχειρηματικότητας σε θέματα πράσινης ανάπτυξης. Στο πλαίσιο της στρατηγικής αυτής και σύμφωνα με την επίσημη ρητορική της ΕΕ, ως κυρίαρχο πλαίσιο αναφοράς αναδεικνύεται το ζήτημα αύξησης της παραγωγι-

---

5. http://ec.europa.eu/europe2020/index_el.htm ανακτήθηκε στις 15/8/2014

κότητας και της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας μέσα από την σύνδεση εκπαίδευσης -κατάρτισης με την αγορά εργασίας. Ταυτόχρονα επιδιώκεται η ανάδειξη και η απόκτηση νέων (οριζόντιων) δεξιοτήτων στους χώρους εργασίας με τρόπο που να κατοχυρώνεται η συμμετοχή των κοινωνικών εταίρων και των επιχειρήσεων μέσα από τη δια βίου μάθηση και την ενεργό γήρανση των πολιτών χωρίς διακρίσεις και αποκλεισμούς. Επιπροσθέτως έως το 2020 επιδιώκεται η μείωση της πρόωρης σχολικής εγκατάλειψης σε ποσοστό μικρότερο του 10% καθώς η αύξηση του ποσοστού των ατόμων ηλικίας 30-34 που έχει ολοκληρώσει την τριτοβάθμια εκπαίδευση ή ένα ανάλογο επίπεδο εκπαίδευσης να προσεγγίζει το 40%. Στη διαδικασία αυτή η δια βίου μάθηση καλείται να διαδραματίσει ένα σημαντικό ρόλο ενισχύοντας τους έχοντες χαμηλά προσόντα ή ακόμα προωθώντας όλες τις μορφές μη τυπικής και άτυπης εκπαίδευσης που οδηγούν σε πιστοποιημένα προσόντα τα οποία θα βασίζονται σε συγκεκριμένα μαθησιακά αποτελέσματα. Ειδικότερα όμως το ζήτημα της πιστοποίησης των προσόντων σε σχέση με τις πολιτικές απασχόλησης διαδραματίζει σημαντικό ρόλο, αφού συνδέεται ευθέως με την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών στο πλαίσιο άσκησης των επαγγελματικών ρόλων. Η προοπτική της δημιουργίας ενός Ευρωπαϊκού Πλαισίου Προσόντων το οποίο θα ταξινομεί και θα διαβαθμίζει τα προσόντα σε όλη την Ευρωπαϊκή περιοχή, αυτό ακριβώς επιχειρεί να θέσει σε λειτουργία: την ενίσχυση της κινητικότητας, την προώθηση της ελεύθερης μετακίνησης ανάμεσα σε εκπαιδευόμενους, εκπαιδευτές, ελεύθερους επαγγελματίες και μισθωτούς εργαζόμενους. Χαρακτηριστική της εικόνας που επικρατεί, είναι η

σχετικά πρόσφατη μελέτη του Cedefop για την προοπτική των προσόντων στην Ευρωπαϊκή περιοχή, αφού παρατηρείται μια σαφής τάση για αύξηση της ζήτησης μεσαίων και υψηλών προσόντων (Cedefop, 2012). Αυτό σημαίνει πως, σύμφωνα με τα στοιχεία του Cedefop, η τάση για την κλασική ζήτηση ανειδίκευτης εργασίας θα μειώνεται σε αντίθεση με μιας διαρκώς αυξανόμενη τάση για πιστοποιημένα προσόντα που θα βασίζονται στη λογική εξειδικευμένων γνώσεων-ικανοτήτων και δεξιοτήτων. Η προοπτική αυτή, αναμφίβολα προϋποθέτει τα ζητήματα της διασφάλισης ποιότητας, της αμοιβαίας εμπιστοσύνης ανάμεσα σε χώρες-μέλη της ΕΕ, τη διαφάνεια και την αξιοπιστία καθώς και τη διαπερατότητα των προσόντων στη βάση των μαθησιακών αποτελεσμάτων (Cedefop, 2012). Πρόκειται ουσιαστικά για τη στρατηγική ενός εργαλείου το οποίο θα κληθεί να συμβάλει στην ομογενοποίηση των προσόντων και στη μετάφρασή τους σε μία κοινή γλώσσα η οποία θα ενισχύσει την κινητικότητα, την αξιοκρατία, την κοινή προοπτική και την εξισορρόπηση των επαγγελματικών προσόντων, δικαιωμάτων και αμοιβών. Είναι σαφές λοιπόν πως μια τέτοια ρητορική στρατηγικής με χρονικό ορίζοντα το 2020 ενδεχομένως να ηχεί ενθαρρυντικά με στόχο την ενίσχυση της βιώσιμης ανάπτυξης, την προώθηση της απασχόλησης, την τόνωση της παραγωγικότητας και της ανταγωνιστικότητας, την αποφυγή του κοινωνικού αποκλεισμού. Ωστόσο η διαφορά ανάμεσα στην επίσημη ρητορική και την εφαρμοσμένη πολιτική πρακτική είναι σχεδόν πάντοτε μεγάλη με συνέπεια άλλοτε την αναποτελεσματικότητα κι άλλοτε την ασυνέχεια και την επακόλουθη διάσταση μεταξύ λόγων και έργων. Ενδεικτικά και μόνο λαμβάνοντας υπόψη

την πραγματικότητα που έχει σήμερα διαμορφωθεί μέσα από τα μνημονιακά προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής και εξυγίανσης οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν είχαν ως αποτέλεσμα τη νομιμοποίηση και την παγίωση των μορφών ελαστικής εργασίας, τη δραματική μείωση των μισθών, την κατάργηση των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, την αμφισβήτηση της σταθερής απασχόλησης, τη διαμόρφωση μιας γενιάς νέων ανθρώπων οι οποίοι είτε διαπαιδαγωγούνται στην εργασιακή κουλτούρα των vouchers, (κουπόνια απασχόλησης, κουπόνια μαθητείας, κουπόνια κατάρτισης, κουπόνια πρακτικής άσκησης κ.ο.κ.) είτε εξαναγκάζονται να πάρουν το δρόμο της μετανάστευσης μέσω αυτού που αποκαλούμε «διαρροή εγκεφάλων» (brain drain).

Ο νευραλγικός ρόλος της εκπαιδευτικής πολιτικής στην ΕΕ: νέα εργαλεία, προκλήσεις και «γκρίζες ζώνες».

Στο πλαίσιο των τάσεων τις οποίες περιγράψαμε, ειδικά κρίσιμος εμφανίζεται ο ρόλος της εκπαιδευτικής πολιτικής η οποία καλείται να διαδραματίσει ένα ιδιαίτερα κρίσιμο ρόλο στην ΕΕ στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Κι αυτό γιατί περισσότερο από ποτέ, η εκπαιδευτική πολιτική των εθνών-κρατών «πιέζεται» να προωθήσει μεταρρυθμίσεις και προσαρμογές οι οποίες θα συμβάλλουν στην ομογενοποίηση και την άμβλυση των διαφορών που παραδοσιακά ενυπάρχουν ανάμεσα στους λαούς. Ωστόσο το εγχείρημα αυτό δεν είναι διόλου εύκολο γιατί εκτός από τις προωθούμενες θεσμικές μεταρρυθμίσεις εντοπίζονται σημαντικά εμπόδια και αντιστάσεις που ενυπάρχουν σε επίπεδο κουλ-

τούρας, παράδοσης και νοοτροπίας δεκαετιών. Άλλο εξίσου σημαντικό εμπόδιο, αποτελεί η αδυναμία των πολιτών να κατανοήσουν το νόημα και την ουσία των μεταρρυθμίσεων και των εργαλείων πολιτικής. Αυτό συμβαίνει είτε λόγω της έλλειψης ουσιαστικής πληροφόρησης, είτε λόγω της μη ορθής επικοινωνίας, αφού πολλές φορές οι γραφειοκρατικές *elites* λειτουργούν αποκομμένες από την κοινωνική πραγματικότητα χωρίς να ενδιαφέρονται για την ουσιαστική εφαρμογή μιας δράσης. Συνέπεια της τακτικής αυτής είναι οι πολίτες να καθίστανται είτε αδιάφοροι, είτε εχθρικοί απέναντι σε μεταρρυθμιστικά εγχειρήματα γεγονός που δυσχεραίνει ακόμα περισσότερο την εφαρμογή και την αποτελεσματικότητά τους. Ωστόσο, οφείλουμε να μην ξεχνάμε πως οι επιχειρούμενες πολιτικές σε σημαντικό βαθμό σχεδιάζονται, οργανώνονται και εφαρμόζονται ερήμην των πολιτών με μοναδικό κριτήριο τη διατήρηση των υφιστάμενων συσχετισμών δύναμης οι οποίοι εξυπηρετούν μειοψηφικά συμφέροντα και παγιωμένες ιεραρχίες τόσο σε υπερεθνικό όσο και σε εθνικό επίπεδο. Εδώ ακριβώς λοιπόν εντοπίζεται τόσο το στοιχείο της ανισότητας και της κυριαρχίας μεταξύ διαφορετικών εθνών-κρατών όσο και η ταξική διάσταση των συμφερόντων σε επίπεδο εθνικών πολιτικών με συνέπεια να μην είναι πάντοτε ευδιάκριτα και σαφή τα όρια και οι επιρροές των εγχώριων ή αλλοδαπών *elites* οι οποίες κανοναρχούν το πεδίο των πολιτικών. Εν κατακλείδι, η εκπαιδευτική πολιτική ως ένα δομημένο σύνολο ενεργειών και χειρισμών που κινείται σε θέματα τυπικής, μη τυπικής εκπαίδευσης αλλά και άτυπης μάθησης εντάσσεται αναπόφευκτα στο πεδίο προώθησης ευρύτερων στρατηγικών και μεταρρυθμιστικών προταγμάτων.

Στην παρούσα φάση, οι πολιτικές:

- για την τυπική εκπαίδευση (μείωση της σχολικής διαρροής, αύξηση συμμετοχής στην τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση, έμφαση στις δεξιότητες πληροφορικής και τον ψηφιακό γραμματισμό, αυτοχρηματοδότηση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, σύνδεση της έρευνας με την παραγωγή και την επιχειρηματικότητα κ.ά)
- για τη μη τυπική εκπαίδευση (ενίσχυση της αρχικής και συνεχιζόμενης κατάρτισης, προώθηση των μορφών εξ αποστάσεως εξειδικευμένης κατάρτισης, σπονδυλωτή κατάρτιση και διαρκής επικαιροποίηση των προσόντων εντός και εκτός των επιχειρήσεων κ.ά.)
- για την άτυπη μάθηση (ενίσχυση των εναλλακτικών μορφών μάθησης, αναγνώριση της εμπειρικής μάθησης και σύνδεσής με το portfolio εξέλιξης του κάθε εργαζόμενου σε μια δια βίου διαδρομή κ.ά.)

καλούνται να συμβάλουν στη διαμόρφωση μιας νέας πραγματικότητας στον Ευρωπαϊκό χώρο ενισχύοντας την παρέμβαση της εκπαιδευτικής πολιτικής στο πεδίο της απασχόλησης, της ανάπτυξης και της στρατηγικής που η ΕΕ έχει θέσει. Ειδικότερα, η αναγνώριση όλων των τύπων και εκδοχών της εκπαίδευσης σε ένα ενιαίο πλαίσιο αποτελεί μια συνειδητή στρατηγική θεώρηση της μάθησης ως ενός διαρκούς, ανοικτού και δια βίου δρόμου που συνεπάγεται ακαδημαϊκές και επαγγελματικές «ανατροπές», διαρκή εγρήγορση και ενδυνάμωση των δυνατοτήτων των πολιτών. Υπό την έννοια αυτή, η εκπαιδευτική πολιτική εντάσσεται στο οπλοστάσιο των μηχανισμών που καλούνται να σφυ-

ρηλατήσουν τόσο τη νέα κουλτούρα μάθησης όσο και το σύνολο των μεταρρυθμιστικών εγχειρημάτων που προωθούν την εδραίωση αυτής της νέας πραγματικότητας σε μια άνευ προηγουμένου εγρήγορση και κινητικότητα.

Ενδεικτικά, θεσμικές ενέργειες και μεταρρυθμιστικά εγχειρήματα όπως το Ευρωπαϊκό Πλαίσιο Προσόντων σε συνδυασμό με τη δημιουργία αντίστοιχων Εθνικών Πλαισίων Προσόντων (Cedefop, 2011), ή η ενίσχυση της επαγγελματικής εκπαίδευσης κατάρτισης με παράλληλη ανάπτυξη του θεσμού της μαθητείας σε επιχειρήσεις και οργανισμούς, αποτελούν ενέργειες που δεν είναι διόλου τυχαίες, ή ιδεολογικά και πολιτικά ουδέτερες. Αντίθετα εντάσσονται σε μια πολύ σαφή και συγκεκριμένη στρατηγική, η οποία προωθεί την εφαρμογή μιας αρχιτεκτονικής η οποία αποσκοπεί στο νέο ρόλο της μάθησης και της απασχόλησης στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Σύμφωνα με αυτή την αρχιτεκτονική, η εκπαιδευτική πολιτική επιχειρεί να σφυρηλατήσει μια νέα κουλτούρα κοινωνικής και εργασιακής «πλοήγησης» με στόχο την ενίσχυση θεμελιωδών αρχών της υφιστάμενης κυρίαρχης ιδεολογίας όπως η κινητικότητα, η ευελιξία, η προσαρμοστικότητα, η ανταγωνιστικότητα κ.ο.κ.

Το ερώτημα και η πρόκληση ταυτόχρονα, είναι για ποιους γίνονται όλα αυτά; Αν για παράδειγμα η εκπαιδευτική πολιτική σήμερα καλείται να διαδραματίσει το ρόλο ενός εργαλείου που θα συμβάλλει στην εδραίωση μιας πραγματικότητας που γεννά αμάθεια, ημιμάθεια, ανεργία και βίαιη μετανάστευση του εργατικού δυναμικού καταλαβαίνουμε πως αυτό την καθιστά μέρος του προβλήματος. Αν πάλι διακρίνουμε πως τα εργαλεία της εκπαιδευτικής

πολιτικής, αντί να απελευθερώνουν δυνάμεις και δυνατότητες, αναπαράγουν το σκηνικό της υπανάπτυξης, των εκπαιδευτικών και κοινωνικών ανισοτήτων, την πυραμίδα των άνισων και παγιωμένων μορφών κυριαρχίας και ιεραρχήσεων, κατανοούμε απόλυτα την ανάγκη να δημιουργήσουμε τους όρους μιας σθεναρής αντίστασης στην προώθηση τέτοιων τάσεων και προοπτικών. Φαινόμενα όπως η ανεργία των νέων, οι «Neets», ή το «brain drain», αποτελούν τα εμφανή συμπτώματα μιας κοινωνικής παθολογίας στην οποία εμπλέκεται αισθητά η εκπαιδευτική πολιτική αφού είναι σαφές πως είτε ως ιδεολογικός μηχανισμός του κράτους, είτε ως θεσμικός χώρος που ελέγχεται από την κυρίαρχη ιδεολογία, σε σημαντικό βαθμό λειτουργεί με βάση τους υφιστάμενους συσχετισμούς δύναμης και για λογαριασμό αυτών.

Το ερώτημα που επανέρχεται με σθένος αφορά το κατά πόσο η εκπαιδευτική πολιτική μπορεί να επαναπροσδιορίσει και να νοηματοδοτήσει εκ νέου την προοπτική μιας εναλλακτικής τροχιάς στην οποία έννοιες, αξίες και κοινωνικές σταθερές απαιτείται να επανατοποθετηθούν στο επίκεντρο μιας ανθρωποκεντρικής κοινωνίας. Για παράδειγμα, η κινητικότητα στο πλαίσιο της εκπαίδευσης και της εργασίας θα μπορέσει να αποκτήσει ενεργητικό περιεχόμενο προσφέροντας ίσες ευκαιρίες και δυνατότητες σε όλους τους πολίτες ανεξαρτήτως διακρίσεων ή θα συνεχίζει να αποτελεί μονομερώς μια βίαιη, άνιση και επιβεβλημένη μετακίνηση των ασθενέστερων προς όφελος των κοινωνικά και οικονομικά ισχυρών; Το Ευρωπαϊκό Πλαίσιο Προσόντων θα εξασφαλίσει τους όρους μιας διαφανούς και αξιοκρατικής απονομής και ταξινόμησης προσόντων ή θα προ-

καλέσει τη δημιουργία μιας βιομηχανίας προσόντων με σκοπό την αισχροκέρδεια και την εκμετάλλευση των πολιτών (Φωτόπουλος & Γούλας, 2010); Η δια βίου μάθηση θα συμβάλει στη δημιουργία μορφωτικού κεφαλαίου για τους κοινωνικά και πολιτισμικά ασθενέστερους αντιμετωπίζοντας δραστικά το φάσμα των εκπαιδευτικών και κοινωνικών ανισοτήτων ή θα αποτελεί μια εργαλειακή μορφή κατάρτισης με σκοπό τη μονομερή προσαρμογή του εργατικού δυναμικού στις ανάγκες της αγοράς; Καταλαβαίνουμε λοιπόν πως τα βασικά αυτά ερωτήματα τοποθετούν στο επίκεντρο της συζήτησης το ποια στρατηγική ως κοινωνία αλλά και ως Ευρωπαϊκή οντότητα οφείλουμε να ακολουθήσουμε απέναντι στις προκλήσεις και τις δυσκολίες που γεννά η εποχή της παγκοσμιοποίησης. Κι αυτό γιατί στις μέρες μας, βιώνουμε μια εποχή ακραίου νεοφιλελευθερισμού η οποία αδιαφορώντας για το κοινωνικό κόστος έχει καθυποτάξει όλες τις άλλες θεσμικές περιοχές στην κυριαρχία του οικονομικού παράγοντα με συνέπεια την εδραίωση μιας μονολιθικής και μονοδιάστατης πραγματικότητας η οποία αδιαφορεί για τις ανθρώπινες σχέσεις, το περιβάλλον, την ποιότητα ζωής, τα ανθρώπινα δικαιώματα. Ταυτόχρονα, η πραγματικότητα αυτή ανέχεται και διαρκώς διευρύνει την ακραία ανισότητα, καθώς και μορφές καθημερινής βίας όπως η φτώχεια, η εκμετάλλευση, η ανεργία, την ίδια στιγμή που ευδοκμεί η σπατάλη, η διαφθορά, η κοινωνική απάθεια και αδιαφορία για τον συνάνθρωπο.

Μέσα σε αυτό λοιπόν το πλαίσιο, η εκπαιδευτική πολιτική οφείλει να επαναπροσδιορίσει τη στρατηγική της και να αναδιατάξει τις δυνάμεις της με στόχο την αναθεώρηση εργαλείων και στρατηγικών οι οποίες θα προωθούν την

ενίσχυση της απασχόλησης, την επικαιροποίηση των γνώσεων των δεξιοτήτων και των ικανοτήτων του εργατικού δυναμικού, την ενδυνάμωση του μορφωτικού τους κεφαλαίου, την ενίσχυση των εχόντων χαμηλά προσόντα, την καταπολέμηση του εκπαιδευτικού αποκλεισμού. Είναι σαφές πως πρακτικές όπως οι ακραίες μορφές ιδιωτικοποίησης της εκπαίδευσης, η μεθοδευμένη υποχώρηση της εκπαίδευσης ως δημόσιας πολιτικής, η δημιουργία κερδοσκοπικών βιομηχανιών πιστοποίησης των προσόντων, οι μορφές μαθητείας που «υποκλέπτουν» θέσεις πραγματικής εργασίας, ο εκπαιδευτικός αποκλεισμός των κοινωνικά ασθενέστερων, η μετανάστευση των υψηλά εκπαιδευμένων σε συνδυασμό με την υψηλή ανεργία, την υποαπασχόληση, τις μορφές ελαστικής εργασίας, τις χαμηλές αμοιβές και την μετανάστευση των υπερεκπαιδευμένων αποτελούν τις γκρίζες όψεις της σύγχρονης πραγματικότητας, γεγονός που ναρκοθετεί το μέλλον και την προοπτική της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Όψεις και στοιχεία για το «brain drain» στην Ελλάδα και στην Ευρώπη

Είναι σαφές, πως εντός της υφιστάμενης πραγματικότητας, τα προβλήματα που προκύπτουν, απαιτούν δραστικές και ταυτόχρονα δυναμικές πρωτοβουλίες που μπορούν να διαμορφώσουν νέες προοπτικές και κατευθύνσεις. Αναφορικά με τα ζητήματα κοινωνικής παθογένειας, το θέμα της κινητικότητας συνδέεται άμεσα με το φαινόμενο του «brain drain» το οποίο σχετίζεται ευθέως με την εικόνα της απασχόλησης, της ανεργίας των νέων και της μείωσης των θέ-

σεων εργασίας. Είναι σαφές, πως η υπερεθνική κινητικότητα των νέων συνδέεται με την αναγκαστική μετανάστευση με σκοπό την εύρεση μιας καλύτερης τύχης. Ωστόσο σήμερα, στο εσωτερικό της ΕΕ βρισκόμαστε μπροστά σε μία κατάσταση όπου η οικονομική κρίση και το αναπτυξιακό χάσμα μεταξύ βορρά και νότου έχουν προκαλέσει το φαινόμενο της μετανάστευσης μιας γενιάς νέων ανθρώπων που είναι υπερ-εκπαιδευμένη και διαθέτει ένα υψηλό επίπεδο προσόντων. Κι αυτό γιατί η διαφορά σε σχέση με το παρελθόν του 20^{ου} αιώνα, σχετίζεται με το ότι οι οικονομικές κρίσεις οι οποίες προκάλεσαν μεταναστευτικές ροές, αφορούσαν κυρίως εργατικό δυναμικό με χαμηλά εκπαιδευτικά προσόντα και ανειδίκευτους εργαζόμενους (Briggs, 2005). Στις μέρες μας παρατηρείται η μετακίνηση σημαντικού τμήματος των νέων επιστημόνων προς τις χώρες του αναπτυγμένου βορρά, σε μια προσπάθεια να κυνηγήσουν το όνειρο μιας αξιοπρεπούς διαβίωσης με ικανοποιητικές αποδοχές, ευρύ επαγγελματικό πεδίο ανάπτυξης, καλύτερο βιοτικό επίπεδο. Την ίδια στιγμή, η τάση αυτή θεμελιώνεται στην αδυναμία των πολιτών αυτών να ευδοκιμήσει η προοπτική τους στη χώρα προέλευσης, αφού θεωρούν πως, παρά τα προσόντα και τις δεξιότητες που έχουν αποκτήσει, δεν έχουν ελπίδα για δικαίωση των προσδοκιών τους. Ταυτόχρονα, η αδυναμία εύρεσης εργασίας αντίστοιχης των προσόντων τους, είναι αυτή που ενεργοποιεί και τη διαδικασία αναζήτησης μιας καλύτερης τύχης σε χώρες της αλλοδαπής. Σύμφωνα με πρόσφατα στοιχεία η διαρροή επιστημονικού και υψηλά εκπαιδευμένου προσωπικού η αλλιώς το φαινόμενο του «brain drain» όπως συχνά αποκαλείται, αφορά τη μετακίνηση εργατικού δυναμικού με αυτά

τα χαρακτηριστικά από τις λιγότερο αναπτυγμένες προς τις βιομηχανικά και οικονομικά αναπτυγμένες χώρες. Ειδικότερα, αφορά επιστημονικά στελέχη τα οποία εκπαιδεύτηκαν κατά κανόνα στις χώρες προέλευσης και αποφάσισαν τη μετακίνηση για τη στελέχωση θέσεων με υψηλότερες απολαβές και περισσότερα αντισταθμιστικά οφέλη. Το φαινόμενο ωστόσο έχει επισημανθεί και στο παρελθόν όταν σημαντικά τμήματα επιστημονικού προσωπικού μετακινούνταν προς τις Η.Π.Α με σκοπό την εύρεση μιας καλύτερης τύχης κάτι που και σήμερα συμβαίνει καθώς εκτιμάται πως περίπου 2,4 εκατομμύρια Ευρωπαίοι προσοντούχοι εργάζονται σε Η.Π.Α, Καναδά και Αυστραλία (Docquier, 2006). Ωστόσο στις μέρες μας, στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, η μετανάστευση του επιστημονικού προσωπικού λαμβάνει χώρα με όρους προσφοράς και ζήτησης. Γίνεται δηλαδή με όρους «ελεύθερης αγοράς» σε ένα κοινωνικό και πολιτισμικό χώρο που οι αποστάσεις έχουν καταργηθεί, τα εθνικά σύνορα είναι δυσδιάκριτα ενώ η εμπορευματοποίηση των αγαθών, των υπηρεσιών, των ιδεών αλλά και των προσώπων μετουσιώνεται σε «νέα θρησκεία» της παγκόσμιας κοινωνίας. Είναι σαφές πως η τάση αυτή συνεπικουρείται από τις τεχνολογικές δυνατότητες, τα ψηφιακά επιτεύγματα, τη λειτουργία του διαδικτύου, το ηλεκτρονικό εμπόριο και τις νέες μορφές του «επιχειρείν». Κατανοούμε λοιπόν πως οι έχοντες δεξιότητες συμβατές με τις δυνατότητες της ψηφιακής εποχής είναι σε θέση να κινηθούν με μεγαλύτερη ευκολία στο αχανές πλανητικό πεδίο το οποίο μετατρέπεται καθημερινά όλο και περισσότερο σε ένα «οικουμενικό χωριό» για να θυμηθούμε και τον Marshall McLuhan (McLuhan, 1964). Ωστόσο, ανα-

φορικά προς τη μετανάστευση των νέων επιστημόνων υπάρχουν μια σειρά από ποιοτικά χαρακτηριστικά τα οποία διαφοροποιούν τις μεταναστευτικές ροές κατά πολύ σε σχέση με το παρελθόν. Για παράδειγμα σήμερα εκτός από τα υψηλά προσόντα τα οποία οι νέοι κατέχουν φαίνεται να μην ακολουθούν τις παραδοσιακές τακτικές των οικογενειακών, φιλικών και κοινωνικών δεσμών που χαρακτήριζαν τις μετακινήσεις στο παρελθόν. Θα μπορούσε να πει κανείς πως σήμερα τους βλέπουμε περισσότερο τολμηρούς και ριψοκίνδυνους σε σχέση με το παρελθόν, αφού βασίζονται περισσότερο στις δικές τους δυνάμεις και όχι απαραίτητα σε ένα συγγενικό πρόσωπο ή κάποιον άλλο οικογενειακό δεσμό. Στο γεγονός αυτό άλλωστε συμβάλλει και η αυτοπεποίθηση την οποία οι ίδιοι νιώθουν λόγω του μορφωτικού τους υποβάθρου αφού για παράδειγμα σήμερα είναι σε θέση να μιλούν ξένες γλώσσες (κάτι που δεν συνέβαινε στο παρελθόν όταν οι περισσότεροι μετανάστες κατείχαν ελάχιστα ή καθόλου προσόντα) ή να πλοηγούνται στο διαδίκτυο ψάχνοντας θέσεις εργασίας και κάνοντας αιτήσεις χωρίς απαραίτητα την παρότρυνση κάποιου. Σύμφωνα με έρευνα που πραγματοποίησε το Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο (EUI) της Φλωρεντίας σε συνεργασία με το Trinity College του Δουβλίνου, το Ινστιτούτο Elcano Royal της Μαδρίτης και το Τεχνικό Πανεπιστήμιο της Λισσαβόνας, βασικά πορίσματα της οποίας δημοσίευσε η *Καθημερινή*, σχετικά με το φαινόμενο της μετανάστευσης από τον ευρωπαϊκό Νότο και την Ιρλανδία, σε δείγμα 7.077 συμμετεχόντων στην έρευνα, την περίοδο 2011-12 οι Έλληνες φαίνεται να μετακινούνται κυρίως σε χώρες όπως η Μ. Βρετανία (25%), η Γερμανία, η Ολλανδία, το Βέλγιο, η Ελ-

βετία και οι ΗΠΑ.⁶

Αναφορικά με τους Έλληνες που παίρνουν την απόφαση να μετακινηθούν, το 89% είναι πτυχιούχοι ενώ σε σχέση με τις ειδικότητες αυτών που μετακινούνται: το 24,5% είναι μηχανικοί, το 22,3 % έχει σπουδές στα Οικονομικά και στη Διοίκηση Επιχειρήσεων, το 19% στην Πληροφορική και Επιστήμη των Υπολογιστών, και το 12% στα Μαθηματικά και στις Κοινωνικές Επιστήμες αντίστοιχα. Οι ηλικίες αυτών ποικίλλουν: το 48% δεν έχει κλείσει ακόμα τα 30, ενώ το 49% είναι από 31 έως 45 ετών.⁷ Σύμφωνα επίσης με τα ίδια στοιχεία, προκαλεί εντύπωση το ότι το 67% του δείγματος των Ελλήνων μεταναστών προτού μεταναστεύσει κατείχε διευθυντικές θέσεις, ενώ το 51%, προτού μεταναστεύσει εργαζόταν, γεγονός που υποδηλώνει πως εκτός από την ανεργία οι νέοι επιστήμονες ακόμα και αν εργάζονται στη χώρα προέλευσης βιώνουν απειλητικά την αβεβαιότητα, τη ρευστότητα και την ανασφάλεια που προκαλεί το νέο τοπίο των ελαστικών σχέσεων εργασίας, των νέων μορφών απασχόλησης. Σύμφωνα με την ίδια αναφορά τα υψηλότερα ποσοστά «κινητικότητας» παρουσιάζουν οι Πορτογάλοι ενώ σχετικά μικρότερος εμφανίζεται ο αριθμός των Ιταλών οι οποίοι εγκατέλειψαν την πατρίδα τους για εύρεση εργασίας.⁸

Αναφορικά με την περίπτωση της Ελλάδας, αξιοσημεί-

---

6. *Καθημερινή*, Φεύγει η «αφρόρεμα» των νέων Ελλήνων, 30.11.2013, διαθέσιμο στο <http://www.kathimerini.gr/61213/article/epikairothta/ellada/feygei-h-afrokrema-twn-newn-ellhnwn> ανακτήθηκε στις 16/8/2014

7. ό.π. *Καθημερινή*.

8. ό.π. *Καθημερινή*.

ωτη θεωρείται η εργασία του καθηγητή Λαμπριανίδη σύμφωνα με τον οποίο εκτιμάται πως περίπου το 10% του συνόλου των Ελλήνων επιστημόνων εργάζεται στο εξωτερικό τη στιγμή που στην Ιταλία το ποσοστό αυτό ανέρχεται μόλις στο 2% (Λαμπριανίδης, 2011). Ταυτόχρονα από το ποσοστό αυτό, η συντριπτική πλειοψηφία απασχολείται σε πανεπιστήμια, οργανισμούς και ερευνητικά κέντρα, ενώ ένα άλλο αξιοσημείωτο ποσοστό σε πολυεθνικές εταιρείες και επιχειρήσεις. Αναφορικά με τις οικονομικές απολαβές, σύμφωνα με την έρευνα διαφαίνεται πως οι αμοιβές στις χώρες προορισμού κατηγοριοποιούνται σε αναλογία με τα τυπικά προσόντα αφού το 31,5% που διαθέτει πτυχίο, το 42,2% όσων διαθέτουν μεταπτυχιακό και το 52,3% όσων διαθέτουν διδακτορικό δίπλωμα δηλώνουν εισόδημα άνω των 60.000 ευρώ (Λαμπριανίδης, 2011). Αντίθετα, στην Ελλάδα αμοιβές άνω των 60.000 ευρώ δηλώνει μόλις το 4,3%, το 25,2% και το 11,4%, αντίστοιχα (Λαμπριανίδης, 2011). Η πλειονότητα αυτών που φεύγουν, βρίσκεται στις ηλικίες μεταξύ 22-39 ενώ η απόφασή τους λαμβάνεται μεταξύ 24-29 ετών επιχειρώντας στην ουσία σχεδόν αμέσως τη λήψη του πτυχίου τους είτε τη συνέχιση των σπουδών, είτε την εύρεση εργασίας. Σύμφωνα με την ίδια έρευνα, οι χώρες που αποτελούν τη βασική κατεύθυνση είναι η Μ. Βρετανία (32%), οι Η.Π.Α (28%) ενώ πιο ελκυστικοί προορισμοί εμφανίζονται καπιταλιστικές μητροπόλεις όπως το Λονδίνο, η Νέα Υόρκη η Βοστώνη, οι Βρυξέλλες, το Παρίσι, η Γενεύη, το Μόναχο. Από τη σύντομη αυτή αναφορά σε όψεις των μεταναστευτικών ροών που διαγράφουν οι νέοι επιστήμονες από την Ελλάδα είναι σημαντικό, πέρα από την περιγραφή της κατάστασης αυτής να αναφερθούμε στις

εναλλακτικές διαδρομές που ως χώρα και κοινωνία οφείλουμε να χαράξουμε. Δεν είναι λίγοι αυτοί που εκτός από την ανεργία και την κρίση, θεωρούν πως υπεύθυνη στην Ελλάδα για το φαινόμενο αυτό θεωρείται η υπερπροσφορά πτυχιούχων επιστημόνων. Σύμφωνα με τον Λαμπριανίδη ο ισχυρισμός αυτός δεν ευσταθεί αφού η Ελλάδα δεν είναι από τις χώρες με το μεγαλύτερο αναλογικά πληθυσμό πτυχιούχων στην ΕΕ (Λαμπριανίδης, 2011). Το ίδιο μάλιστα επιχείρημα επιβεβαιώνεται και από τα στοιχεία της Eurostat σύμφωνα με τα οποία ο μέσος όρος πτυχιούχων στην Ελλάδα είναι χαμηλότερος από το μέσο όρο πτυχιούχων στην ΕΕ (21η σε 30 χώρες ως προς τον αριθμό των επιστημόνων ανά κάτοικο) (Eurostat, 2012). Το δεδομένο αυτό, αποδυναμώνει ουσιαστικά το επιχείρημα «περί αποκλειστικής ευθύνης» του πληθωρισμού των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης για το θέμα της ανεργίας (άρα και της μετανάστευσης) και στρέφει την προσοχή μας στο συσχετισμό της διαρροής εγκεφάλων με το ισχύον παραγωγικό μοντέλο της χώρας καθώς και την αδυναμία της ελληνικής οικονομίας να παράγει σύνθετα και καινοτόμα προϊόντα και υπηρεσίες τα οποία απαιτούν προσλήψεις νέων επιστημόνων.

Με άλλα λόγια, η αναντιστοιχία δηλαδή ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση για τους επιστήμονες αποτελεί βασική αιτία της μετανάστευσής τους αφού ο παραγωγικός ιστός της χώρας δεν είναι σε θέση να απορροφήσει τους πτυχιούχους του και το εξειδικευμένο επιστημονικό του προσωπικό (Λαμπριανίδης, 2011). Επιπροσθέτως στην Ελλάδα παρατηρούμε σε τραγικό πλέον βαθμό, την αναντιστοιχία των προσόντων όταν θέσεις εργασίας που θα μπο-

ρούσαν να καλυφθούν από αποφοίτους υποχρεωτικής ή ανώτερης δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης να καταλαμβάνονται από κατόχους μεταπτυχιακών τίτλων και διδακτορικού διπλώματος. Εν κατακλείδι, στην Ελλάδα το δομικό μας πρόβλημα έγκειται στο ότι υπάρχει μειωμένη ζήτηση για πτυχιούχους (λόγω ανυπαρξίας παραγωγής που απαιτεί τεχνολογίες αιχμής και θέσεις εργασίας τέτοιων προσόντων) και όχι υπερπροσφορά πτυχιούχων γεγονός για το οποίο αμφισβητείται το Ελληνικό δημόσιο πανεπιστήμιο συστηματικά, με απώτερο στόχο τη συρρίκνωση του ρόλου και της αποστολής του. Η δημόσια επένδυση που η ελληνική οικονομία πραγματοποιεί μέσω του εκπαιδευτικού της συστήματος, αντί να αξιοποιείται στην εγχώρια παραγωγή συμβάλλοντας στην ανάπτυξη, στην καινοτομία και στην αύξηση του εγχώριου ΑΕΠ, απαξιώνεται συστηματικά και εξαναγκάζεται να κατευθυνθεί σε χώρες της αλλοδαπής, επιλογή που όσο και να λύνει το ατομικό πρόβλημα ναρκοθετεί το μέλλον και τη συλλογική προοπτική της χώρας.

Επιλογικό σημείωμα

Είναι σαφές πως βρισκόμαστε εν μέσω μιας μεταβατικής εποχής στην οποία συντελούνται σημαντικές αλλαγές σε όλες τις θεσμικές περιοχές και τα επιμέρους πεδία των κοινωνικών σχέσεων: στην απασχόληση, στις εργασιακές σχέσεις, στους μισθούς και τις συντάξεις, στην κοινωνική ασφάλιση, στην εκπαίδευση, στις κοινωνικές παροχές κ.α. Οι βεβαιότητες και οι κοινωνικές σταθερές του κράτους πρόνοιας απορρυθμίζονται με ραγδαίο ρυθμό, γεγονός που προκαλεί βίαιες ανατροπές, αίσθημα άγχους και ανασφάλ-

λειας στους ανθρώπους. Η ανεργία, η ελαστική εργασία, η αμφισβήτηση της πλήρους απασχόλησης, η αβεβαιότητα της επόμενης μέρας, η διαρκής εγρήγορση για απόκτηση προσόντων, η μετανάστευση των νέων, αποτελούν μερικά από τα καθημερινά ζητήματα με τα οποία έρχονται σε επαφή οι σύγχρονοι πολίτες την ίδια στιγμή που ενδημούν φαινόμενα όπως η βία, η ξеноφοβία και ο ρατσισμός, η φτώχεια, η υπο-εκπαίδευση και ο κοινωνικός αποκλεισμός. Ταυτόχρονα, την ίδια στιγμή που η κυρίαρχη ρητορική επιτάσσει την ανάγκη μέτρων δημοσιονομικής εξυγίανσης, λιτότητας και περικοπών στις δημόσιες δαπάνες, την ίδια ώρα που αμφισβητούνται οι αιματηρές κοινωνικές κατακτήσεις γενιών και γενιών, γινόμαστε μάρτυρες της διεύρυνσης των ανισοτήτων και του κοινωνικού χάσματος ανάμεσα σε κατέχοντες και μη κατέχοντες, τόσο στο εσωτερικό της χώρας όσο και στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής οικογένειας. Είναι σαφές πως η αλλαγή του συσχετισμού δυνάμεων οι οποίες έχουν διαμορφώσει τη μέχρι σήμερα εικόνα της ΕΕ μέσα στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης αποτελεί το κρίσιμο μέλλον μιας πολιτικής στρατηγικής η οποία θα κληθεί να επαναπροσδιορίσει το πλαίσιο μέσα στο οποίο οι λαοί της ΕΕ οφείλουν να πορευθούν. Είναι βέβαιο πως μέσα από τη διαμόρφωση ενός εναλλακτικού πλαισίου θεώρησης και ενόρασης της πραγματικότητας αλλά και τη δρομολόγηση μιας σειράς καίριων πολιτικών αλλαγών, εργαλεία και πολιτικές τα οποία μέχρι σήμερα εγκλωβίζουν δυνάμεις αποδυναμώνοντας το αίτημα της κοινωνικής αλλαγής, μπορούν να αποτελέσουν την αιχμή του δόρατος σε ένα αναπτυξιακό άλμα που θα συμβάλει στην κοινωνική συνοχή και δε θα διακρίνει την ΕΕ σε βορρά και νότο εγκαθιδρύοντας

σύνορα και σχέσεις κυριαρχίας μεταξύ των πολιτών της Ευρωπαϊκής οικογένειας. Είναι βέβαιο πως μια τέτοια εξέλιξη δεν συνιστά από μόνη της μια αυτονόητη εξέλιξη ή μια αυθόρμητη πορεία στο διαλεκτικό συνεχές της ιστορικής κίνησης. Αντίθετα θα είναι το προϊόν μιας συνειδητής πολιτικής επιλογής την οποία οι Ευρωπαίοι πολίτες απαιτείται να προωθήσουν στα άκρα για τη δόμηση μιας άλλης πραγματικότητας, μιας άλλης Ευρώπης που η αλληλεγγύη, η ισότιμη ανάπτυξη, η αξιοκρατία, η κινητικότητα, η κοινωνική δικαιοσύνη και ευημερία θα πρωτανεύουν ως συλλογικά προτάγματα μιας νέας Ευρωπαϊκής συνείδησης στην εποχή της παγκοσμιοποίησης.

Βιβλιογραφία

- Bauman, Z. (2012). *Η Μετανεωτερικότητα και τα δεινά της*. Αθήνα: Ψυχογιός.
- Briggs, X. (2005). Politics and policy: Changing the geography of opportunity. Στο X. Briggs (Ed.), *The geography of opportunity*, Washington, DC: Brookings Institution, 310 - 339.
- Cedefop, (2012). *Future skills supply and demand in Europe Forecast 2012*. Research Paper, No 21, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Cedefop, (2011). *Development of national qualifications frameworks in Europe*. Working Paper, No 12, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Castles, S. & Miller M. J. (2003). *The Age of Migration*. London: MacMillan.
- Chaichian, A. (2011). The new phase of globalization and

- «brain drain»: Migration of educated and skilled Iranians to the United States. *International Journal of Social Economics* 1/2, (39):18-38.
- Green, N. (2004). *Οι δρόμοι της μετανάστευσης: σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Σαββάλα.
- Grubel, H. & Scott A. (1966). International flow of human capital. *American Economic Review*, 90 (4):847-868.
- Docquier, Fr. (2006). Brain Drain and Inequality Across Nations, *IZA Discussion Paper No. 2440*.
- Eurostat, (2012). *Key Data on Education in Europe 2012*, διαθέσιμο στο http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/key_data_series/134en.pdf ανακτήθηκε στις 12/8/2014
- European Commission, (2014). MEMO/14/466 08/07/2014 διαθέσιμο στο http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-14-466_en.htm ανακτήθηκε στις 12/8/2014
- European Commission (2012) - IP/12/948 10/09/2012 διαθέσιμο στο http://europa.eu/rapid/press-release_IP-12-948_el.htm, ανακτήθηκε στις 12/8/2014
- Eurofound (2012). *NEETs - Young people not in employment, education or training: Characteristics, costs and policy responses in Europe*, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- González, C. Parkes, R. Sorroza, A. & Ette, A. (2013). The EU Performance in the Global Competition for Highly-Skilled Migrants, *Policy Paper No. 75, Notre Europe - Jacques Delors Institute*.
- Hackworth, J. (2007). *The Neoliberal City: Governance, Ideology, and Development in American Urbanism*. Ithaca, N.Y: Cornell University Press.

- Kahanec, M. & Zimmerman, K. (2011). High Skilled Immigration Policy in Europe. In B. Chiswick, (Ed.), *High Skilled Immigration in a Global Labor Market*, Washington: American Enterprise Institute for Public Policy Research.
- Kaelble, H. (1977). *Historical Research on Social Mobility*, London: Helm.
- Καθημερινή, Φεύγει η «αφρόκρεμα» των νέων Ελλήνων, 30.11.2013 διαθέσιμο στο <http://www.kathimerini.gr/61213/article/epikairothta/ellada/feygei-h-afrokrematwn-newn-ellhnwn>, ανακτήθηκε στις 16/8/2014.
- Λαμπριανίδης, Λ. (2011). *Επενδύοντας στη φυγή: Η διαδρομή επιστημόνων από την Ελλάδα την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα: Κριτική.
- Rifkin, J. (2005). *Το Ευρωπαϊκό Όνειρο*, Αθήνα: Λιβάνης.
- McLuhan, M. (1964). *Understanding Media, The Extensions of man*. New York: McGraw-Hill.
- Παπαδάκης, Ν. (2013). (Επιμ.), *Βαρόμετρο Απόντων: Οι NEETS στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Φωτόπουλος, Ν. & Γούλας Χ. (2010). Η πιστοποίηση και αναγνώριση προσόντων στο επίκεντρο της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής. Στο Θ. Καραλής, (Επιμ.) *Διαβίου Μάθηση και Πιστοποίηση*, 87-103. Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Walzer, M. (1990). *The communitarian critique of liberalism*, *Political Theory*, 18, 6-23.

5

Πολιτικο-αναλυτικές κατηγορίες στην ερμηνεία της κινητικότητας: Τα γνωστικά καθεστώτα ως λόγοι κατασκευής στη διαπραγμάτευση ταυτοτήτων

Ευαγγελία Καλεράντε

Εισαγωγή

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζονται δομικά πεδία διαμόρφωσης της γνώσης, ως υποκατηγορίες στα θεωρητικά μοντέλα της εκπαίδευσης, όπου διαμορφώνονται νέες πολιτικο-αναλυτικές προσεγγίσεις. Στο εκπαιδευτικό και στο πολιτικό πεδίο, μέσω της γνώσης εννοιολογούνται ενδεχομενικές ταυτότητες, με συνδυασμούς στοιχείων που αντανακλούν παραστάσεις συγκροτώντας μια ρευστή πραγματικότητα που εντάσσεται στο «νέο παράδειγμα» της κινητικότητας. Η γνώση ως περιεχόμενο και η σχέση της με την πολιτική λειτουργική πραγματικότητα μετασχηματίζεται, καθώς τροποποιούνται τα «καθεστώτα γνώσης».

Η σύζευξη εξουσίας-γνώσης συντελεί στη διαμόρφωση ταυτοτήτων, ώστε το άτομο γίνεται ιδεολογικό υποκείμενο, σε μια διαδικασία έγκλισης, όπου με ταξικούς όρους διαμορφώνει υποκειμενικές θέσεις για τη ζωή του και το μέλλον του. Η γνώση προσδιορίζεται στα περιβάλλοντα εξουσίας, όπου οι δομές κυριαρχίας νομιμοποιούνται μέσα από μια ιδεολογική κατασκευή.

Στις υπο-διαπραγμάτευση ταυτότητες καταγράφονται οι ανταγωνιστικοί λόγοι ως σημαινόμενα στις διαδικασίες διαμόρφωσης συλλογικών ταυτοτήτων σε ένα ανταγωνιστικό πεδίο διαρρηματικών λόγων, όπου η διαδικασία αποδόμησης και άρθρωσης λόγου είναι ρευστή.

Μια διαφορετική μορφή εκπαίδευσης μπορεί να διαμορφώσει δομή εκπαιδευτικού λόγου, που θα βασίζεται σε προοδευτικές θέσεις δημιουργώντας συνθήκες προβολής της ανισότητας, πολιτικής κοινωνικοποίησης των ατόμων, που θα νοηματοδοτούν τις διαφορές σε παγκοσμιοποιημένο επίπεδο και θα συμβάλλουν στη μεταβολή του νεοφιλελεύθερου πολιτικού παραδείγματος στην εκπαίδευση. Το θέμα είναι πώς η κινητικότητα, από κατάσταση ενίσχυσης των κοινωνικών ανισοτήτων θα μπορέσει να μετασηματιστεί σε πρόκληση για τις κοινωνίες των ανθρώπων αποσυνδέοντας τις δομές και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης από τα συγκεκριμένα υποδεικνυόμενα νεοφιλελεύθερα νοήματα;

Η κινητικότητα ως κατάσταση νοηματοδοτεί και την εκπαίδευση, επιβάλλοντας νέες εκπαιδευτικές σχέσεις στη δομή και το περιεχόμενο της γνώσης. Δίκτυα γνώσης αναδιανέμονται σε παγκοσμιοποιημένους τόπους. Δεξιότητες και γνώσεις αποκτούν συγκεκριμένη μορφή. Το περιεχόμενο της γνώσης μεταβάλλεται σε συνάρτηση με τις οικονομικο-πολιτικές συνθήκες. Η λειτουργία της εκπαίδευσης δεν είναι αυθαίρετη, διότι αναπαράγεται μέσα από τις συγκεκριμένες χρήσεις της γνώσης, η οποία δεν σχετίζεται με προϋπάρχουσες καταστάσεις. Τα σχήματα και οι λόγοι δομούν νέα νοήματα που μετασηματίζουν τις κοινωνικές σχέσεις και τη συγκρότηση των κοινωνικών υποκειμένων.

Αν η κινητικότητα εκφράζει το απρόβλεπτο, τη κατάρ-

γηση της σταθερότητας, την ανάδυση νέων σχημάτων – όπου η μετάβαση από μια κατάσταση σε μια άλλη είναι κανόνας– ταυτόχρονα και η εκπαίδευση φαίνεται να είναι εν δράση σε μια φάση αναγνώρισης των συνθηκών στο σχηματισμό λόγου, προκειμένου να δομηθούν, συνθετικά, τα καθεστώτα γνώσης στα οποία εντάσσεται ο λόγος και οι πρακτικές. Ο λόγος συσχετίζεται με τη θεωρία, δηλαδή την παραγωγή και οργάνωση της γνώσης. Η σύζευξη γνώσης και πράξης συμβάλλει στη διαμόρφωση μορφωτικού κεφαλαίου και δεξιοτήτων. Το μορφωτικό κεφάλαιο εννοιολογείται ως ένα σύνολο θεωρητικών πεδίων και οι δεξιότητες ως κεφάλαιο για την άμεση πρόσβαση στην εργασία, δηλαδή τον μετασχηματισμό της θεωρητικής γνώσης σε επαγγελματική απασχόληση.

Οι ρηματικές διαδικασίες μετάβασης από το καθεστώς γνώσης, στη θεωρία και στη δεξιότητα συγκροτούν τη κατασκευή της ταυτότητας του κοινωνικού υποκειμένου. Η γνώση ως μορφωτικό κεφάλαιο ενισχύει τις μορφές κοινωνικής ανισότητας. Διαμορφώνονται διαφορετικές συνθήκες πρόσβασης στα κοινωνικά, πολιτικά και πολιτισμικά πεδία, με νοηματοδότηση των εννοιών: εξουσία, πειθαρχία και εξάρτηση. Στο φιλελεύθερο μοντέλο οι επιλεκτικές παρεμβάσεις μέσω υποτροφιών ή ειδικών ποσοστώσεων για ευάλωτες ομάδες, που προβάλλονται ως σύστημα δομών ευκαιρίας για τα άτομα, φαίνεται μάλλον να λειτουργούν ως πολιτικές διατήρησης του συστήματος και μείωσης των αντιστάσεων ή αντιδράσεων με τις προσδοκίες που δημιουργούν στα άτομα για τις προοπτικές μετάβασης από κατώτερες τάξεις σε ανώτερες. Σε περίοδο οικονομικής κρίσης και συρρίκνωσης των προνοιακών πολιτικών, τόσο στο

δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα, ακυρώνονται και οι περιορισμένες δυνατότητες μείωσης της κοινωνικής ανισότητας. Ο σημερινός φιλελεύθερος τύπος παγκοσμιοποίησης οξύνει τις κοινωνικές ανισότητες, θέτοντας νέα ζητήματα για τον περιορισμό των ατομικών δικαιωμάτων και την υποβάθμιση των μορφών ένταξης. Με τους όρους του Philip Pettit (2007) δεν αρκεί η ελευθερία επιλογής που έχει το άτομο, αλλά οι δυνατότητες που του δίνει το σύστημα να πραγματοποιήσει τα σχέδια του.

Σε παγκοσμιοποιημένες συνθήκες και ειδικά σε περίοδο οικονομικής κρίσης η κινητικότητα –είτε ως ανάγκη είτε ως επιλογή– συνδέεται με την εκπαίδευση, ώστε να υπάρχει άμεση σύζευξη γνώσης και εκπαίδευσης, όπου η γνώση συμβάλλει τόσο στη διαμόρφωση του υποκειμένου, όσο και στην ένταξη του στην κοινωνία. Ενδεικτικά, η γνώση ως σύστημα πληροφοριών ενημερώνει το άτομο για το αξιακό σύστημα, τη δομή και λειτουργία ενός κράτους και το θεσμικό πλαίσιο, ώστε να ενισχύεται η προσαρμογή του στο μοντέλο του νέου έθνους-κράτους. Η γνώση με επικέντρωση στην επαγγελματική μόρφωση ή στην απόκτηση δεξιοτήτων συντελεί, μέσω της ανάληψης επαγγελματικού ρόλου, στην εξοικείωση με την εκάστοτε νέα κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική πραγματικότητα. Το κοινωνικό περιβάλλον προσλαμβάνεται μέσα από τις διαφορετικές διαστάσεις του, όπου οι πολιτικές συνθήκες, οι κοινωνικές καταστάσεις, οι πολιτισμικές επισημάνσεις ερμηνεύονται από τα άτομα με διαφορετικό τρόπο, ώστε να λειτουργεί περισσότερο ο κατακερματισμός ταυτοτήτων, σε ατομικό επίπεδο, και κατ' επέκταση ο κατακερματισμός σε κοινωνικό επίπεδο.

Οι διαφορετικές ταυτότητες και οι διαφορετικοί κοινωνικοί ρόλοι συγκροτούν πολύπλοκες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες, που ενισχύουν την ανισότητα (Ohnmacht, Hanja, Manfred & Bergman, 2009) διότι ο συνθετικός συνδυαστικός λόγος δεν είναι εύκολο να δομηθεί σε ένα εκπαιδευτικό σύστημα που τυπικά ή άτυπα ενισχύει τον κατακερματισμό και συμβάλλει στη διαστρέβλωση της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας, με την απομόνωση των ατόμων σε ατομικούς ρόλους, αποδομώντας τη σύνδεση με κοινωνικά πεδία σχέσεων που θα δημιουργούσαν πεδία αντίληψης για την κοινωνική ανισότητα. Αν και υπάρχουν χώρες, όπως οι Σκανδιναβικές, όπου η επικέντρωση βρίσκεται σε ένα κράτος πρόνοιας, άρα η έμφαση είναι στη συλλογικότητα, ως δυναμικό εξελισσόμενο μοντέλο, παρατηρείται σε παγκοσμιοποιημένες συνθήκες να εντείνεται η τάση προς τον ατομο-κεντρισμό, δηλαδή την απομόνωση από την κοινωνία και την επικέντρωση σε ατομικές πρακτικές σε όλα τα επίπεδα ζωής (Sennett, 2008).

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζεται πώς συσχετίζεται η κινητικότητα με την ενίσχυση της κοινωνικής ανισότητας και πώς μεγιστοποιείται το χάσμα μεταξύ των κοινωνικών τάξεων. Δίνεται έμφαση στην αναπαραγωγή της κοινωνικής ανισότητας μέσω της εκπαίδευσης με τη «σιωπή» για τις κοινωνικές τάξεις, με την προβολή του ατόμου ως κυρίαρχου και την ταυτόχρονη αποσύνδεση του από το κοινωνικό περιβάλλον και τις πολιτικές συνθήκες. Η επιτυχία ή η αποτυχία σε ένα διεθνές περιβάλλον θεωρείται φαντασιακά ότι διαμορφώνεται από τα ίδια τα άτομα, δηλαδή από τις γνώσεις και τις δεξιότητες τους. Πρόκειται για μια πολιτική που στιγματίζονται τα άτομα για τις επιλογές τους και

σταδιακά περιθωριοποιούνται χωρίς να μπορεί να συγκροτηθεί ένας πολιτικός λόγος, που θα εστιάζονταν στις πολιτικές ασυμβατότητες και στη δυσλειτουργία του φιλελεύθερου μοντέλου. Με ψυχολογικούς όρους δημιουργείται στα άτομα ενοχή για την αποτυχία τους στον επαγγελματικό χώρο, με απάλειψη κάθε δυνατότητας, πολιτικής αντίληψης και αξιολόγησης των δομών και λειτουργιών του συστήματος (Bauman, 2013).

Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της κινητικότητας ως πολιτικο-κοινωνική πραγματικότητα

Σταδιακά διαμορφώνεται η κατασκευή του κοινωνικού και πολιτικού χώρου ως δομημένη πραγματικότητα, που υπερβαίνει τις διαφοροποιήσεις και τις προηγούμενες διχοτομήσεις σε έθνη-κράτη¹. Οι οικονομικές και πολιτικές συνθήκες καταργούν προσδιορισμένα σύνορα, που όριζαν τη σχέση του ατόμου με το κράτος και του απέδιδαν την ιδιότητα του πολίτη. Δηλαδή όταν δεν πρόκειται για μόνιμη εγκατάσταση σε μια χώρα η συνεχιζόμενη κινητικότητα των πολιτών σε διαφορετικές χώρες δημιουργεί την ανάγκη ενός νέου θεσμικού πλαισίου, που να καθορίζει τη σχέση του «παροδικά διαμένοντος» με τη χώρα. Πρόκειται για σύγχρονα ζητήματα που απασχολούν τα κράτη, τους οργανισμούς και τις μη κυβερνητικές οργανώσεις, διότι το φαινόμενο της μετακίνησης των πολιτών διαμορφώνεται σε μια ενισχυόμενη τακτική, ειδικά για τους νέους (Wiener,

---

1. Βλ. ενδεικτικά για τις συνθήκες που διαμορφώνονται με έμφαση στην παγκοσμιοποίηση (Rodrik, 2012).

Welsh & Blasch, 2010). Ο κατακερματισμός του πολιτικού-κοινωνικού χώρου δημιουργεί μια άλλη μορφή διάρθρωσης και οργάνωσης των γραφειοκρατικών σχέσεων μεταξύ των ατόμων, ως πολιτών, με μια αόριστη γραφειοκρατική υπερδομή ισχύος και εξουσίας, που εννοιολογείται πέρα από το μορφικό σχήμα του έθνους-κράτους².

Θεωρητικά, περιορίζονται οι παραδοσιακές ανταγωνιστικές σχέσεις μεταξύ των εθνών-κρατών και διαμορφώνεται ένας ενοποιημένος χώρος, όπου νέα δίκτυα δυναμικών σχέσεων και παίγνια εξουσίας ενθέτονται, δομούνται και αναπαράγονται. Σε αυτό το πλαίσιο ο καταμερισμός εργασίας διαφοροποιείται, καθώς συγκροτούνται νέα πεδία αντίληψης της οικονομίας, της ανάπτυξης και της προόδου. Τα άτομα σε ένα περιβάλλον αβεβαιότητας και ανασφάλειας (Bauman, 2009) που διαμορφώνεται σε προσωπικό επίπεδο - από την αποσύνδεση τους από το λειτουργικά προσδιορισμένο, γνωστό και αναγνωρίσιμο έθνος-κράτος - καλούνται, σε ένα διευρυμένο πολιτικο-κοινωνικό χώρο να διαμορφώσουν στρατηγικές, μέσα από την ερμηνεία των «άγνωστων κωδίκων» λειτουργίας και οργάνωσης της υπερδομής που σχηματοποιείται.

Διεθνοποιημένα πεδία συγκροτούν νέους αινιγματικούς απρόσωπους, πολιτικο-κοινωνικούς χώρους μέσα στους οποίους διαφορετικές ομάδες ατόμων θα πρέπει να ενταχθούν, να αποκτήσουν ρόλους, θέσεις, αντικαθιστώντας τις παλιές αρχές οργάνωσης των κοινωνιών, τις παρωχημένες θέσεις για τον καταμερισμό εργασίας. Σε ένα περιβάλλον

---

2. Βλ. ενδεικτικά για το ζήτημα της υπερεθνικής συγκρότησης (Baylis, Smith & Owens, 2013).

ασταθές καλείται το κοινωνικό υποκείμενο να δοκιμάζει εργαλεία, να κάνει ορθολογικούς υπολογισμούς, μέσα σε σύνθετες, δια-δραστικές καταστάσεις.

Η κινητικότητα ορίζεται ως υπέρβαση, δηλαδή μια διαδικασία που προϋποθέτει ανατροπή. Άτομα θα προσπορίσουν πόρους, γνωστικά κεφάλαια που θα τους δώσουν τη δυνατότητα να μετασχηματίσουν τη γνώση σε αντιληπτικά εργαλεία και μέσα οργάνωσης της ζωής τους σε διαφορετικούς χώρους. Η σταθερότητα προσδιορισμού της οργάνωσης της ζωής και της συγκρότησης των υποκειμένων δομείται με διαφορετικούς όρους³. Η κινητικότητα ως κατασκευή προϋποθέτει την εσωτερίκευση νέου αξιακού συστήματος, που βασίζεται σε μια διαφορετική διαδικασία εκκοινωνισμού⁴, όπου η καθημερινότητα εμπεριέχει την αναστοχαστική διαδικασία ως προϋπόθεση για ταχύτατες προσαρμογές και ένταξη σε ένα μεταβαλλόμενο σύστημα, όπου οι κοινωνικο-πολιτικές πρακτικές μετατρέπονται σε πολύπλοκες θεσμικές, λειτουργικές διευθετήσεις.

Η κινητικότητα παρουσιάζεται ως «νέο παράδειγμα» στις κοινωνικές επιστήμες⁵, που συνθέτεται μέσω νέων θε-

---

3. Βλ. ενδεικτικά για το περιεχόμενο της έννοιας της κινητικότητας με πολιτικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς όρους, ώστε να προσδιοριστεί το μεταβαλλόμενο πολιτισμικό, πολιτικό και οικονομικό πεδίο με τις αντίστοιχες συνέπειες (Adey, 2009).

4. Βλ. ενδεικτικά για την κινητικότητα ως δυναμική κατάσταση των μοντέρνων κοινωνιών σε ένα διεθνοποιημένο σύστημα, όπου η αλλαγή τρόπων ζωής και οργάνωσης του προσωπικού βίου είναι ο κανόνας (Canzler, Kaufmann & Kesserling, 2008).

5. Βλ. ενδεικτικά για τη δημιουργία του «νέου παραδείγματος» της κινητικότητας, τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την κινητικότη-

ωρητικών περιγραμμάτων που ορίζουν τις δυναμικές ανακατατάξεις και εντάσεις που σε περίοδο οικονομικής κρίσης μεγιστοποιούνται. Το «νέο παράδειγμα» χαρακτηρίζεται από ένα ευρύ φάσμα εννοιών, που δίνει ένα νέο περιεχόμενο στις αναλυτικές κατηγορίες της γνώσης. Η κινητικότητα στην ύστερη νεωτερικότητα⁶ δείχνει ότι οι κοινωνικές καταστάσεις και κατά συνέπεια η γνώση που παρέχεται μέσω των εκπαιδευτικών οργανισμών δεν είναι ποτέ πλήρης, δεν είναι οργανωμένη, ώστε να ανοίγονται νέα πεδία γνώσης και να θεσμοθετούνται νέες δομές εκπαίδευσης. Οι συνέπειες της κινητικότητας περιλαμβάνουν και την εξέλιξη της γνώσης, ως περιεχομένου, και των εκπαιδευτικών δομών. Σε μεταβατική περίοδο, με ιδιαίτερη ένταση, αναδεικνύονται οι αντιφάσεις και τα διαφορετικά ιδεολογικά πεδία που σχετίζονται με τη διαμόρφωση των γνωστικών ενοτήτων που παρέχονται στα εκπαιδευτικά ιδρύματα μέσω του αναλυτικού προγράμματος. Ως ρηματική εκπαιδευτική κατασκευή η γνώση καθορίζει την εκπαιδευτική πραγματικότητα νομιμοποιώντας και φυσικοποιώντας και τις δράσεις των εκπαιδευτικών φορέων.

Με την κινητικότητα θεωρητικά ανατρέπεται κάθε μορφή αδράνειας, κάθε τύπος παθητικότητας⁷. Ο χρόνος

τα ως κατάσταση, τα δεδομένα και τα καινότοπα νοήματα, που σχετίζονται με την κοινωνική αλλαγή που εκφράζεται και μέσω θεσμοποιημένων νέων εκπαιδευτικών λόγων (Urry, 2008).

6. Βλ. ενδεικτικά Θεωρητικές συζητήσεις για την ύστερη νεωτερικότητα και το μεταμοντέρνο στις κοινωνικές επιστήμες (Giddens, 2001· Hall & Gieben, 2003· Harvey, 2007).

7. Βλ. ενδεικτικά για τη διαφοροποίηση στην αγγλική βιβλιογραφία μεταξύ των όρων “mobility” και “motility”. Ο όρος motility

έχει ιδιαίτερη σημασία στην οργάνωση των έλλογων πρακτικών, που ταυτόχρονα, ρητά ή υπόρρητα, διαμορφώνουν υποκειμενικές ταυτότητες. Οι τυπικές μορφές οργάνωσης των εθνών-κρατών τροποποιούνται και δεν αναπαράγονται με την κλασσική μορφή τους. Τα πεδία εξουσίας και ισχύος, με οικονομικούς όρους, συγκροτούνται πέρα από τους θεσμικούς φορείς των κλειστών πολιτικο-κοινωνικών σχημάτων. Επομένως, η κινητικότητα προϋποθέτει μια άλλη αφήγηση, που βασίζεται σε συμβολικές ολότητες, μέσα από τις οποίες εννοιολογούνται δρώντα άτομα, που αλλάζουν οικονομικούς ρόλους, κοινωνικές επιλογές, πολιτικές στοχοθεσίες. Η κινητικότητα ορίζεται, μεταξύ διαφορετικών εθνών-κρατών, ως μια αποκεντρωμένη διαδικασία, όπου προϋπόθεση είναι το ορθολογικό υποκείμενο να έχει εκτιμήσει τις συνθήκες, να έχει ερμηνεύσει τους διαφορετικούς κώδικες, τη λειτουργία των συστημάτων, ώστε σε συμβολικό επίπεδο να μπορεί να επιλέξει και να προσαρμοστεί σε νέες λειτουργικές απαιτήσεις.

Η θεσμοποίηση των πολιτικών δικαιωμάτων διαφοροποιείται, ώστε να συμπεριληφθεί η νέα αρχή της κινητικότητας ως διαδικασία, που εμπεριέχει την αστάθεια, την ανασφάλεια και την αβεβαιότητα, όπου το άτομο είναι υπεύθυνο για τις πράξεις του και τις επιλογές του και σε συμβολικό επίπεδο διαμορφώνει τη ζωή του, ορίζοντας με δικούς του όρους τις έννοιες αποτυχία, επιτυχία, πρόοδος, ευημερία ή αποκλεισμός και περιθωριοποίηση. Με φιλε-

---

περιγράφει ένα σύστημα μετακίνησης αγαθών, πληροφοριών ή ατόμων που συνδέονται αντίστοιχα με το επίπεδο ανάπτυξης των κοινωνιών και τις κοινωνικές αξίες (Kaufmann, Bergman & Joye, 2004).

λεύθερους όρους η κινητικότητα είναι μια δυναμική διαδικασία του συστήματος, που διευρύνει τις δυνατότητες των ατόμων να δομήσουν ένα προσωπικό σενάριο, να ενεργοποιήσουν στρατηγικές, πέρα από προκατασκευασμένες φόρμες για το ρόλο τους.

Αιτιώδεις σχέσεις και προβληματισμοί για την κινητικότητα ως πολιτική κατασκευή

Η φιλελεύθερη αφήγηση περιβάλλει την έννοια της κινητικότητας με έννοιες άρθρωσης, που κατασκευάζουν ταυτότητες, οι οποίες δομούνται, πέρα από τις συμβατικές επιβολές του έθνους-κράτους σε ένα ελεύθερο χώρο συμβολικής φαντασιακής κατασκευής της ανεξαρτησίας των ατόμων. Θεωρητικά στην έννοια της κινητικότητας εγγράφονται: α) διαφορετικά χρονικά σημεία, β) διαφορετικές διαλογικές επιλογές και γ) διαφοροποιημένοι εκπαιδευτικοί, επαγγελματικοί ή προσωπικοί ρόλοι.

Ο χρόνος ορίζεται ως ιστορικοί περίοδοι, οι οποίες σχετίζονται με τις επιλογές του ατόμου. Ο χρόνος αποκτά ιδιαίτερη σημασία, διότι, συμβολικά, μέσα σε αυτόν το άτομο κατασκευάζει τις επιλογές του, σε συμπληρωματικές αντιφατικές ή ανταγωνιστικές ενδεχομενικές προτάσεις. Το άτομο εξαναγκάζεται να αξιοποιήσει τον χρόνο. Η έννοια της αξιοποίησης συγκροτείται από αξιολογικά πεδία τα οποία εμπεριέχουν αφηγήσεις, θέσεις, νόημα για το τι ορίζεται ως αξία για τον ίδιο και το κοινωνικό σύστημα. Μέσα στον ιστορικό χρόνο, στον οποίο κινείται, συμβολοποιεί επιλογές, ώστε σε πρακτικό επίπεδο να αποφασίσει για την εκπαίδευση του, την επαγγελματική του καριέρα και

την προσωπική του ζωή.

Ο ιεραρχημένος χρόνος προϋποθέτει τη κατασκευή των επιλογών, επομένως σιωπηλές πρακτικές θα προκύψουν ως αποτέλεσμα ερμηνείας της πραγματικότητας, μέσα από την απεικόνιση των διαφορετικών στοιχείων που την δομούν. Παράλληλα, με την εκτύλιξη των γεγονότων που διαμορφώνουν την πραγματικότητα, ως συμβατικές έννοιες και καταστάσεις, εκτυλίσσονται και τα σενάρια των επιλογών του, στα οποία εμπεριέχεται διαφορετικό υλικό, ως αποτέλεσμα εκτιμήσεων των στοιχείων της πολυδύναμης πραγματικότητας.

Οι επιλογές προκύπτουν ως ένας συγκερασμός νοήματος που φτιάχνεται μέσα από ένα σύστημα λόγου, που εμπεριέχει δομικά θέματα οργάνωσης των κοινωνιών, θεσμικά όρια και διαδραστικές δομές που δημιουργούν αντίστοιχες αναγνώσεις και ερμηνείες. Η επιλογή δεν είναι τυχαία αλλά αποτέλεσμα προσεκτικών εκτιμήσεων. Τα λειτουργικά προαπαιτούμενα για την οργάνωση μιας πορείας ζωής βασίζονται στην διασαφήνιση των διαφορετικών κοινωνικών κωδίκων, της οικονομικής και πολιτικής σφαίρας.

Εδώ είναι ακριβώς το σημείο που διαφοροποιούνται τα υποκείμενα, διότι οι λογικές διασυνδέσεις αποκρύπτονται από τους φορείς δράσεις, άρα κάθε απόπειρα να ερμηνευθεί μια πραγματικότητα, προκειμένου να επιλέξουν θέσεις τα υποκείμενα, απαιτεί συμβατικές, ανταγωνιστικές προσεγγίσεις, που δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν από όλους. Μεταξύ της πραγματικότητας, της ερμηνείας της και των επιλογών των ατόμων παρεισφρεί το μορφωτικό κεφάλαιο και οι δυναμικές σχέσεις εξουσίας, που δημιουργούν αντίστοιχα εμπειρικά πεδία εξοικείωσης, μέσα από

την εσωτερίκευση στοιχείων που είναι απαραίτητα για την διατύπωση προτιμήσεων και επιλογών. Ο προσανατολισμός του ατόμου σε επιλογές και η οργάνωση ορθολογικών κριτηρίων βασίζεται σε δια-εκπαιδευτικούς και δια-ταξικούς προσανατολισμούς, που εννοιολογούν και την έννοια της κοινωνικής ανισότητας⁸.

Το ζήτημα των προτιμήσεων και των επιλογών σχετίζεται με την μεγιστοποίηση του συμφέροντος. Η έννοια συμφέρον ταυτίζεται με την ωφελιμότητα, η οποία προσδιορίζεται με ταξικούς όρους ως κοινωνικές προδιαθέσεις και προνόμια, που έχουν τα άτομα και υπερισχύουν συγκριτικά αυτών που στερούνται των προνομίων. Επομένως, η άρθρωση των ορθολογικών επιλογών χαρακτηρίζει τα άτομα των ανώτερων κοινωνικών τάξεων, που διαχειρίζονται οικονομικό και μορφωτικό κεφάλαιο, που τους δίνει τη δυνατότητα λογικο-αναγωγιστικής ερμηνείας με ένα συνδυασμό σκοπών και μέσων για την επίτευξη των επιλογών. Η ορθολογιστική στρατηγική βασισμένη στην εμπειρία ενισχύει τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις, που με αντίστοιχα εργαλεία, που προσπορίζονται από τις δυναμικές σχέσεις εξουσίας και ισχύος, μπορούν να διαμορφώσουν θέσεις και επιλογές σε ένα ανοιχτό μοντέλο, πέρα από το έθνος-κράτος επωφελούμενοι δυνατοτήτων και ευκαιριών

---

8. Βλ. ενδεικτικά για τα σύνθετα μοντέλα ανισότητας που διαμορφώνονται σε μεταβαλλόμενες διαφοροποιημένες κοινωνίες, όπου η ανισότητα εννοιολογείται ως διαφοροποίηση σε ένα μοντέλο κατηγοριοποίησης των ατόμων με βάση όχι μόνο οικονομικές προϋποθέσεις αλλά και συμβολικές μορφές ανισότητας στη κοινωνική καθημερινότητα, στη διαπροσωπική επαφή και στις ευρύτερες πολιτισμικές διαδικασίες (Kerbo, 2011).

σε ένα πολύπλοκο οικονομικό παίγνιο⁹. Οι αποκλεισμοί κυρίως των κατώτερων κοινωνικών τάξεων είναι ο κανόνας, ενώ οι ανώτερες κοινωνικές τάξεις και κάποιες από τις μεσαίες θα ενταχθούν στην διαδικασία της κινητικοποίησης, δηλαδή θα διαφοροποιηθούν από τις παραδοσιακές φόρμες της προσκόλλησης στους δεσμούς του έθνους-κράτους.

Όπως φαίνεται οι ενταξιακές διαδικασίες, μέσω της κινητικότητας διαμορφώνουν διαφορετικές προοπτικές,¹⁰ δημιουργώντας χώρους ασυμβατότητας με το παλιό μοντέλο της ένταξης στο έθνος-κράτος, προϋποθέτοντας άλλες μορφές ενσωμάτωσης σε ένα σύστημα που η εξέλιξη είναι ασαφής. Η συνεχής ανάδυση νέων κανονιστικών αρχών, δίνει έμφαση στην μεταβλητότητα, στη κίνηση και στην αλλαγή¹¹, μέσα από την ανάδυση νέων θεσμικών ζωνών και διαφοροποιημένης λογικής, που υπερβαίνει τις προσδιορισμένες πολιτικές και κοινωνικές σταθερές, ώστε η επικέντρωση να είναι στον μετασχηματισμό και στην αλλαγή.

Με όρους πολιτικούς ένα σύστημα που μεταβάλλεται -

---

9. Βλ. ενδεικτικά για τα συμπληρωματικά μορφωτικά κεφάλαια που αποκτούν τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα μέσω της αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου (Kalerante, 2013).

10. Βλ. ενδεικτικά την κινητικότητα ως δυναμική πολιτικο-κοινωνική αξία στο νεοφιλελεύθερο μοντέλο. Η κοινωνική κινητικότητα συνδέεται με την εξέλιξη των κοινωνιών και τη δυναμική του δημοκρατικού συστήματος, μέσω της δημιουργίας ευκαιριών για τα άτομα (Carr, 2010).

11. Βλ. ενδεικτικά το ρόλο της τεχνολογίας των μέσων μετακίνησης και των πολιτικο-οικονομικών συνθηκών που ευνοούν τη μετακίνηση, ώστε σταδιακά να θεωρείται μια παγιωμένη κατάσταση (Kaufmann, 2002).

χωρίς να υπάρχει κάποια κανονικότητα και δεν μπορούν να προσδιοριστούν οι σταθερές του - δημιουργεί ανισορροπία, είναι δύσκολα αναγνώσιμο και ερμηνεύσιμο επομένως, δυσχεραίνεται κάθε διαδικασία προσαρμογής και συμμόρφωσης. Ειδικά, οι κατώτερες κοινωνικές τάξεις δυσκολεύονται να δοκιμάσουν ρόλους, να δράσουν σε μεταβαλλόμενες συνθήκες, διότι τους λείπει η «εμπειρία», ο «παραδειγματισμός», διότι ταξικά και εκπαιδευτικά δεν μπορούν να υποστασιοποιήσουν τις συστημικές ασυμβατότητες και να ερμηνεύσουν τις δομές ευκαιρίας, που θεωρητικά δημιουργούνται. Διαρκώς αιφνιδιάζονται από τις νέες αλλαγές, τις οποίες τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα ξεπερνούν με το ανανεούμενο μορφωτικό κεφάλαιο και την επανένταξη σε θέσεις ισχύος και εξουσίας στα πολύπλοκα συστήματα που διαμορφώνονται.

Εκπαιδευτικός λόγος ως καθεστώς γνώσης στη κουλτούρα της κινητικότητας

Το εκπαιδευτικό σύστημα, ως συμβολική κατασκευή γνώσης και συμβατική κατάσταση διαμόρφωσης του «είναι», πρέπει να προσανατολιστεί προς ένα άλλο πεδίο μελέτης των σύνθετων δεδομένων που σχηματοποιούνται και γενικεύονται σε διεθνές επίπεδο. Η παρατήρηση και η ερμηνεία των σύνθετων κοινωνικο-πολιτικών φαινομένων συνδέονται με τη διατύπωση λειτουργικών εκπαιδευτικών αφηγήσεων. Η εκπαιδευτική πολιτική ως θεωρητική προσέγγιση και προβληματική, κριτική ανάλυση καλείται να οριοθετήσει τα εκπαιδευτικά δεδομένα, τις θεωρητικές και εμπειρικές θέσεις, ώστε να προβεί σε αντίστοιχες διαμεσολαβή-

σεις, που να λαμβάνουν υπόψη τις εκπαιδευτικές εννοιολογικές προϋποθέσεις στη διαμόρφωση εκπαιδευτικών γνωστικών πακέτων, δηλαδή συμβολικές κατασκευές, που θα απεικονίζουν νόρμες, θεσμούς, νοήματα και αξίες σε σύγχρονες εξελισσόμενες κοινωνίες.

Η συμβατική κατασκευή γνωστικών πεδίων με προηγούμενες συμπαρα-δηλώσεις, δηλαδή προηγούμενα δεδομένα και αντίστοιχες νομοθετικές ρυθμίσεις, που διαμορφώθηκαν και λειτούργησαν σε συγκεκριμένο ιστορικό χρόνο, δεν μπορούν να ενταχθούν στο νέο πλαίσιο εννοιολογήσεων που νοηματοδοτείται από τη συνεκτική πολιτικο-οικονομική κατάσταση. Θεωρητικά, η εκπαίδευση επιβάλλεται να αποδομήσει προηγούμενα εκπαιδευτικά μοντέλα, και με αναπαραστατικό τρόπο, να εντάξει νέες γνωσιακές αφηγήσεις, που, ως γλώσσα, θα εντάξει σημαίνοντα και σημααινόμενα επαν-ορισμού του εκπαιδευτικού συστήματος, ως συγχρονικού ή διαχρονικού μοντέλου οργάνωσης της γνώσης. Ταυτόχρονα διασυνδέεται με την ένταξη των ατόμων σε ασταθή υπερεθνικά περιβάλλοντα.

Η κοινωνικο-πολιτική πραγματικότητα, ως κατασκευή, επαν-ερμηνεύεται, προκειμένου να δομηθεί ο εκπαιδευτικός λόγος, ο οποίος θα σχετίζεται αφενός με τη λειτουργική ανάπτυξη των κοινωνικο-πολιτικών συστημάτων, αφετέρου με το μετ-ουμανιστικό σχέδιο που επαναπροσδιορίζεται. Στον κειμενικό εκπαιδευτικό λόγο το πρώτο στοιχείο, όπως ήδη αναφέραμε, είναι η λειτουργία του κοινωνικο-πολιτικού συστήματος, η οποία σχετίζεται με τη διαμόρφωση ιδεολογικού λόγου ως προσανατολισμού για την ένταξη των ατόμων σε ανταγωνιζόμενες κοινωνίες, που επιβάλλουν τη συμβολική κατασκευή της αλλαγής, της μετα-

βολής, της εξέλιξης και της κινητικότητας ως αξίες που ορίζουν το «είναι» και το εκπαιδευτικό «δέον».

Το δεύτερο στοιχείο είναι η διασύνδεση του ατόμου με την εκπαίδευση και την κοινωνία. Η εκπαίδευση ορίζει και ερμηνεύει την πραγματικότητα κατευθύνοντας τον προσανατολισμό, τις επιλογές και τις πρακτικές των ατόμων. Η κινητικότητα, ως αποδυνάμωση των σταθερών εσωτερικών εξαρτήσεων με οικεία πεδία σχέσεων και καταστάσεων, κινητοποιεί και την εκπαίδευση υπαγορεύοντας μια νέα σχέση μεταξύ εκπαιδευτικής πολιτικής και πραγματικότητας. Η εσωτερίκευση αξιών επανεξετάζεται, καθώς τα νέα εμπειρικά στοιχεία σταδιακά σχηματοποιούν αντίστοιχες προβολές αναγκών. Το άτομο μέσα από αναπαραστάσεις που δημιουργεί στο εκπαιδευτικό περιβάλλον διαμορφώνει επιλογές και προτιμήσεις ως προσανατολισμούς, μέσα από γνωστικές θεωρητικές επιλογές. Οι εκπαιδευτικοί φορείς αναλαμβάνουν τη θεωρητική αξιακή κατασκευή να τη μετασχηματίσουν σε έλλογες προτάσεις, οι οποίες θα εσωτερικευθούν στα άτομα ανάλογα με την κοινωνική τους τάξη.

Το ζήτημα της αναπαραγωγής του ταξικού μοντέλου μέσω της εκπαίδευσης δεν είναι καινούριο. Αυτό που εξετάζεται είναι το πώς θα λειτουργήσει σε ένα διεθνοποιημένο σύστημα, ώστε το άτομο μέσα από οποιοδήποτε εκπαιδευτικό σύστημα να ενδυναμώνει τους δεσμούς του με την κοινωνική του τάξη και ταυτόχρονα να αποκτά τις απαιτούμενες στάσεις και συμπεριφορές που σχετίζονται με το πειθαρχικό σύστημα, που λειτουργεί ως αυτόματα, αυτορρυθμιζόμενη διαδικασία ορισμού και ένταξης στις υπάρχουσες δομές.

Η εκπαιδευτική πολιτική ως ενοποιημένος συμβολικός λόγος σε ένα καπιταλιστικό μοντέλο συμβάλλει στην δομική ένταξη των ατόμων, περιορίζοντας σε διεθνές επίπεδο την κοινωνική κινητικότητα. Πρόκειται για την «πανουργία» του εκπαιδευτικού συστήματος, την άτυπη συνέργεια των φορέων του εκπαιδευτικού συστήματος, που τελειοποιεί την κοινωνική υποταγή μέσα από πολυδαίδαλες πολιτικές εμπλοκής και ακύρωσης των υποκειμενικών στόχων. Τα πακέτα γνώσης ως περιεχόμενο εντάσσουν θεωρητικές αφηγήσεις για την οργάνωση των κοινωνιών, δίνοντας έμφαση στη σύγκλιση που αναδεικνύεται ως πολιτική αξία, σύγκλιση δομών, σύγκλιση συστημάτων, σύγκλιση κοινωνιών με έμφαση στην επικοινωνία και προσαρμογή.

Σε αυτό το σημείο θα μπορούσαν να ενταχθούν και τα κοινωνικά δίκτυα (Kadushin, 2011) δηλαδή τα περιβάλλοντα λόγου, που συνδυαστικά διαμορφώνουν θεωρίες αποδοχής και διατήρησης του συστήματος. Η κινητικότητα δεν είναι απειλή για το καπιταλιστικό σύστημα, αντίθετα συμβάλλει στη διατήρηση του, διότι τα άτομα προσδιορίζονται πλέον μέσα σε διαφορετικά πλαίσια αναφοράς, επομένως ζουν και δημιουργούν μέσα σε κοινωνικά και πολιτικά περιβάλλοντα που στην ουσία αποδομούν τις σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων. Δηλαδή ακυρώνεται οποιαδήποτε μορφή κεφαλαίου που θα μπορούσε να δημιουργήσει κινηματική δράση ή αλλαγή του συστήματος¹². Παθητι-

---

12. Βλ. ενδεικτικά μελέτη για το ζήτημα της κοινωνικής κινητικότητας και πώς αυτή ακυρώνεται, διότι σε ένα οικονομικό και πολιτικό σύστημα ανατροπών το άτομο δεν έχει την δυνατότητα να διακριθεί και να διαμορφώσει διαφορετικές προσδοκίες και προτιμήσεις έξω από την κοινωνική του τάξη, δηλαδή τα χαρίσματα και

κά άτομα μετακινούνται, δηλαδή χωρίς προηγουμένως να έχουν ελέγξει συνθήκες και δομές. Αναφερόμαστε στην περίπτωση που η μετακίνηση δεν έπεται έλλογων υπολογισμών, στρατηγικών και διευθετήσεων σε προσωπικό επίπεδο. Έτσι, μεγιστοποιείται το ζήτημα της ένταξης τους στους εργασιακούς χώρους, με την αναπροσαρμογή αναγκών και προτιμήσεων σε ένα σύστημα επιβαλλόμενων αξιών, που τελικά εντάσσει τα άτομα, ακυρώνοντας την προσωπικότητα τους, που διαρκώς «οπισθοχωρούν» σε θέσεις και επιλογές που είναι αντιπροσωπευτικές της συντηρητικής ακαμψίας και της περιθωριοποίησης.

Το εκπαιδευτικό σύστημα διαχειρίζεται τα άτομα, διότι φαίνεται σε ένα μεταβατικό στάδιο να προσπαθεί να απεμπλακεί από την ιστορική και πολιτισμική συνέχεια του έθνους-κράτους μπαίνοντας σε διεθνοποιημένα καθεστώτα γνώσης, που θεσμοθετούν τις νεοφιλελεύθερες απόψεις για την ανάπτυξη μέσα από την προβολή μιας διαμορφούμενης κουλτούρας που στέκεται επιλεκτικά σε ορισμένες τυπικές δημοκρατικές αρχές. Στην ουσία ακυρώνεται η πολιτική συγκρότηση, δυναμική των κοινωνιών και το δικαίωμα της προσωπικής αυτόρκειας, καθώς οποιαδήποτε διαφοροποίηση των ατόμων, όχι μόνο δεν δημιουργεί ευκαιρίες αλλά αντίθετα περιθωριοποιεί και απομονώνει.

Δομική κοινωνική ανισότητα και κινητικότητα

Το πρότυπο της κινητικότητας συσχετίζει αξίες, στόχους,

οι δεξιότητες δεν συμβάλλουν στην αλλαγή του κοινωνικού τους *status* (McNamee & Miller, 2013).

μέσα δράσης, πολιτικές με βάση τα οποία διαμορφώνεται η θεωρητική κατασκευή της. Έτσι, η κινητικότητα συνδέεται με την εσωτερίκευση νέων αξιών, στάσεων και συμπεριφορών σε μια κατάσταση θεσμοποίησης λειτουργικών προϋποθέσεων για την εφαρμογή ενός σχεδίου μετακίνησης ατόμων σε μια διαδικασία επαναπροσδιορισμού και των κοινωνικών τους ρόλων σε επιβαλλόμενες οικονομικές συνθήκες. Στην ιδεοτυπική της μορφή η κινητικότητα προϋποθέτει αποδέσμευση από οποιεσδήποτε σταθερές που όριζαν την κοινωνική και πολιτική συνύπαρξη (Soderstrom, Ruedin, Randeria, & D'Amato, 2014). Η δράση των υποκειμένων - μέσα σε ένα περιβάλλον αστάθειας, αλλαγής και διαφοροποίησης- ενσωματώνει ασύμβατες καταστάσεις σε μικρό και μεγάλο επίπεδα αναδυόμενων εμπειριών που δεν μπορούν να συγκεκριμενοποιηθούν. Έτσι, το άτομο αισθάνεται ανασφαλές σε ένα πολιτικό σύστημα, όπου οι σταθερές αναφορές σε προνοιακές πολιτικές και στην κοινωνική δικαιοσύνη έχουν ακυρωθεί.

Το κράτος-πρόνοιας και όλες οι μορφές προστασίας, μέσα από την διασύνδεση των ατόμων με σταθερές πολιτικές για τη δημιουργία αναδιανεμητικών δικαιωμάτων μέσω του κράτους-πρόνοιας έχουν αποδιαρθρωθεί, ώστε να συνδεθεί συστηματικά η πολιτική οργάνωση με την οικονομία, δηλαδή την απρόσκοπτη λειτουργία της σε παγκοσμιοποιημένες συνθήκες. Η σχέση των ατόμων με το κράτος, τις δομές του και την κοινωνία πολιτών σταδιακά ατονεί μέσα από το νέο μοντέλο της κινητικότητας που δημιουργεί νέους ατομικούς προσανατολισμούς, ώστε οι επιλογές να σχετίζονται ατομικά με την επιτυχία ή την αποτυχία.

Παρατηρείται μια άρθρωση διασύνδεσης των επιλογών,

των στρατηγικών και των δράσεων των ατόμων σε ένα σύγχρονο σχέδιο αποδιάρθρωσης του κράτους πρόνοιας και όλων των μορφών συλλογικότητας που ήταν συμβατές με τη συνεργασία, την αναγνώριση του άλλου, τον πολιτικό και κοινωνικό του ρόλο σε ένα θεσμικό πρότυπο συνύπαρξης. Το θέμα των στρατηγικών σε ατομικό επίπεδο αναδεικνύει την έννοια «παίκτης», που είναι ενεργός σε ένα πολιτικό παίγνιο. Οι ασυμβατότητες και οι αντιφάσεις που παρατηρούνται στους διάφορους τόπους μετάβασης αναδεικνύουν ως σημαντικά: α) την πληροφορία, β) την ετοιμότητα και γ) τη διορατικότητα.

Από τη στιγμή που στην ιδεοτυπική μορφή της κινητικότητας η συζήτηση επικεντρώνεται στο άτομο και στις επιλογές του, η έννοια της πληροφορίας είναι κομβική. Η αναφορά στην πληροφορία παραπέμπει σε ένα σύνολο γνώσεων που καθορίζει τον εμπειρικό προσανατολισμό των ατόμων και ρυθμίζει τις κατευθύνσεις που θα ακολουθήσουν. Η πληροφορία, ως σύνολο γνώσεων, συνδέεται με την κοινωνική ανισότητα. Τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα έχουν τη δυνατότητα πρόσβασης αξιοποίησης και ερμηνείας διαφορετικών στοιχείων από πολλαπλά μορφωτικά περιβάλλοντα. Αυτό τους δίνει τη δυνατότητα να επεξεργάζονται πληροφορίες, να διαμορφώνουν σχέδια, να ανιχνεύουν προϋποθέσεις, ώστε να μετουσιώνουν την πληροφορία σε εννοιολογικό εργαλείο δράσης.

Τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα¹³ - κινούμενα συνή-

---

13. Σε θεωρητικό επίπεδο παρατηρείται μια έντονη αντιπαράθεση για τη δυναμική και το περιεχόμενο των όρων: 'κοινωνικά στρώματα' και 'κοινωνικές τάξεις'. Θεωρείται ότι με τον όρο 'κοινο-

θως στην πολιτική, οικονομική και μορφωτική ελίτ - συσχετίζουν διαφορετικά γνωστικά πεδία, αντιλαμβάνονται τις γνωστικές καθολικότητες, αναδιαρθρώνουν τη γνωστική τους αντίληψη και κατευθύνουν την δράση τους σε ένα ανοιχτό πεδίο ευκαιριών, όπως θεωρητικά προβάλλεται από το μοντέλο της μετακίνησης. Οι κατώτερες κοινωνικές τάξεις κινούνται μέσα στα όρια και τους περιορισμούς που θέτονται από το οικονομικό, μορφωτικό και κοινωνικό τους κεφάλαιο. Η πρόσβαση στην πληροφορία είναι περιορισμένη, δεν μπορούν να αξιοποιήσουν πρωτότυπες γνωστικές υποδείξεις, οι γνώσεις δεν είναι δυνατόν να αναδιαρθρωθούν, ώστε να διαμορφώσουν ένα σύνθετο κεφάλαιο, το οποίο θα έδινε τη δυνατότητα ένταξης σε διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα. Αν και φαίνεται να δίνεται η δυνατότητα επαφής των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων με τη νέα τεχνολογία, η πρόσβαση στην τεχνολογία και η αξιοποίηση είναι κάτι διαφορετικό, διότι πρέπει να παρεμβάλλεται το γνωστικό κεφάλαιο και ο μετασχηματισμός του σε πληροφορία που θα δώσει τη δυνατότητα ατομικών, δυναμικών επιλογών. Χωρίς να παραγνωρίζεται ότι στο φιλελεύθερο μοντέλο δημιουργούνται συνθήκες επιλεκτικής παρέμβασης στο εκπαιδευτικό σύστημα, δεν αρκούν για να προκαλέσουν ανατροπές απλά κατηγοριοποιούνται σε μορφές φιλανθρωπίας ή χορηγιών, που δεν αλλάζουν με

νικά στρώματα' δεν φαίνεται η οικονομική αντιπαράθεση των ατόμων και η όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων. Αντίθετα, με τον όρο 'κοινωνική τάξη' δίνεται έμφαση στην κοινωνική ανισότητα που διαμορφώνεται με βάση τον οικονομικό παράγοντα, ο οποίος κατηγοριοποιεί και επίπεδα ανισότητας στο πολιτισμικό και κοινωνικό πεδίο, επηρεάζοντας την ανθρώπινη ευημερία (Grusky, 2014).

πολιτικούς όρους τη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος¹⁴.

Παρατηρείται ότι η εμπειρική επαφή τους, μέσα σε ένα παγκοσμιοποιημένο σύστημα, είναι ανεπαρκής και με ψυχολογικούς και κοινωνικούς όρους δεν είναι δυνατή η διαμόρφωση μιας ολοκληρωμένης προσωπικότητας. Η τυπική εκπαίδευση αναπαράγει την κοινωνική ανισότητα και το νέο στοιχείο είναι ότι και οι όποιες άτυπες μορφές εκπαίδευσης, κυρίως με την αξιοποίηση της τεχνολογίας για τα κατώτερα στρώματα είναι περιορισμένες, δηλαδή η πρόσβαση, η αξιοποίηση και η δομική ένταξη των πληροφοριών ως γνωστικών τόπων είναι ζήτημα που σχετίζεται με τα διαφοροποιημένα πολιτικά, πολιτισμικά και κοινωνικά κεφάλαια. Έτσι, στην προκειμένη περίπτωση, οι κατώτερες κοινωνικές τάξεις στερούνται λειτουργικών προσανατολισμένων πληροφοριών και γνώσεων, που θα δημιουργούσαν την δυνατότητα εξηγήσεων και επιλογών σε μια πορεία με στόχο την επιτυχία.

Το θέμα της ετοιμότητας χαρακτηρίζει τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις, οι οποίες είναι έτοιμες να μπουν γρηγορότερα και ενταχθούν αποτελεσματικότερα σε ελαστικές δομές, σε μεταβαλλόμενα πεδία. Οι ανώτερες κοινωνικές τάξεις έχουν μια ροή κεφαλαίων από διαφορετικές πηγές

---

14. Βλ. ενδεικτικά από το ίδρυμα Μπιλ & Μελίνα Γκέιτς την πολιτική να παρέχεται και σε κάποια εξαθλιωμένα στρώματα της Αφρικής πρόσβαση σε ηλεκτρονικό υπολογιστή, που διαφέρει από την εκπαίδευση στις νέες τεχνολογίες ή από μορφές σύγχρονου αλφαριθμητισμού. Πρβλ. ειδικές περιπτώσεις περιορισμού της πληροφορίας, ενώ στην Κίνα υπάρχει το λεγόμενο *digitalapartheid* λογοκρισίας πληροφόρησης ακόμη και στα «ελίτ» στρώματα.

σε παγκοσμιοποιημένες συνθήκες που τους δίνει τη δυνατότητα αναγνώρισης των διαφορετικών καταστάσεων αντίληψης, προϋποθέσεων και παραμέτρων, ώστε άμεσα να σχηματοποιήσουν ένα σχέδιο επιλογών ή να αναδιαρθρώσουν το ήδη υπάρχον. Η ετοιμότητα βασίζεται στη χρονική συγκυρία, η χρονική συγκυρία είναι ένα σύνολο στιγμών σε συνθήκες ταχύτατων αλλαγών. Ο «παίχτης» είναι αποτελεσματικός, όταν γνωρίζει και δρα άμεσα.

Το θέμα της γνωριμίας ή της αναγνώρισης των συνθηκών βασίζεται σε ένα συγκεκριασμό γνωστικών στοιχείων, δηλαδή σε μια διάρθρωση γνωστικών τόπων. Έτσι, το θέμα της πληροφορίας- γνώσης είναι άμεσα συνδεδεμένο με την ετοιμότητα- απόκριση, δηλαδή τη δυνατότητα διαμόρφωσης επιλογών. Οι ανώτερες κοινωνικές τάξεις είναι εθισμένες σε ένα μοντέλο επιτυχίας, το οποίο βασίζεται σε ένα σύνολο στρατηγικών που εφαρμόζουν μέσα στα διαφορετικά πεδία με τα οποία συναλλάσσονται. Αν σε εθνικό επίπεδο οι «χαμένοι του συστήματος» είναι οι κατώτερες κοινωνικές τάξεις σε παγκοσμιοποιημένες συνθήκες θα παρατηρηθεί κοινωνική κινητικότητα προς τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις από τις μέσες κοινωνικές τάξεις που συνήθως αναμέναμε να επωφεληθούν από μια ανοδική κοινωνική κινητικότητα.

Φαίνεται σταδιακά να διευρύνεται το χάσμα ανάμεσα στις ανώτερες και κατώτερες κοινωνικές τάξεις. Η μεσαία κοινωνική τάξη, στις δυτικές κοινωνίες που εξετάζουμε, συρρικνώνεται, διότι δεν μπορεί πλέον να επωφεληθεί ούτε από το μορφωτικό κεφάλαιο που παρείχε η τυπική εκπαίδευση, μέσω των εκπαιδευτικών της ιδρυμάτων, καθώς οι προνοιακές πολιτικές για την εκπαίδευση συρρικνώνονται

και δεν μπορούν να αναπληρωθούν ούτε και από άτυπες μορφές εκπαίδευσης που πραγματοποιούσαν οι οικογένειες διαθέτοντας χρήματα για την αγορά μορφωτικού κεφαλαίου από άλλες πηγές.

Η διορατικότητα, ως νοητική κατάσταση, συσχετίζεται με την πληροφωρία και την ετοιμότητα. Η διορατικότητα είναι η δυνατότητα συσχέτισης διαφορετικών εννοιών ή καταστάσεων, ώστε το άτομο να αποφανθεί για μια δράση. Επομένως προϋποθέτει μεθοδολογικές κατευθύνσεις για εναλλακτικά πρότυπα δράσης, μέσα από προσεκτικές διαδικασίες επεξεργασίας γνώσεων σε συγκεκριμένο χρόνο, όπου ο διάλογος μεταξύ των στοιχείων, η πληροφωρία και ο στοχασμός για την επιλογή λειτουργούν σε διαδραστικά πλαίσια με ατομικούς όρους.

Οι ανώτερες κοινωνικές τάξεις έχουν τη δυνατότητα επιλογής εναλλακτικών σχεδίων μέσα από διαρκείς διαδικασίες επαναπροσδιορισμού στόχων, σκοπών με επανεκτίμηση συνθηκών. Η διορατικότητα, ως ανώτατη λειτουργία, προϋποθέτει εγρήγορση, σε μια κοινωνική και πολιτική πολυπλοκότητα αναδεικνύεται σε αρχή για την επιτυχία των ατόμων. Το ζήτημα είναι ότι η διορατική σκέψη βασίζεται σε επινοητικές, εκπαιδευτικές θεωρίες που στην τυπική εκπαίδευση δεν λειτουργούν, δηλαδή τα άτομα δεν εσωτερικεύουν προϋποθέσεις, λειτουργικά προαπαιτούμενα που θα σχηματοποιούσαν την έννοια των διορατικών επιλογών και στάσεων. Οι ανώτερες κοινωνικές τάξεις σε αυτό το πεδίο έχουν τα εννοιολογικά εργαλεία από διαφορετικά κεφάλαια που διαχειρίζονται, δημιουργούν δηλαδή αιτιώδεις συνδέσεις γνώσεων, καταστάσεων μέσα στον ενεργό χωρο-χρόνο σχηματοποιώντας διαδικασίες-δράσεις.

Οι κατώτερες κοινωνικές τάξεις δεν μπορούν να λειτουργήσουν μέσα στο σύνθετο σύστημα της διορατικότητας. Οι περιγραφές των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών καταστάσεων γίνονται όλο και πιο πολύπλοκες και ασαφείς, ώστε τους είναι δύσκολο να επεξεργαστούν μορφικά σχήματα, που θα λειτουργήσουν ως πρότυπα μιας διαφορετικής ζωής σε μεταβαλλόμενες συνθήκες.

Παρατηρούμε ότι από την κινητικότητα μπορούν να επωφεληθούν οι ανώτερες κοινωνικές τάξεις, διότι οι ασύμβατες, ασαφείς, ρευστές αφηγήσεις για τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες τους ευνοούν, καθώς βασίζονται στην κουλτούρα τους. Όπως φαίνεται έχουν εσωτερικεύσει σχέδιο δράσης του οποίου τα συστατικά στοιχεία μπορούν να τα αναπροσαρμόζουν και να συμμορφώνονται με κανονιστικές επιταγές και παγκοσμιοποιημένα πρότυπα «παίζοντας» σε ένα περιβάλλον δράσης, όπου τα κεφάλαια της τάξης τους είναι επαρκή για την κατάρτιση προγράμματος- πεδίου δράσης.

Η λογική που σχετίζεται με τις γνώσεις, η θεσμική δυναμική- που ως συμβολική κατασκευή βασίζεται στις διευθετήσεις των ανώτερων κοινωνικών τάξεων και την εσωτερική συμπεριφορών δράσης- κατασκευάζουν συμβατούς κώδικες επικοινωνίας, σε ένα σύνθετο παγκοσμιοποιημένο χώρο, που το άτομο καλείται να επανα-δημιουργεί νοήματα, να διαμορφώνει επιλογές και να αναπροσαρμόζει τις στάσεις του σε ένα μοντέλο που οι μορφές πολιτικής αλληλεγγύης μέσω του κράτους, αλλά και οι μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης, μέσω των συλλογικοτήτων έχουν ακυρωθεί.

Οι μέσες κοινωνικές τάξεις φαίνεται να παρακολουθούν αμήχανες την κατάσταση που διαμορφώνεται, διότι η συρ-

ρίκνωση του κράτους- πρόνοιας δεν τους επιτρέπει να αναπροσαρμόσουν τα εννοιολογικά τους εργαλεία και να εκτυλίξουν σχέδια ζωής σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον. Η ανοδική κοινωνική κινητικότητα φαίνεται να περιορίζεται διότι σε μια πολύπλοκη άρθρωση νέων δεδομένων σε πολιτικές συνθήκες τα άτομα των μεσαίων και κατώτερων κοινωνικών τάξεων δεν μπορούν να συγκροτήσουν αφήγηση για τις νέες συνθήκες. Το ζήτημα των ταχύτατων αλλαγών δεν τους ευνοεί, διότι δεν μπορούν με σαφήνεια και πληρότητα να ορίσουν την κατάσταση, δεν μπορούν να αποκτήσουν εμπειρίες, καθώς η αλλαγή είναι δυναμική κατάσταση που εννοιολογεί ταχύτατες αναπροσαρμογές¹⁵.

Αντίθετα, οι ανώτατες κοινωνικές τάξεις φαίνονται να ισχυροποιούνται, κινούνται με άνεση μέσα στα ασύμβατα παγκοσμιοποιημένα περιβάλλοντα, αναδιαμορφώνουν στόχους και συμπεριφορές και με ταχύτατους ρυθμούς κατασκευάζουν με τις γνώσεις τους συμβολικά πεδία. Είναι έτοιμες να αποστασιοποιηθούν από συμβατικές καταστάσεις στο έθνος-κράτος, κινούνται άνετα σε διαφορετικούς χώρους, διαμορφώνουν την προσωπικότητά τους σε άμεση αναφορά με την διευρυμένη έννοια τόπος, πέρα από τις κλασσικές αναφορές στο έθνος-κράτος και συγκροτούν ατομικές επιλογές μέσα από τη διαμόρφωση ιδιάτυπης ταυτότητας που αναφέρει το ρόλο τους σε συ-

---

15. Βλ. Ενδεικτικά περιπτώσεις που βιώνεται ο αποκλεισμός και δημιουργεί δυναμικές κινητοποιήσεις με πολιτικό περιεχόμενο, όπως το κίνημα των αγανακτισμένων, που όμως είναι μεμονωμένα φαινόμενα διαμαρτυριών, που μάλλον εντάσσονται στην εκτόνωση του συστήματος, χωρίς να οδηγούν σε αντίστοιχες ανατροπές.

σχέτιση με τις προδιαθέσεις και τους στόχους τους για συμβολική επιτυχία.

Προοδευτικές εκπαιδευτικές προτάσεις σε ένα άλλο παράδειγμα κινητικότητας

Η εκπαιδευτική πολιτική μετά από ανάλυση των ευρύτερων ρηματικών πρακτικών θα πρέπει να δομήσει ένα σχέδιο με την προβολή εκπαιδευτικών θέσεων για την προετοιμασία ατόμων, που θα ζήσουν και θα δημιουργήσουν σε ένα ανοιχτό σύστημα μετακινήσεων από ένα τόπο σε άλλο. Τα στάδια διαμόρφωσης της εκπαιδευτικής πολιτικής προϋποθέτουν κατανόηση της διάθρωσης των παγκοσμιοποιημένων καταστάσεων. Πρόκειται δηλαδή για την αναγκαιότητα ανακατασκευής για την εκπαίδευση, που να βασίζεται σε αντίληψη των κοινωνικών δομών και της κοινωνικής τάξης.

Η διαδικασία παραγωγής εκπαιδευτικού νοήματος βασίζεται στην αντίληψη αντιθετικών και αφηρημένων αξιών, που λειτουργούν σε ένα ανοιχτό, κοινωνικό, πολιτικό μοντέλο. Με άλλους όρους για την παραγωγή εκπαιδευτικού λόγου θα πρέπει να ερμηνευθούν οι πολιτικές ανταγωνιστικές ιδεολογικές διαστάσεις, οι οποίες έχουν συνέπειες και στην οργάνωση της εκπαίδευσης. Ρητά ή υπόρρητα αναφερόμαστε σε μια διαδικασία διαπραγμάτευσης μέσα από την οποία θα αναδυθεί μια νέα αντίληψη για τη δυναμική και το ρόλο της εκπαίδευσης. Νέοι άνθρωποι θα κληθούν να διαμορφώσουν σχέδια ζωής, εκτεθειμένοι σε ρευστές ατελείς συνθήκες, όπου τα ζητήματα ένταξης, συναίνεσης και συνοχής είναι ασαφή.

Η εκπαιδευτική πολιτική θα πρέπει να αναδιαρθρώσει τις εκπαιδευτικές δομές και να προτείνει ένα εναλλακτικό σχέδιο για τη δράση των εκπαιδευτικών φορέων. Πρόκειται για μεθοδολογικές οδηγίες, που θα διαρθρωθούν σε ένα ενιαίο μοντέλο εκπαίδευσης δημιουργώντας μια επαρκή αναπαράσταση των κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών. Η συγκρότηση της εκπαίδευσης προϋποθέτει άλλες πρακτικές, προκειμένου να εννοιοποιηθεί ένας διαφορετικός εκπαιδευτικός λόγος μέσα από την παράθεση πολιτικών ερωτημάτων για τη δομή και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης.

Στα εκπαιδευτικά ιδρύματα πρέπει να επιβληθεί μια διαλεκτική σύνδεση του αναλυτικού προγράμματος με τις αντίστοιχες δομές και πρακτικές, με βάση τις ευρύτερες οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις. Παρατηρούμε ότι η μονοδιάστατη επικέντρωση στη δια βίου εκπαίδευση δεν είναι η λύση στο ζήτημα της δημιουργίας συνθηκών για μια επιτυχή πορεία των νέων σε μεταβαλλόμενα επίπεδα σχέσεων, πρακτικών και θέσεων¹⁶. Η πραγματικότητα σε παγκοσμιοποιημένο πεδίο βασίζεται σε λόγο, που αναπαράσταται με ιδεολογικά κείμενα στα οποία παραλείπεται η κοινωνική τάξη.

Η έννοια της ταυτότητας γίνεται ορατή μέσα από την ενοποίηση της έννοιας «νέος», που κατηγοριοποιούνται συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, που παραπέμπουν στη νεανική ηλικία και κουλτούρα παραβλέποντας την έννοια

---

16. Βλ. ενδεικτικά για τα πακέτα γνώσης που διαμορφώνονται και τα οποία επικεντρωμένα μόνο στις δεξιότητες δεν δημιουργούν ουμανιστικό- πολιτικό κεφάλαιο (Καλεράντε, 2014).

της κοινωνικής τάξης, που καθορίζει τη ταυτότητα των ατόμων και δημιουργεί άνισες σχέσεις ανάμεσα στα άτομα. Το εκπαιδευτικό σύστημα δεν θα πρέπει να συμβάλλει στην αναπαραγωγή της απρόσωπης αποστασιοποιημένης νεανικής ταυτότητας, αλλά επιβάλλεται η παρέμβαση με την ανάδυση των δομικών στοιχείων της ανισότητας.

Το κράτος-πρόνοιας είναι η λύση στο σύστημα ακόμη και με φιλελεύθερους όρους, ώστε να επανακαθοριστούν οι συνθήκες που θα μειώσουν την ανισότητα, θα ενισχύσουν την ανοδική κοινωνική κινητικότητα, δημιουργώντας προϋποθέσεις στα άτομα να ενταχθούν με καλύτερους όρους στο παγκοσμιοποιημένο μοντέλο ανάπτυξης. Η έμφαση βρίσκεται στο μετασχηματισμό, που θα συμβάλλει στην προσαρμογή των ατόμων και στην εναρμόνιση τους με την οικονομική και πολιτική κουλτούρα, όπως αναδιαρθρώνεται στο παγκόσμιο περιβάλλον.

Έτσι, με την αξιοποίηση μεθόδων, πρακτικών και γνώσεων- που σχετίζονται με τη συνειδητοποίηση της κατάστασης από τα άτομα και με βαθύτερη επίγνωση των περιορισμών που θέτονται στην εξέλιξη τους- μπορεί να αναπτυχθεί ένας αντιθετικός λόγος με εκλεπτυσμένη διαδικασία επεξεργασίας ενός διαφορετικού πολιτικού νοήματος. Οι εκπαιδευτικές διαδικασίες, ως προς το περιεχόμενο, τη δυναμική τους και την αποτελεσματικότητα, δεν ελέγχονται πλέον από το έθνος-κράτος αλλά από την συνάφεια τους ή την αντιστοίχιση τους με ευρύτερες ρηματικές πολιτικές που συγκροτούν και μετασχηματίζουν την πολιτική κατάσταση.

Το παραδοσιακό εκπαιδευτικό σύστημα, χαρτογραφώντας τις νέες σχέσεις που διαμορφώνονται, προσπαθεί να

προβεί σε αποσπασματικές αναλύσεις. Διαμεσολαβώντας με τη δια βίου εκπαίδευση, επικεντρώνεται στην απόκτηση δεξιοτήτων, απογυμνώνοντας ουσιαστικά το άτομο από την πολιτική ανάλυση λόγου. Τελικά, τα άτομα ανεπαρκώς προετοιμασμένα δεν είναι σε θέση να συνδυάσουν τις δεξιότητες με τον πολιτικό κειμενικό λόγο. Το εκπαιδευτικό σύστημα θα πρέπει να αντανακλά τις νέες πολιτικές συνθήκες δομώντας αναλυτικές κατηγορίες κειμενικής ανάγνωσης για τη συγκρότηση της γνώσης, που θα βασίζεται σε θεματικές αντίληψης και ερμηνείας, ώστε τα άτομα να αρθρώνουν επιλογές και στάσεις που να σχετίζονται με το συγκρουσιακό περιβάλλον των κοινωνικών και πολιτικών στιγμών που ως αυθεντικές καταστάσεις συσσωρεύονται σε ένα σύνολο πληροφοριών.

Η γνώση θα βασίζεται σε μια θεωρία της γνωστικής συμφωνίας. Οι διδακτικές ενότητες θα πρέπει να τροποποιηθούν και να εναρμονιστούν με μηνύματα που θα μορφώνουν εμπειρίες μέσα από γνωστικές διεργασίες που θα λαμβάνουν υπόψη τους το διαφορετικό κοινωνικό *status* και το μορφωτικό κεφάλαιο, όπως άνισα διανέμονται στις διαφορετικές κοινωνικές τάξεις. Το θέμα της μετακίνησης ανάγεται στη συγκρότηση στόχων και προτιμήσεων, που βασίζεται στις γνωστικές δομές, οι οποίες νοηματοδοτούν πρακτικές μέσα από την αλληλεπίδραση των ατόμων.

Οι περίπλοκοι συγκυριακοί και κανονιστικοί παράγοντες προκαλούν συγκρούσεις μεταξύ των ατόμων, ανατροπές που με την αποδυνάμωση του κράτους-πρόνοιας ενισχύεται ο δυναμικός ρόλος των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Η εκπαίδευση του έθνους-κράτους θα πρέπει

να επανασχεδιάσει το μοντέλο γνώσης και εμπειρίας ερμηνεύοντας, κατανοώντας και προωθώντας αρχές που δημιουργούν εμπειρίες- αναμνήσεις προς ανάκληση, σε διαφοροποιημένα ιστορικά, κοινωνικά και πολιτικά πλαίσια.

Όπως φαίνεται, η εμβάθυνση είναι στη γνωσιακή και πρακτική συνέπεια, στη δόμηση μιας ταυτότητας που θα ενεργοποιεί τα άτομα, μέσα από διαδικασίες αξιολόγησης των «στιγμών», όπου ο χώρος και ο χρόνος επαναξιολογείται. Το θέμα της ένταξης των ατόμων προϋποθέτει εμπειρία στην αξιοποίηση πληροφοριών, μέσα από διεργασίες ανάλυσης και ερμηνείας λόγου, που θα εμπλουτίζει εμπειρίες σε διαδραστικές αφηρημένες συνθήκες. Η ετοιμότητα σχετίζεται με την ερμηνεία των κοινωνικών-πολιτικών συνθηκών σε μια συνθετική διαδικασία προσαρμογής, με την διαρκή ανανέωση του προσωπικού ρεπερτορίου στόχων και προοπτικών.

Σημαντικός είναι ο ρόλος των μη κυβερνητικών οργάνωσεων που μπορούν με την άτυπη διάδραση τους να σχηματοποιήσουν αφηγήσεις, περιγραφές και ρηματικό λόγο αναδεικνύοντας ζητήματα σχετικά με την κοινωνική ανισότητα μέσα από την επιτέλεση δράσεων, που θα δημιουργήσουν νέα γνωστικά κεφάλαια με τη διάδραση των πολιτικών πρακτικών που συγκροτούν την κοινωνική ανισότητα, αναδεικνύοντας το ιδεολογικό περιεχόμενο ενός παγκοσμιοποιημένου πολιτικού λόγου, που φυσικοποιεί, νομιμοποιεί και συντηρεί την κοινωνική ανισότητα.

Αν η μετακίνηση των ατόμων είναι το ισχυρό στοιχείο του παγκοσμιοποιημένου συστήματος, που συμβάλλει στην απομόνωση των ατόμων, στην περιθωριοποίηση των μαζών και στην απόρριψη των πολιτικών διαλόγων, προοδευτικοί

εκπαιδευτικοί φορείς σε όλα τα επίπεδα δόμησης πολιτικού λόγου μπορούν να μεταβάλλουν την αντίληψη για την ερμηνεία των πολιτικών συνθηκών μέσα από διαφορετικά συγκείμενα, που θα αναδεικνύουν ιδεολογικές διαστάσεις για τη συγκρότηση του πολιτικού λόγου.

Είναι πρόκληση για την αριστερή πολιτική να εστιαστεί στα ζητήματα εκπαίδευσης νομιμοποιώντας νέα σχήματα, ως εναλλακτικές περιγραφές του πολιτικού συστήματος, δομώντας ένα διαφορετικό εκπαιδευτικό ρητορικό μοντέλο με πολιτικές αφηγήσεις και λόγους, που θα αναδεικνύουν την κοινωνική ανισότητα. Σε ένα σχεσιακό περιβάλλον, όπου το άτομο απομονώνεται, ο προοδευτικός εκπαιδευτικός λόγος μπορεί να δώσει περιεχόμενο στις μεταβαλλόμενες συνθήκες, μέσα από μια προσέγγιση γνωστικού κεφαλαίου με το οποίο θα δομήσει ανταγωνιστικούς εκπαιδευτικούς λόγους συμβάλλοντας σε μια πολιτική ταυτότητα με άλλους όρους.

Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να αντικατασταθεί ο αποστασιοποιημένος εκπαιδευτικός λόγος με νέες συμβολικές κατασκευές, ισοδύναμες αφηγήσεις, μέσα από θεωρητική ενδυνάμωση των σχέσεων, μεταξύ των ατόμων, της κοινωνικής συνειδητότητας με τη διαλεκτική σχέση θεωρίας και πολιτικής πραγματικότητας.

Συμπεράσματα

Η κινητικότητα σε παγκοσμιοποιημένες συνθήκες και σε περίοδο οικονομικής κρίσης δεν μπορεί να οριστεί μονοσήμαντα ως αύξηση των δομών ευκαιρίας που προβάλλουν οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Αντίθετα, θα πρέπει να βασι-

στούμε στις θέσεις διανοούμενων, που εκφράζουν τον προβληματισμό τους για τα όρια του φιλελεύθερου συστήματος και προτείνουν τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος από το δείκτη του ΑΕΠ στη μέτρηση της Ανθρώπινης Ευημερίας, δηλαδή στην εστίαση στα βασικά αγαθά που χρειάζεται κάθε άνθρωπος για την ανάπτυξη της προσωπικότητας του και το δυναμικό του ρόλο στην κοινωνία πολιτών (Nussbaum, 2013· Sen, 2011). Η κινητικότητα ενισχύει την κοινωνική ανισότητα, διότι τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα δεν έχουν το μορφωτικό κεφάλαιο, που θα τους οδηγούσε στην αντίληψη των διαφορετικών κοινωνικών και πολιτικών τόπων στους οποίους μετακινούνται, χωρίς αυτό να αναιρεί ειδικά πλεονεκτήματα της μετανάστευσης, που παρατηρήθηκε σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους και δεν αποτελεί θεματική της εργασίας μας¹⁷.

Τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα μετακινούνται από ανάγκη και διαρκώς βρίσκονται σε μια διαδικασία απόκτησης δεξιοτήτων ή παροχής έργου που δεν ανταποκρίνεται στο θεωρητικό μορφωτικό τους κεφάλαιο¹⁸. Τα άτομα των κατώτερων κοινωνικών τάξεων βρίσκονται εγκλωβισμένα στην απόκτηση οποιασδήποτε εργασίας, όπου η δεξιότητα μετασχηματίζεται σε εργασία και οικονομικό κεφάλαιο που απλά επιτρέπει στα άτομα να βιοπορίζονται χωρίς να μπορούν να διατυπώσουν σχέδια ζωής. Με τους

---

17. Πρβλ. την ταξική άνοδο μέσω της κινητικότητας εξαθλιωμένων μαζών από τον 18ο, 19ο, 20ο αιώνα και τις διαφορετικές βέβαια κοινωνικές ιστορίες της Βορείου Αμερικής και της Ωκεανίας.

18. Πρβλ. την αναντιστοιχία των επαγγελματικών ρόλων με το μορφωτικό κεφάλαιο στους αποφοίτους του Πανεπιστημίου (Streitwieser, 2014).

όρους του Philip Pettit (2014) η ελευθερία επιλογής εξαρτάται από κάποιους άλλους και ως θεώρηση δεν ενισχύει τις δυνατότητες των ατόμων. Παρατηρείται ότι οι δομές ευκαιρίας που λειτούργησαν σε ορισμένα πολιτικά συστήματα, που εναρμονίζονται κυρίως με τη δυτική πολιτική κουλτούρα της δημοκρατίας, ακυρώνονται ή περιορίζονται σε μια φάση ανασύνταξης του καπιταλισμού, όπου η όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και η μεγιστοποίηση της ανισότητας εκλαμβάνονται ως προϋπόθεση σε μια πορεία εύρυθμης λειτουργίας του οικονομικού συστήματος.

Η εκπαίδευση εντάσσεται μέσα σε αυτό το καθεστώς γνώσης και έντασης περιορίζοντας ουσιαστικά το μορφωτικό κεφάλαιο προς τα άτομα, συρρικνώνοντας το ουμανιστικό κεφάλαιο σε ένα τεχνοκρατικό πολιτισμό με συνάρθρωση πρακτικών που καθιερώνουν σχέσεις ανάμεσα σε καθεστώτα γνώσης, δεξιότητες και ένταξη σε προσωρινούς εργασιακούς χώρους. Η αστάθεια και η μεταβολή είναι ο κανόνας σε ένα πολιτικό και κοινωνικό σύστημα, που καθορίζεται από στιγμές και διαφορετικές θέσεις. Σε ένα τέτοιο μοντέλο παραδοσιακής εκπαίδευσης θα πρέπει να οργανωθεί μια άτυπη μορφή εκπαίδευσης και εδώ η τεχνολογία μπορεί να βοηθήσει μέσα από την αξιοποίηση του επικοινωνιακού λόγου που θα μετασχηματιστεί σε δομικό λόγο, που θα επαναφέρει τη συζήτηση σε μια άλλη μορφή κοινωνίας. Θα δοθεί έμφαση στην οργάνωση της κοινωνίας πολιτών, στην ένταξη των ατόμων στους πολιτικούς σχηματισμούς, στη συν-αντίληψη των κοινωνικών και πολιτικών προβλημάτων και στη συγκρότηση ενός νέου παραδείγματος εκπαίδευσης μέσα από διαμεσολαβούμενες εμπειρίες, όπου τα άτομα θα αποκτούν συνείδηση των πο-

λιτικών και κοινωνικών τόπων και θα διαμορφώνουν ένα συναίσθημα ατομικής ηθικής ευθύνης, ώστε από το ατομικό πεδίο προσδιορισμού να δημιουργηθούν συνθήκες αναστοχασμού και πολιτικής μέσα από την ιδιωτικοποίηση της αντίληψης των συνεπειών της ανισότητας (Bauman, 1991).

Νέες άτυπες μορφές εκπαίδευσης μέσω των κοινωνικών δικτύων με την ταυτόχρονη δραστηριοποίηση προοδευτικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και εκπαιδευτικών φορέων θα συμβάλλουν σε «υπο-πολιτικές δράσεις¹⁹» και θα θεμελιώσουν νέα καθεστώτα γνώσης που θα προβάλλουν την αυτοπραγμάτωση μέσα από την κοινωνική δράση και πολιτική συμμετοχή προωθώντας ουμανιστικά προγράμματα.

Βιβλιογραφία

- Adey, P. (2009). *Mobility*. London: Routledge.
- Baylis, J., Smith, S. & Owens, P. (2013). *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*. Oxford: Oxford.
- Bauman, Z. (1991). *Modernity and Ambivalence*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (2009). *Ρευστοί καιροί*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Bauman, Z. (2013). *Πλούτος και ανισότητα*. Αθήνα: Οκτώ.

---

19. Ο Beck αναφέρεται στην υπο-πολιτική για να παρουσιάσει την δράση φορέων, που κινούνται έξω από το κατεστημένο πολιτικό σύστημα και συμβάλλουν στην προβολή, ανάδειξη και επίλυση νέων θεμάτων με την ταυτόχρονη διαμόρφωση ανταγωνιστικών καθεστώτων γνώσης. Παρόμοια έννοια με την έννοια της υπο-πολιτικής προβάλλεται και από το Giddens ως πολιτική της ζωής (Beck, 1992: Giddens, 1991).

- Beck, U. (1992). *The Risk Society*. London: Sage.
- Canzler, W., Kaufmann, V. & Kesserling, S. (2008). Tracing Mobility: An Introduction. Στο W. Canzler, V. Kaufmann, & S. Kesserling, (Eds.), *Tracing Mobilities: Towards a Cosmopolitan Perspective*. Aldershot: Ashgate.
- Carr, S. (2010). *The Psychology of Global Mobility*. New York: Springer.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (2001). *Συνέπειες της Νεωτερικότητας*. Αθήνα: Κριτική.
- Grusky, D. (2014). *Social Stratification: Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. USA: Westview Press.
- Hall, S. & Gieben, B. (2003). *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Harvey, D. (2007). *Η Κατάσταση της Μετανεωτερικότητας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Kadushin, C. (2011). *Understanding Social Networks: Theories, Concepts, and Findings*. USA: OUP USA.
- Καλεράντε, Ε. (2014). Οι κοινόχρηστοι τόποι γνώσης στην εκπαιδευτική διαδικασία ή δια βίου εκπαίδευση ως οικονομική συνθήκη. Στο *Θεσμοί στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης. Αποτίμηση μιας αντιφατικής περιόδου*. (υπό δημοσίευση) Αθήνα: Παπαζήσης.
- Kalerante, E. (2013). Greek Educational Policy in recessionary Times: Does liberal educational Policy take its toll on the Leisure Activities of the lower social Strata? Στο G. Cappello, I. Modi, & F. Massimo Lo Verde, (Eds.), *Mapping Leisure Across Borders*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 379-389.

- Kaufmann, V. (2002). *Re-thinking Mobility: Contemporary Sociology*. Aldershot: Ashgate.
- Kaufmann, V., Bergman, M. M. & Joye, D. (2004). Motility: Mobility as Capital. *International Journal of Urban and Regional Research*, 28(4):745-765.
- Kerbo, H. (2011). *Social Stratification and Inequality*. New York: McGraw-Hill
- McNamee, S. J. & Miller, R. (2013). *The Meritocracy Myth*. London: Rowman & Littlefield Publishers.
- Nussbaum, M. (2013). *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Harvard University Press: Belknap Press.
- Ohnmacht, T., Hanja, M., Manfred, M. & Bergman, M. (2009). *Mobilities and Inequality*. Aldershot: Ashgate.
- Pettit, Ph. (2007). *Θεωρία της ελευθερίας*. Αθήνα: Πόλις.
- Pettit, Ph. (2014). *Just Freedom: A Moral Compass for a Complex World*. New York: W. W. Norton & Company.
- Rodrik, D. (2012). *The Globalization Paradox: Why Global Markets, States, and Democracy Can't Coexist*. Oxford: OUP Oxford.
- Sen, A. (2011). *The Idea of Justice*. Harvard University Press: Belknap Press.
- Sennett, R. (2008). *Η κουλτούρα του νέου καπιταλισμού*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Soderstrom, O., Ruedin, D., Randeria, S. & D'Amato, G. (2014). *Critical Mobilities*. London: Routledge.
- Streitwieser, B. (2014). *Internationalisation of Higher Education and Global Mobility*. Oxford: Symposium Books.
- Urry, J. (2008). *Mobilities*. Oxford: Blackwell.
- Wiener, W., Welsh, R., & Blasch, B. (2010). *Foundations of Orientation and Mobility*. USA: AFB Press.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

**ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ
ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΚΑΙ
ΤΗΣ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑΣ**

6

Διασχίζοντας τα μονοπάτια της αμφιθυμίας, αντίστασης και ανατροπής: οπτικές κοινωνιακών και ανθρωπιστικών κρίσεων στον πανεπιστημιακό και πολιτικό διάλογο για την μετανάστευση

Αναστασία Χρήστου & Διονύσης Μεντζενιώτης

Εισαγωγή

Στη σημερινή συγκυρία παγκόσμιας και εγχώριας κρίσης το τοπίο διεξαγωγής της κοινωνικής έρευνας είναι θολό και ομιχλώδες και εγείρει πολλά, κυρίως αντισυμβατικά, ερωτήματα, τα οποία θα προσπαθήσουμε να διαυγάσουμε στο παρόν δοκίμιο.

Εκρηκτική, αμφιλεγόμενη, ίσως εριστική και επώδυνη, η συζήτηση και προβληματική περί μετανάστευσης, είτε αφορά στον ευρωπαϊκό, είτε στον παγκόσμιο διάλογο, παραμένει επίκαιρη, επιτακτική και ηθικά πρωτίστης σημασίας στη διαμόρφωση κοινωνικής πολιτικής, κοινωνίας πολιτών καθώς και συμμετοχικής δημοκρατίας και παιδείας μια και τόσο οι κοινωνικές επιστήμες όσο και οι κοινωνικοί επιστήμονες οφείλουμε και να συμμετέχουμε και να παρεμβαίνουμε στον δημόσιο διάλογο. Στην κοινωνική μας δράση ως δάσκαλοι πανεπιστημιακοί, γνωρίζουμε το χρέος μας τόσο στην αίθουσα, όσο και στην κοινωνία, στις γειτονιές, στους δρόμους, στις πλατείες των αστικών κέντρων

όπου κατοικούμε και τα προαύλια των σχολών μας όπου διδάσκουμε, εν δράσει και εν κινήσει παρεμβαίνουμε στον πωρωμένο μονόλογο του ολοένα αυξανόμενου πλήθους εθνικιστικών και ξενοφοβικών υποκειμένων, τουλάχιστον όσο αφορά στις παρούσες χωροχρονικές συγκυρίες τις οποίες βιώνουμε και στις οποίες διαρκώς αντιστεκόμαστε.

Δεν θα θέλαμε όμως να περιοριστούμε σε ένα περιγραφικό και σχηματικό λόγο όπου αντικατοπτρίζεται η καθημερινότητα μας στα αστικά κέντρα και τις γειτονιές όπου κατοικούμε και εργαζόμαστε. Αντιθέτως, θα θέλαμε να επεκταθούμε μέσα από το κοινωνιακό πλαίσιο στο επιστημολογικό και πολιτικό περιεχόμενο της συζήτησης, με άλλα λόγια να μετακινηθούμε στα δύσβατα μονοπάτια της κοινωνικής σκέψης και στα εργαλεία τα εννοιολογικά και μεθοδολογικά, αλλά και στα κενά αυτών, ώστε να αποδομηθεί η κρίση ως έννοια, εμπειρία, λόγος, πολιτική και επιστήμη, ειδικά στα πλαίσια της μετακίνησης πληθυσμών ως ανθρωπινό δικαίωμα και διακύβευμα δημοκρατικό.

Στις ενότητες που ακολουθούν σκοπεύουμε να κάνουμε τις εξής τοποθετήσεις και να σκιαγραφήσουμε τα συναφή ερωτήματα στη διττή συλλογιστική του «ανήκειν» και του «αποκλεισμού». Με στόχο την απόκτηση της ύψιστης ηθικής αρετής τόσο της κοινωνίας, όσο και της παιδείας, μέσω της *διανοητικής*, της *διδασκαλίας* κατά το αριστοτελικό προσδιορισμό.¹

---

1. «Διττῆς δὴ τῆς ἀρετῆς οὔσης, τῆς μὲν διανοητικῆς τῆς δὲ ἠθικῆς, ἡ μὲν διανοητικὴ τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὔξησιν, διόπερ ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου, ἡ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται, ὅθεν καὶ τοῦνομα ἔσχικε μικρὸν παρεκκλίνον ἀπὸ τοῦ ἔθους. Ἐξ οὗ καὶ δῆλον ὅτι οὐδεμία τῶν

Έννοιες, όπως η *εὐδαιμονία* και η *ἀρετή*, αυτονόητο είναι ότι επανέρχονται στο αριστοτελικό έργο και απασχολούν τη σκέψη του. Η *εὐδαιμονία* αποτελεί το ύψιστο αγαθό και η *ἀρετή* ο μοναδικός δρόμος κατάκτησής της. Δεν πρόκειται βέβαια για καμιά ρηξικέλευθη τοποθέτηση καθώς η πρωτοτυπία της αριστοτελικής σκέψης έγκειται στην προσπάθεια ρεαλιστικής προσέγγισης αυτών των εννοιών. Ατενίζει, λοιπόν, τον άνθρωπο ως ενιαία ψυχοσωματική ενότητα και προσπαθεί να ανακαλύψει την *εὐδαιμονίαν* στην ίδια τη φύση του. Ισχυρίζεται ότι η *εὐδαιμονία* εντοπίζεται στο έργο κάθε ανθρώπου και ότι είναι η *κατ' ἀρετήν τελείαν ενέργεια της ψυχής*. Η *εὐδαιμονία*, η *ἀρετή* και η *ἐνέργεια* συναρτώνται και αλληλεξαρτώνται. Την *εὐδαιμονίαν*, επομένως, ο άνθρωπος μπορεί να τη βιώσει μόνο στην περίπτωση που θα κατακτήσει την *ἀρετή*. Εκφράζει μια δυναμική αντίληψη για την *ἀρετή*, η οποία καλλιεργείται ή, αντίθετα, εξοβελίζεται από τη ζωή του ανθρώπου ανάλογα με τις πράξεις του. Γι' αυτό τον λόγο ισχυρίζεται πως οι νέοι θα πρέπει να εθιστούν σε εκείνες τις ενέργειες που θα τους εξασφαλίσουν ενάρετο βίο. Επομένως, η πορεία κάθε ανθρώπου εξαρτάται άμεσα από τις *ἔξεις* (συνήθειες) που θα αποκτήσει. Οι *ἔξεις* προσδιορίζουν και καθορίζουν σημαντικά τις επιλογές των κοινωνι-

---

ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται· οὐθεν γὰρ τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται, οἷον ὁ λίθος φύσει κάτω φερόμενος οὐκ ἂν ἐθισθείη ἄνω φέρεσθαι, οὐδ' ἂν μυριάκις αὐτὸν ἐθίξῃ τις ἄνω ῥιπτῶν, οὐδὲ τὸ πῦρ κάτω, οὐδ' ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων ἄλλως ἂν ἐθισθείη. Οὐτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειομένοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους.» Αριστοτέλους *Ηθικά Νικομάχεια*, 1103a 14-26.

κών υποκειμένων, δημιουργούν δεσμεύσεις και διαμορφώνουν συμπεριφορές.

Σύμφωνα λοιπόν με το συγκεκριμένο απόσπασμα από τα *Ηθικά Νικομάχεια*, ο άνθρωπος όχι μόνο οφείλει να εθιστεί στην *ἀρετήν*, αλλά πρέπει να αποκτήσει και ένα κριτήριο, για να μπορεί να προσδιορίζει σε κάθε στιγμή το περιεχόμενο και το αντικείμενο της *ἀρετῆς*. Η *μεσότης* αποτελεί αυτό το κριτήριο. Η *μεσότης* είναι το μέσον ανάμεσα στην έλλειψη και στην υπερβολή και δεν μπορεί να νοηθεί απόλυτα, αλλά καθορίζεται κάθε φορά από το υποκείμενο. Ποιος, όμως, ορίζει τη *μεσότητα*; Ο ίδιος ο άνθρωπος, όταν διακρίνεται από φρόνηση. Ο φρόνιμος άνθρωπος, ο άνθρωπος που γνωρίζει ή αντιλαμβάνεται, κατά τον Πρωταγόρα αποτελεί μέτρο για τον ίδιο του τον εαυτό του. Η λογική είναι ουσιαστικά εκείνη που υποδεικνύει το δέον και μπορεί να οδηγήσει τον άνθρωπο στην *εὐδαιμονίαν*. Σ' αυτό το σημείο πρέπει να επισημάνουμε ότι το ήθος στον Αριστοτέλη δεν νοείται διακεκριμένο από την πολιτική. Ουσιαστικά πρόκειται για το *πολιτικό ήθος*, που πραγματώνεται και νοηματοδοτείται στο πλαίσιο της πόλης.

Οι Έλληνες «ανακάλυψαν» το άτομο, την ατομικότητα: οι καλλιτέχνες τους, οι ποιητές και οι φιλόσοφοί τους εξύμνησαν την ατομικότητα και την ανθρώπινη προσωπικότητα πολύ περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο πριν από αυτούς. Μεταξύ του 450 και του 400 π.Χ., ο Σωκράτης δίδασκε ότι η σοφία αρχίζει με το «γνώθι σ'αυτόν». Εντούτοις, κανένας Έλληνας, συμπεριλαμβανομένου του Σωκράτη, δεν φανταζόταν την ατομική ελευθερία εκτός της κοινωνίας, της παράδοσης, ή της κοινότητας. Η ελευθερία ή-

ταν μια ποιότητα ζωής που ήταν δυνατή μόνο μέσα στην πολιτική κοινωνία, ιδιαίτερα στην *πόλη-κράτος*. Η αρετή ήταν αξία πολιτική. Πηγή κάθε αρετής ήταν η κοινότητα και δεν υπήρχε καν ηθικότητα εκτός αυτής. Η ζωή εκτός κοινότητας ήταν αδιανόητη, «επειδή φύσει πολιτικόν ο άνθρωπος» όπως έλεγε ο Αριστοτέλης.²

Κατά τον Αριστοτέλη, η πολιτική τέχνη, η τέχνη της οργανωμένης συμβίωσης των πολιτών, στοχεύει στο ύψιστο ανθρώπινο αγαθό, το οποίο ταυτίζεται με την *ευδαιμονία*³ των πολιτών, η οποία επιτυγχάνεται μέσα στο διαρκώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον της *πολιτικής κοινότητας* και αποτελεί συγκεκριμένο σύνολο ενεργών και έλλογων σχέσεων με τους συμπολίτες και την πόλη. Οι σχέσεις αυτές του ενός συμπολίτη προς τους άλλους απαρτίζουν την *ηθικήν αρετήν*⁴ ως παγιωμένη προσωπική του ιδιότητα (άλλου είδους σχέσεις απαρτίζουν την ηθική αστοχία, την κακία). Η *ευδαιμονία* ορίζεται από τον Αριστοτέλη ως *ψυχής ενέργεια κατ' αρετήν τελείαν*⁵. ουσιαστικός πυρήνας της εί-

---

2. Αριστοτέλη, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1097β, 11.

3. Αριστοτέλη, *Ηθικά Ευδήμια*, 1217α 21-22: «ομολογείται δή μέγιστον είναι και άριστον τούτο [η ευδαιμονία] τών αγαθών τών ανθρωπίνων».

4. Ο Αριστοτέλης διακρίνει τις αρετές σε διανοητικές (πχ. η σοφία, η σύνεσις και η φρόνησις) και ηθικές (πχ. η ελευθεριότης και η σωφροσύνη)· οι πρώτες αντιστοιχούν στο κυρίως λόγον έχον μέρος της ψυχής και προάγονται κυρίως με τη διδασκαλία, ενώ η απόκτησή τους προϋποθέτει εμπειρία και ικανό χρονικό διάστημα· οι δεύτερες αντιστοιχούν στο επιθυμητικόν μέρος της ψυχής και προάγονται με τον εθισμό (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1103α 3-18).

5. Αριστοτέλη, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1102α 5-6. *Ηθικά Ευδήμια*, 1219α 34: «έστιν άρα η ευδαιμονία ψυχής αγαθής ενέργεια».

ναι η αρετή, έμπρακτη και ολοκληρωμένη. Η ευδαιμονία δεν είναι κατάσταση αλλά ενέργεια⁶ είναι σύνολο πράξεων και όχι γνώσεων,⁷ είναι ενεργητικός τρόπος πρόσληψης της πραγματικότητας. Η ευδαιμονία κρίνεται κάθε στιγμή στις σχέσεις του ανθρώπου με τους άλλους ανθρώπους και τα πράγματα, με το περιβάλλον και τον εαυτό του. Το ουσιαστικό περιεχόμενο της ευδαιμονίας δεν είναι άλλο από την αυτάρχεια, η οποία ταυτίζεται με την (πλήρη) ικανοποίηση αναγκών της ανθρώπινης φύσης, που είναι πολιτική⁸. Ο μονώτης, ο ιδιώτης που συνειδητά επιλέγει να ζει μόνος του αποκομμένος από την κοινωνία, στρέφεται ενάντια στην ανθρώπινη φύση του, και συνεπώς αδυνατεί να κατακτήσει την ευδαιμονία.

Η αρετή είναι το περιεχόμενο της ευδαιμονίας –ή άλλη όψη της αυτάρχειας–, διότι σώζει ακέραια την φύση του ανθρώπου στην κοινωνική της διάσταση, τον προστατεύει από κάθε είδους ατομοκεντρικό εγκλεισμό και ουσιώδη αλλοτρίωση.

Η ισορροπία μεταξύ κοινωνίας και ατόμου, η οποία

6. Αριστοτέλη, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1169β 28-31: ... «η ευδαιμονία ενέργειά τις εστί, η δ' ενέργεια δήλον ότι γίνεται και ουχ υπάρχει ώσπερ κτήμά τι. ει δέ τό ευδαιμονείν εστί εν τώ ζήν και ενεργείν...».

7. Αριστοτέλη, *Προτρεπτικός*, 52.2-3: «πάντα τά αγαθά και τά πρός τόν βίον ωφέλιμα τοίς ανθρώποις εν τώ χρήσθαι και πράττειν εστί, αλλ' ουκ εν τώ γινώσκειν μόνον».

8. Αριστοτέλη, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1097β 8-11: «τό δ' αύταρκες λέγομεν ουκ αυτώ μόνω, τω ζώντι βίον μονώτην, αλλά και γονεύσι και τέκνοις και γυναικι και όλως τοίς φίλοις και πολίταις, επειδή φύσει πολιτικόν ο άνθρωπος».

προκύπτει από την διαλεκτική μεταξύ ατομικότητας και πολιτικής κοινωνίας, είναι πολύ λεπτή: εύκολα καταλήγει σε μια απόρριψη της ατομικότητας, όπως συνέβη στην «κοινωνία» της αρχαίας Σπάρτης, η οποία κατά τον Πλούταρχο:

«Συνήθιζε τους πολίτες να μην έχουν ούτε την θέληση ούτε την ικανότητα να ζουν ατομικές ζωές· αλλά, σαν τις μέλισσες, να είναι πάντα οργανικά μέρη της κοινότητάς τους, να συγκεντρώνονται γύρω από έναν ηγέτη και, σε μια έκσταση ενθουσιασμού και φιλοτιμίας, να ανήκουν εξολοκλήρου στην πατρίδα τους».⁹

Στην άλλη άκρη βρίσκεται ο Τριμαλχίων, ο «αυτοδημιούργητος» εκατομμυριούχος του ρωμαίου ποιητή Πετρώνιου (1ος αιώνας μ.Χ.), δείγμα –αν και διαστρεβλωμένο από την υπερβολή της σάτιρας– της αρχαίας Ρώμης με την εξαιρετική οικονομική ανάπτυξη και την άνοδο των νεόπλουτων, τη γεωγραφική επέκταση, τον «γιγαντισμό» της και την διοικητική της πολυπλοκότητα. Ο Τριμαλχίων καλεί σε δείπνο τους φίλους του και περιγράφει το πώς πλούτισε:

«Φίλοι μου καθίστε σα στο σπίτι σας. Κάποτε ήμουν σαν κι εσάς, αλλά έφτασα στην κορυφή. Το θάρρος κάνει τον άνθρωπο· όλα τα' άλλα είναι τριχές. Αγορά-

---

⁹ Πλούταρχου, *Λυκούργος*, 25.3.1-25.3.6: «Τό δέ όλον είθιζε τούς πολίτας μή βούλεσθαι μηδέ επίστασθαι κατ'ιδίαν ζήν, αλλ'ώσπερ τας μελίττας τω κοινώ συμφυείς όντας αεί καί μετ' αλλήλων ειλουμένους περί τόν άρχοντα, μικρού δειν έξεστώτας εαυτών υπ' ενθουσιασμού καί φιλοτιμίας, όλους είναι τής πατρίδος».

ζω σε καλές τιμές, πουλάω σε καλές τιμές... Χάρη στη διαίσθησή μου στις επιχειρήσεις τα πήγα καλά».¹⁰

και συνεχίζει ένα ταξίδι στον αυτοθαναμασμό:

«εγώ έφτιαξα πέντε πλοία, εγώ τα φόρτωσα εμπορεύματα, εγώ τα έστειλα στη Ρώμη... Κι όταν βυθίστηκαν δεν λύγισα, μου άνοιξε η όρεξη για μεγαλύτερα και περισσότερα πλοία. Πήγα καλά και έκτισα ένα σπίτι, ασχολήθηκα με το δουλεμπόριο (θα πρέπει να γνώριζε καλά την τέχνη ως πρώην δούλος), με δανεισμό χρημάτων... Τα λεφτά κάνουν τον άνθρωπο. Χωρίς λεφτά δεν είσαι τίποτα. Έχεις λεφτά; Είσαι μεγάλος και τράνός».¹¹

Η τεράστια Ρωμαϊκή αυτοκρατορία έδινε στο άτομο πολύ περισσότερες ευκαιρίες και δυνατότητες να επιτύχει, να μεταμορφωθεί, όπως ο αυτοδημιούργητος Τριμαλχίων, «από ποντίκι σε εκατομμυριούχο». Βέβαια, παρά την σατιρική υπερβολή του Πετρώνιου, η Ρώμη δεν έγινε ποτέ ένας πολιτισμός των επιχειρήσεων, αλλά οι Ρωμαίοι σαφέστατα ζούσαν σε ένα διαφορετικό κόσμο από αυτόν των αρχαίων Ελλήνων. Ενδιαφέρονταν περισσότερο για τα χρήματα και για τις επιχειρηματικές δραστηριότητες απ' ό,τι οι Έλληνες. Κανείς Έλληνας δεν ήταν τόσο χρησιμοθήρας και υλιστής σαν τον Τριμαλχίωνα, και κανείς Έλληνας δεν θα εξυμνούσε τα κατορθώματά του με αυτό τον τρόπο. Στην αρχαία Ρώμη υπήρχαν άνθρωποι πολύ πιο ατομοκεντρικοί

---

10. Πετρώνιος, Σατυρικόν (μετ. Αχιλ. Βαγενά), Εκδόσεις Χρήσιμα Βιβλία, 1970, κεφ. 75.

11. Πετρώνιος, ό.π., κεφ. 77-78.

και εγωιστές απ' ό,τι θα επέτρεπε ο μέσος αρχαίος Έλληνας στον εαυτό του. Οι Ρωμαίοι επέτρεπαν περισσότερη ατομικότητα και ιδιωτικότητα απ' ό,τι οι αρχαίοι Έλληνες.

Η λατινική λέξη για τον ιδιώτη ήταν *privatus* και είχε την έννοια της έλλειψης ή στέρησης των πλεονεκτημάτων της δημόσιας ζωής. Κατά τους Ρωμαίους, οι ιδιώτες-πολίτες στερούνταν τις αξίες της κοινωνίας. Η ιδιωτικότητα ήταν σφάλμα· οι στερημένοι δεν μπορούσαν να ζήσουν καλά. Οι Έλληνες, από την άλλη, είχαν περισσότερο κριτική στάση για την ιδιωτική ζωή: ο ιδιώτης ήταν ο απαίδευτος, ο άνθρωπος χωρίς καμία δεξιότητα, ο ηλίθιος. Έτσι, αν ο Ρωμαίος ιδιώτης στερείτο κάτι, ο Έλληνας ιδιώτης στερείτο τα πάντα, ακόμα και την νοημοσύνη του.

Το γοητευτικό και συνάμα καινοτόμο είναι πως ο λόγος που εκφέρουν οι κοινωνικές επιστήμες που συνδυάζουν μια διεπιστημονική προβληματική προς το φιλοσοφικό, ψυχολογικό και παιδαγωγικό επεξηγηματικό σχήμα της συναισθηματικής ανθρωπογεωγραφικής οπτικής της κοινωνίας, μπορούν να δώσουν και τα εργαλεία και την κατεύθυνση αναδιαμόρφωσης μιας παγκόσμιας κοινωνίας σε κρίση: μίας κρίσης ιδεών, ταυτοτήτων, δομών, δράσεων και πολιτικών, από το μικροκοινωνιολογικό σχήμα των διαπροσωπικών σχέσεων στο μακροκοινωνιολογικό μόρφωμα πολιτισμικών διαντιδράσεων κοινωνικών ομάδων.

Συνεπώς με επίκεντρο τα κοινωνικά υποκείμενα, τα δικαιώματα τους και με στόχο την βελτίωση κοινωνικών σχέσεων, στις επόμενες ενότητες θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε κάποιες σκέψεις μέσα από ένα διεπιστημονικό πρίσμα πάνω στις εξής θεματικές:

- Ζητήματα κοινωνικής θεωρίας και εμπειρικής έρευ-

νας για την κρίση και σε κρίση.

- Εκφάνσεις επανακατασκευής κοινωνίας και παιδείας με επίκεντρο την μετανάστευση.
- Διαδρομές κοινωνικών υποκειμένων σε διαστάσεις έμφυλες, ταξικές και εθνοτικές στα πλαίσια κοινωνικής ανισότητας και ξενοφοβίας.
- Κάποια πρώτα συμπεράσματα προς έναν κριτικό λόγο περί διαδρομών, επιστροφών και πρακτικών συμμετοχικής κοινωνίας πολιτών.

Ζητήματα κοινωνικής θεωρίας και εμπειρικής έρευνας για την κρίση και σε κρίση¹²

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται μια πρώτη παρουσίαση αναστοχαστικής επισκόπησης πιλοτικής έρευνας που αφορά στη κοινωνική κρίση και στην επιστημονική έρευνα σε περίοδο κρίσης, που διεξήχθη πρόσφατα στο Ηνωμένο Βασίλειο, στο Βέλγιο και στην Ισλανδία με πανεπιστημιακούς κοινωνικούς επιστήμονες και ερευνητές και συνδυάζει προγενέστερες επιτόπιες έρευνες στις Ηνωμένες Πολιτείες, στη Γερμανία, στη Κύπρο και στην Ελλάδα τις τελευταίες δύο δεκαετίες.

Λόγω περιορισμού χώρου, δεν θα επικεντρωθούμε στην παρουσίαση του ερευνητικού προγράμματος, στις υποθέσεις εργασίας, στις τεχνικές συλλογής του εμπειρικού υλι-

---

12. Για μία εξαιρετικά διεισδυτική οπτική με μεθοδολογικές διαπιστώσεις και θεωρητικές επισημάνσεις περί κοινωνικής θεωρίας στην εποχή της κρίσης, βλ. Αφουξενίδης, Α. (Επιμ.) (2012). *Ανισότητα στην εποχή της κρίσης: θεωρητικές και εμπειρικές διερευνήσεις*, εκδόσεις Προπομπός, Αθήνα.

κού, σε θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα, στη πρώτη διερεύνηση των ερευνητικών ερωτημάτων στο πεδίο, αλλά ούτε και σε ηθικά διλήμματα που συναντώνται τόσο στο πεδίο, όσο και στην έρευνα, τα οποία παρουσιάζονται σε πλήρη μορφή στο υπό έκδοση βιβλίο Christou, A. & King, R. (2014)¹³.

Τα ερευνητικά προγράμματα αφορούσαν στη συγκριτική μελέτη των φαινομένων μετανάστευσης-παλιννόστησης και ειδικά στη περίπτωση της ελληνικής διασποράς της δεύτερης γενιάς που παλιννόστησαν από τις ΗΠΑ, την Γερμανία και το Ηνωμένο Βασίλειο στις χώρες καταγωγής, δηλαδή στην Ελλάδα και την Κύπρο αντίστοιχα.

Επίκεντρο των εργασιών αυτών αποτέλεσε η διερεύνηση της ταυτότητας, των διεργασιών ταυτοποίησης σε σχέση με την μετανάστευση ως κοινωνικό και ιστορικό φαινόμενο και παράλληλα, η ανάδειξη του φαινομένου της παλιννόστησης, που ακόμη στερείται αναλυτικής επιστημονικής μελέτης όχι μόνο στον ελλαδικό ή ευρωπαϊκό χώρο, αλλά και σε διεθνές επίπεδο.

Η έννοια του «ανήκειν» αλλά και του «αποκλεισμού», καθώς και η έννοια της «εθνότητας», αποτελούν τα κύρια κομβικά σημεία όπου έμφυλες ταυτότητες συγκροτούνται και διαπραγματεύονται σε σχέση με τον χώρο, τον τόπο, την πολιτισμική διάσταση της συλλογικότητας, την ιστορικότητα των συγκυριών και σε αντίσταση προς φαινόμενα παγκοσμιοποίησης και (μετα)νεωτερικότητας καθώς και ενδιάμεσων ανθρωπογεωγραφικών προσδιορισμών, που

---

13. Christou, A. & King, R. (2014). *Counter-Diaspora: The Greek Second Generation Returns "Home"*, Harvard University Press.

μεταφράζουν πολιτισμικά τις έννοιες αυτές.

Η παλιννόστηση ως φαινόμενο άρρηκτα συνδεδεμένο με την ίδια την διαδικασία μετανάστευσης και τις διαδικασίες που συντελούν στη προσαρμογή ή στη φυγή, αποχώρηση από την χώρα υποδοχής, αισθήματα και διεργασίες συλλογικού ανήκειν και ατομικής ταυτότητας, ήταν για μεγάλο διάστημα ένα ανύπαρκτο κεφάλαιο στην ιστορία της μετακίνησης πληθυσμών. Εξίσου σημαντικό παράδειγμα και η μέχρι πρόσφατα παντελής έλλειψη των γυναικών ως δρώντα υποκειμένα με ουσιαστική συμβολή και δράση στο μεταναστευτικό φαινόμενο. Για ανεπανόρθωτα μεγάλο διάστημα οι κοινωνικές επιστήμες αντιλαμβάνονταν το άτομο που μεταναστεύει ως άνδρα και κατά συνέπεια, η μονομερής παράλειψη των γυναικών και ευρύτερα ενός έμφυλου λόγου δράσης, παρήγαγε ένα μονομερή, δυσδιάκριτο στοχασμό, επιφορτισμένο με την απεικόνιση ενός ανδροκεντρικού εργατικού δυναμικού, που παραπέμπει σε αντίστοιχες κατασκευές πρακτικών δράσης υποκειμένων. Η μελέτη του μεταναστευτικού φαινομένου συντελεί στην πληρέστερη κατανόηση κοινωνιών, συλλογικοτήτων, συμπεριφορών, ατόμων καθώς και το περιεχόμενο της ιστορικότητας τους. Παράλληλα, η εξέταση των γυναικών ως δρώντων υποκειμένων στη μεταναστευτική διαδικασία, έχει ως αποτέλεσμα την απόδοση κατάλληλων θεωρητικών αναλυτικών σχημάτων και μεθοδολογικών εργαλείων για την πληρέστερη κατανόηση ενός ολιστικού στοχασμού και κοινωνικής παρατήρησης του φαινομένου. Ερμηνεύοντας τόσο τις επιλογές, όσο και το περιεχόμενο της περιβάλλουσας κατάστασης, οδηγούμαστε διεξοδικά στην απεικόνιση μίας κριτικής ανθρωπογεωγραφίας της μετανάστευσης και της

παλιννόστησης.

Εδώ θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε πολλαπλές κρίσεις, πολώσεις και αποκλεισμούς που βιώνουν τόσο τα κοινωνικά υποκείμενα, όσο και κοινωνικές επιστήμες, και που βαθαίνουν καθημερινά τα πλαίσια κοινωνικής ανισότητας και αμβλύνουν διαρκώς τις αντιστάσεις, ενώ μεγαθύνουν τις συγκρούσεις. Και θα επιδιώξουμε όχι απλά να ισχυριστούμε, αλλά και να υπογραμμίσουμε, ότι το προαναφερθέν φαινόμενο που επεκτείνεται από την αίθουσα στις γειτονίες, είναι μία στρατηγικά καθορισμένη πορεία μιας φιλελεύθερης συντηρητικής κοινωνικής πολιτικής, που επιδιώκει να εξασθενήσει όχι μόνο οικονομικά, αλλά κυρίως ιδεολογικά και συναισθηματικά την κοινωνιακή συνοχή αντίστασης. Χωρίς καμία επιθυμία να γίνουμε προκλητικοί, θα ισχυριστούμε ότι η παρούσα στοχευμένη, στρατηγικά προγραμματισμένη επίθεση στην κοινωνιακή συνοχή, με κομβικό παράδειγμα την Ελλάδα, είναι μία νέα μορφή μετά-αποικιακής και νεο-αποικιακής εισβολής και κατοχής, με την Ελλάδα ως πρώτο πειραματικό στάδιο, προσεκτικά τοποθετημένη μελέτη περίπτωσης σε ένα πλαίσιο «απολυταρχικού λαϊκισμού», όπου στρέφει με έναν αμετανόητο φθόνο την ευθύνη στους παθόντες, χαρακτηρίζοντας τους στα μέσα μαζικής επικοινωνίας ως ιστορικά ανεύθυνα, υλιστικά, με ασυνδοσία, νωχελικά και απρόθυμα άτομα, που αδυνατούν να τροποποιήσουν έναν τρόπο ζωής που συνάδει με κάτι αυθεντικό, αλλά που χαρακτηρίζεται ως οπισθοδρομικό και αντι-ευρωπαϊκό στην πλοήγηση του. Έτσι τα πάντα είναι προς πώληση. Έτσι η υποτιθέμενη ευρωπαϊκή κοινωνία της γνώσης μετατρέπεται σε κοινωνία απόγνωσης, το ευρωπαϊκό όραμα της κοινωνικής συνοχής

μετατρέπεται σε εφιάλτη κοινωνικής ενοχής. Συγκλονιστικές είναι οι ειδήσεις για ένα μονόδρομο υποτιθέμενου εκσυγχρονισμού, όπου βάνουσα καταργεί οτιδήποτε πολιτισμικά μοναδικό και ακέραιο, διότι τα περίπτερα πλέον δεν εξυπηρετούν την ψεύτικη εικόνα εκσυγχρονισμού και πρέπει να αντικατασταθούν από την ασχήμια των αλυσίδων καταναλωτισμού, σε μία εποχή όπου αλλού στην Ευρώπη, στη νοτιανατολική Αγγλία για παράδειγμα, οι τοπικές κοινωνίες αντιστέκονται και υποστηρίζουν τις λαϊκές αγορές και τα τοπικά ανεξάρτητα μαγαζιά, μοϊκοτάροντας τις αλυσίδες, διαδηλώνοντας και οπτικά, με αφίσες που προτρέπουν τους κατοίκους-πολίτες να αγοράζουν από τα τοπικά μικρά μαγαζιά και τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις. Ταυτόχρονα, εβδομαδιαία οργανώνονται τοπικές λαϊκές αγορές με τοπικά προϊόντα και χειροποίητα, σπιτικά μαγειρεμένα γλυκά, ψωμιά, κουλούρια, φαγητά.

Και ενώ τα τοπικά μαγαζάκια παλεύουν με νύχια και δόντια να αντέξουν την λαίλαπα της παρούσας οικονομικής κρίσης και της παγκοσμιοποίησης, στα ίδια πλαίσια και οι πανεπιστημιακοί συνεχίζουν τον δικό τους αγώνα, τόσο με την άνωθεν δομική εξουσία της εκάστοτε κυβέρνησης, όσο και με τον εσωτερικό εχθρό της περιθωριοποίησης κάθε είδους ριζοσπαστικής ερευνητικής και παιδαγωγικής κατεύθυνσης και την σταδιακή αποπολιτικοποίηση, είτε της έρευνας, είτε της διδασκαλίας. Βαθύ το πλήγμα και εφέτος (2014) στην απώλεια στοχαστών, καθώς έφυγε και ο Stuart Hall και ο Ernesto Laclau, όχι απλά από τον Βρετανικό πνευματικό χώρο, αλλά από την παγκόσμια διάνοηση και πολιτική διάδραση. Η συμβολή τους μέγιστη και η απώλεια ανεπανόρθωτη. Είναι αδύνατον στο παρόν να συ-

νοψίσουμε το μέγεθος της συμβολής τους, αλλά, με αφορμή την μνήμη τους, θα μεταβούμε στην επόμενη ενότητα, που επιχειρεί να επεξεργαστεί εκφάνσεις επανακατασκευής της κοινωνίας και παιδείας με επίκεντρο την μετανάστευση.

Διαδρομές κοινωνικών υποκειμένων σε διαστάσεις έμφυλες, ταξικές και εθνοτικές στα πλαίσια κοινωνικής ανισότητας και ξеноφοβίας¹⁴

Ο Zygmunt Bauman στο βιβλίο του Σπαταλημένες Ζωές: Οι Απόβλητοι της *Νεωτερικότητας* εύστοχα παρατηρεί (2005: 94):

«Ας σημειωθεί εδώ ότι οι μετανάστες εξυπηρετούν καλύτερα έναν τέτοιο σκοπό σε σχέση με οποιαδήποτε άλλη κατηγορία γνήσιων ή υποτιθέμενων εγκληματιών. Υπάρχει ένα είδος «εκλεκτικής συγγένειας» μεταξύ των μεταναστών (αυτών των ανθρώπινων απορριμμάτων απομακρυσμένων περιοχών του κόσμου που αδειάζονται στην «αυλή μας») και των πιο αβάσταχτων δικών μας, οικείων φόβων. Όταν όλες οι θέσεις και όλα τα μέρη μοιάζουν ασταθή και θεωρούνται αναξιόπιστα, η παρουσία των μεταναστών γυρίζει το μαχαίρι στην πληγή. Οι μετανάστες,

---

14. Η ενότητα αυτή σκιαγραφεί κάποιες κεντρικές τοποθετήσεις οι οποίες παρουσιάζονται μέσω πλούσιου εμπειρικού υλικού επιτόπιας έρευνας που διεξήχθη στη Δανία (2004-2005) και έχει δημοσιευθεί σε μία αναλυτική μορφή στο Χρήστου, Α. (2012) «Διαδρομές υποκειμένων: έμφυλες, εθνοτικές και ταυτοτικές διαστάσεις της κοινωνικής ανισότητας στο συνειδησιακό και συγκρουσιακό πλαίσιο της μεταναστευτικής πραγματικότητας» στο Αφουξενίδης, Α. (επιμ.) *Ανισότητα στην εποχή της κρίσης: θεωρητικές και εμπειρικές διερευνήσεις*, εκδόσεις Προπομπός, Αθήνα, σελ. 59-77.

ιδιαίτερα οι νεοαφιχθέντες, αποπνέουν την ελαφρά οσμή του κάδου των απορριμμάτων, ο οποίος στοιχειώνει με πλήθος φαντάσματα τις νύχτες εκείνων που αποτελούν υποψήφιος απώλειες της αυξανόμενης τρωτότητας. Για όσους τους μισούν και τους δυσφημούν, οι μετανάστες αποτελούν την προσωποποίηση (ορατή, απτή και ενσαρκωμένη) ενός άναρθρου προαισθήματος της δικής τους απόρριψης – ενός προαισθήματος, που, αν και δεν μπορεί να διατυπωθεί με λέξεις, προξενεί παρ' όλα αυτά πόνο. Υποκύπτει κανείς σχεδόν στον πειρασμό να σχολιάσει ότι κι αν ακόμα δεν υπήρχαν μετανάστες προ των πυλών, θα έπρεπε να είχαν εφευρεθεί...».

Κεντρικός άξονας αυτής της συγκυρίας αποτελεί η συζήτηση περί *ανήκειν* και *αποκλεισμού* στην εννοιολόγηση του χώρου και του χρόνου στη μεταναστευτική διαδικασία. Σημαντική παράμετρος αυτής της συζήτησης αποτελεί η ίδια η καθημερινή ζωή, όπου εκεί διαδραματίζονται οι κοινωνικές διεργασίες και συντελούνται παρεμβάσεις από τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα, που υφίστανται μεν τις επιρροές των δομών στη ζωή τους, αλλά ενίοτε αντιστέκονται και ορθώνουν τη δική τους δράση.

Οι ιστορίες ζωής αποτελούν μια δίοδο, τόσο έκφρασης όσο και αντίδρασης, αλλά κυρίως διαπραγμάτευσης, της ίδιας της καθημερινής ζωής μέσα από το πρίσμα της διυποκειμενικής οπτικής σε συγκεκριμένους χωροχρονικούς σταθμούς. Παράλληλα, τόσο οι διαδικασίες *ανήκειν*, όσο και *αποκλεισμού*, είναι συνολικά φαινόμενα που εκφράζουν συγκεκριμένες ανθρωπογεωγραφίες, οι οποίες είναι έμφυλες, ταξικές και εθνοτικές. Η καθημερινή ζωή αποτελεί χώρο δυναμικό, χώρο αμφιλεγόμενο και χώρο δράσης

εκφάνσεων της κοινωνικής ζωής. Σε τέτοια επίπεδα συντελούνται και οι ταυτοτικές διεργασίες οι οποίες είναι απόρροια αυτού του πλέγματος σχέσεων εξουσίας και αντίστασης. Έτσι κατανοούμε και τους ίδιους τους αποκλεισμούς ως αποκρυσταλλώσεις κοινωνικών σχέσεων σε τοπικό επίπεδο, αλλά σαφέστατα με επιρροές πλανητικού χαρακτήρα.

Στα πλέγματα διαντιδράσεων και σχέσεων που εισρέουν στην καθημερινή ζωή των υποκειμένων υποβάλλονται και οι ταυτότητές τους, ατομικές και συλλογικές, καθώς διαπραγματεύονται στρατηγικές οργάνωσης και προσαρμογής διαμέσου πρακτικών και αποφάσεων βάσει, τόσο των επιλογών τους, όσο και των προτεραιοτήτων τους. Οι βιογραφίες ζωής και οι ιστορίες καθημερινότητας, τόσο των μεταναστών, όσο των παλινοστούντων της διασποράς με τις σύνθετες πορείες ζωής τους, είναι μια ανθρωπογεωγραφία της κοινωνικής και πολιτισμικής κινητικότητάς τους στο χώρο και στο χρόνο.

Τα όρια και τα περιθώρια του αποκλεισμού προσδιορίζονται σε ψυχολογικά, πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά, πολιτισμικά και γλωσσολογικά όρια, αλλά ακόμη και χωροταξικά. Τα όρια αυτά βρίσκονται στην καθημερινή ζωή, συχνά διαπραγματεύσιμα αλλά, ακόμη πιο συχνά, απροσπέλαστα. Όμως η καθημερινή ζωή αποτέλεσε το περιεχόμενο. αλλά και το ρευστό πεδίο διαρκούς διάδρασης στη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας και στη συλλογή των δεδομένων και αποτελεί και το πεδίο ανάλυσης των ιστοριών ζωής και κατά συνέπεια και των ταυτοτικών διεργασιών τους, καθώς και των διαδικασιών ενσωμάτωσης και αποκλεισμού. Τέτοιου είδους διαδικασίες συντελούνται στο

χώρο σε μια μικροκλίμακα κοινωνικών σχέσεων και πολιτισμικών συγκρούσεων. Σε αυτό το πλέγμα σχέσεων διακρίνουμε διαπραγματεύσεις σε προσωπικό επίπεδο καθώς και δράση των υποκειμένων, είτε στη διάρκεια προσαρμογής, είτε στη πορεία ανάληψης αποφάσεων ως προς το ατομικό τους αίσθημα του «ανήκειν».

Παράλληλα, σε συλλογικό επίπεδο, διακρίνουμε μια διάθρωση σχέσεων εντός της ομάδας από την περιθωριοποίηση έως και την αδιαφορία. Αυτές οι σχέσεις φιλτράρονται μέσα από κατηγοριοποιήσεις, τόσο ταξικού, όσο και έμφυλου περιεχομένου. Οι μεταναστευτικές εμπειρίες και το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων που δημιουργούνται, αποτελούν ενδείξεις της διυποκειμενικότητας στο χώρο. Ο αφηγηματικός λόγος απηχεί ταυτοτικές διεργασίες και η κοινωνική δράση των υποκειμένων αντικατοπτρίζει επιλογές, απορρίψεις, αντιστάσεις, αμφισημίες καθώς και πολώσεις.

Μέσα από τις «φωνές» των κοινωνικών υποκειμένων αντιλαμβανόμαστε ότι οι ταυτοτικές διεργασίες συντελούνται μέσα σε ένα κοινωνικό πλαίσιο. Ένα τέτοιο πλαίσιο συμπεριλαμβάνει πολλαπλές δυναμικές, οικονομικές, πολιτικές και σαφέστατα πολιτισμικές. Παραμένοντας όμως στο θεματικό πλαίσιο αυτής της ενότητας θα αναφερθούμε συγκεκριμένα στους (πολυ)πολιτισμικούς προσδιορισμούς του *ανήκειν* και στις συνθήκες αποκλεισμού.

Σε αυτή τη διαδρομή αναστοχαστικότητας, η άφιξη στη συνειδητότητα των εμπειριών δεν είναι ούτε εύκολη, ούτε ανώδυνη για τα κοινωνικά υποκείμενα. Σε κάποιο επίπεδο μοιάζει θεραπευτική αυτή η αυτο-ανάγνωση, αλλά, επίσης, εμπεριέχει πολλές φορές και πόνο. Ο πόνος πηγάζει και

από τις εμπειρίες τις ίδιες, όπως το να βιώνει κανείς την αποξένωση, την περιθωριοποίηση, την απόρριψη (π.χ. ανεργία, γραφειοκρατία, ξενοφοβία, ρατσισμός κτλ.), καθώς και από την ίδια τη διαδικασία της ενδοσκοπησης. Όλες αυτές οι διεργασίες είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τη μορφοποίηση της ταυτότητας των υποκειμένων. Μέσω της εμπειρικής έρευνας φωτίζονται οι επιπλοκές, οι αμφισημίες και οι συμβιβασμοί που τα κοινωνικά υποκείμενα περιγράφουν μέσα από τις εμπειρίες τους.

Κάποια πρώτα συμπεράσματα προς έναν κριτικό λόγο περί διαδρομών, επιστροφών και πρακτικών συμμετοχικής κοινωνίας πολιτών

Για το μέγιστο του πληθυσμού της Ευρώπης είναι αμυδρή η ανάμνηση από τα Δεκεμβριανά του 2008 στην Αθήνα. Οι πλατείες άδειασαν εδώ και καιρό στις περισσότερες Ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, πέπλο σιωπής σκέπασε την Αραβική άνοιξη, και έως πρόσφατα και την Τουρκική αντίσταση, μέχρι που η γη σκέπασε νέα κορμιά στα δολοφονικά ορυχεία του πλούτου, όπου η ανθρώπινη ζωή είναι μία παράπλευρη απώλεια του κεφαλαίου, και στην Ουκρανία το ανοιξιάτικο γρασίδι ποτίζεται καθημερινά με αίμα, καθώς μπεριαλιστικές και φασιστικές δυνάμεις αναμοχλεύουν τον ιστό της ιστορίας. Και ενώ η κρίση συνεχίζεται, τόσο σε οικονομικό, όσο σε κοινωνικό επίπεδο, η Ευρώπη και οι Ηνωμένες Πολιτείες περιφέρονται από την μία συνάντηση κορυφής στην άλλη, οριοθετώντας τα οικονομικά περιθώρια της συμμαχίας τους και χρωματίζοντας το πλαίσιο της υποκρισίας με σύνθετο λόγο.

Οι απεργιακές κινητοποιήσεις στην τριτοβάθμια παιδεία στο Ηνωμένο Βασίλειο, πρόσφατα κατέληξαν σε συμβιβασμό με την ηγεσία διοίκησης. Για κάποιους ήταν ημέρα Λαμπρής κυριολεκτικά, αφού διαδραματίστηκε μέσα στην περίοδο του Πάσχα, και έτσι η δική μας «ανάσταση» από τον πολύπαθο Γολγοθά των κινητοποιήσεων, μας βρήκε με ένα συμβιβασμό της ντροπής και με την ηγεσία του συνδικαλιστικού οργάνου έχοντας το κεφάλι σκυμμένο στο ποσοστό 83,7% που ψήφισε υπέρ της καταστολής της απεργίας και ένα εξασθενημένο ποσοστό 16,3% που θεώρησε, έστω ιδεολογικά, ότι ο αγώνας συνεχίζεται.

Η Λακανική οπτική αντιλαμβάνεται την ανθρώπινη κατάσταση ως διαρκώς υπό έλλειψη και κατά συνέπεια, σε μια διαρκή διαδρομή απόκτησης της επιθυμίας του αντικειμένου που θα ολοκληρώσει αυτή την υπαρξιακή ανεπάρκεια: η εξιδανίκευση αυτού που μας λείπει συχνά οδηγεί στον ανελέητο φθόνο του ανεκπλήρωτου. Σε αυτή την κατεύθυνση, το σκοτεινό μονοπάτι του φθόνου μπορεί να μεταμορφωθεί σε μία λαμπρή διαδρομή αυτοπραγμάτωσης και ηθικής αναστοχαστικότητας. Αρκεί κανείς απλά να μάθει να *αγαπά*. Η αγάπη είναι εκείνη που δίνει σεβασμό στην ανθρωπιστική διάσταση και στην πολιτική ζωή και κατά συνέπεια στην δικαιοσύνη, μας προκαλεί η Αμερικανίδα φιλόσοφος και διανοούμενη, με ιδιαίτερο επιστημονικό ενδιαφέρον στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία, πολιτική φιλοσοφία, φεμινισμό και ηθική, Martha Nussbaum. Και ενώ η ίδια έχει κάνει εξονυχιστική και, μάλλον, άδικη κριτική σε πολλούς θεωρητικούς και φιλοσόφους, όπως στον Noam Chomsky και στην Judith Butler, η απλοϊκή αλλά εκ βάθους διαπίστωση, ότι το συναίσθημα στην πολιτική με-

τρά και έχει ουσιαστική σημασία¹⁵, μας βρίσκει σύμφωνους. Στη προσπάθεια αυτή μας παρέχει μία διαδρομή επανασύνδεσης της σύγχρονης φιλοσοφίας με το συναίσθημα, την ψυχολογία, την τέχνη και τον δημόσιο λόγο.

Επιβεβαίωση αυτής της μεθοδολογικής κατεύθυνσης όπου το συναίσθημα, η ανθρώπινη διάσταση και οι ιστορίες ζωής αποτελούν πολυδιάστατα και σημαντικά εργαλεία για την κοινωνιολογική αντίληψη και την παιδαγωγική ηθική μάθησης, είναι και η πρόσφατη βράβευση στη Βρετανική Ένωση Κοινωνιολόγων και υπό την αιγίδα της τριτοβάθμιας Ακαδημίας Κοινωνικών Επιστημών, της κοινωνιολόγου Carol Stephenson, η οποία βραβεύτηκε για την διδασκαλία ενός νέου μαθήματος με τον τίτλο «Ιστορίες Ζωής»¹⁶. Στο μάθημα αυτό οι σπουδαστές και σπουδάστριες ενθαρρύνονται να ακολουθήσουν μία κοινωνιολογική προσέγγιση στη βιογραφία, ώστε να αντιληφθούν μέσω της εμπειρικής έρευνας και μελέτης, ότι οι ζωές των ανθρώπων δεν αποτελούν τόσο συγκεκριασμό επιλογών και προσωπικών αποφάσεων, αλλά κυρίως αποτελούν μία διάδραση κοινωνικών ανισοτήτων, διαιρέσεων και ιδεολογιών. Στη διάρκεια του μαθήματος, τόσο το εκπαιδευτικό προσωπικό, όσο και το μαθητικό σύνολο, μοιράζονται τις προσωπικές αφηγήσεις και ιστορίες ζωής, τις επιλογές που έχουν κάνει και τις συνιστώσες επιρροών στο σύνολο το ευρύτερο το κοινωνικό όπου η τάξη, το φύλο, η εθνο-

---

15. Nussbaum, M. (2013). *Political Emotions: Why Love Matters for Justice*. Harvard University Press.

16.

βλ.

http://www.thenorthernecho.co.uk/news/11212902.Lecturer_wins_national_award/?ref=var_0 ανακτήθηκε στις 1/7/2014.

τική καταγωγή, ο γεωγραφικός προσδιορισμού του τόπου και χώρου καθώς και η σεξουαλικότητα διαμορφώνουν το πλαίσιο επιλογών και διαδρομών. Συνεπώς, ως αποτέλεσμα, οι φοιτητές και οι φοιτήτριες «πράττουν», «δρουν», «κάνουν» κοινωνιολογία ακόμη και στο πρώτο έτος των προπτυχιακών σπουδών τους μέσω βιογραφικής και αυτοβιογραφικής μεθόδου. Αναστοχάζονται πάνω στην έρευνα, στην θεωρία και στην ηθική και αποκτούν σημαντικές γνώσεις στο πεδίο.

Σε παρόμοια πλαίσια, και μία πιο διεπιστημονική οπτική, έχουμε υλοποιήσει παρόμοιες μεθόδους διδασκαλίας και έρευνας. Παράλληλα, η ερευνητική ενασχόληση υπογράμμισε πως μια τέτοιου είδους μεθοδολογική διαδρομή είναι πολλαπλά γόνιμη, καθώς ως ερευνητές έχουμε λάβει τα μέγιστα οφέλη εντυφώνοντας στις μεταναστευτικές και καθημερινές διαδρομές των συμμετεχόντων στις έρευνες που διεξάγουμε, αλλά και προς μία πορεία ωρίμανσης αναλυτικής και συγγραφικής, καθώς προσπαθούμε στον γραπτό επιστημονικό λόγο να κατανοήσουμε ταυτότητες, συναισθήματα, ρόλους, εμπειρίες και διαδρομές των κοινωνικών υποκειμένων που ερευνούμε στο πεδίο. Με άλλα λόγια, η εμπειρική προσέγγιση συλλογής δεδομένων μέσω αφηγήσεων ζωής και οι πολλαπλές εκφάνσεις κατανόησης των εμπειριών ζωής, αποτελούν ένα φάσμα μεθόδων επανακατασκευής και της κοινωνίας και της παιδείας μέσω της διυποκειμενικότητας, της συμπόνιας και όχι του οίκτου, της συμπάθειας και της συμμετοχικής βιοματικής εμπειρίας στην καθημερινότητα των μεταναστών. Μίας καθημερινότητας που την συμμεριζόμαστε και την μοιραζόμαστε: αυτή της κρίσης, μίας κρίσης θεσμών, ταυτοτήτων, ιδεολογιών.

Αυτή η κρίση μπορεί να ανατραπεί, αρκεί να αντικατασταθεί με έναν κριτικό λόγο πράξης όπου η συλλογικότητα βοερά αντιτίθεται στην υποταγή μίας παγκόσμιας πρακτικής ελλείμματος δημοκρατίας που ανελέητα δρα ώστε να πείθει τα πλήθη ότι όλα λειτουργούν ομαλά, αλλά επί της ουσίας προς όφελος της ολιγαρχικής ηγεμονίας, τόσο στην κοινωνία, όσο και στην παγκόσμια παροχή παιδείας για τους λίγους και προνομιούχους.

Αντί Επιλόγου: Αναστοχαζόμενοι τις κριτικές ανθρωπογεωγραφίες κοινωνιακών κρίσεων

Η αφήγηση των ιστοριών ζωής των συμμετεχόντων ενίοτε τελειώνει με πόνο. Μεταφορικά απεικονίζει και το ταξίδι. Πολλαπλά ταξίδια και πολλαπλές επώδυνες εμπειρίες: η μετανάστευση σε «ξένη» γη, η παλιννόστηση σε «ξένα» δεδομένα, η αφήγηση ένα ατέλειωτο ταξίδι στο συνειδητό και το ασυνείδητο, άλλοτε γνώριμα συναισθήματα, αλλά πολλές φορές «ξένα», πρωτόγνωρα, διαδρομή άλλοτε λυτρωτική και άλλοτε οδυνηρή. Η νοσταλγία για τα χαμένα χρόνια και το άλγος της αβεβαιότητας των χρόνων που θα έρθουν. Σε κάθε περίπτωση ο πόνος μεταφράζεται μέσα από ένα πλέγμα σχέσεων και τοποθετείται σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, υπό τη σκιά της παγκοσμιοποιημένης πραγματικότητας, δίνοντας ως επιλογές τις όψεις του ίδιου νομίσματος: τα κοινωνικά υποκείμενα καλούνται να αξιολογήσουν τον πόνο ως βιωματική διαδρομή και μέσα από μια διττή προβολή του «εδώ» και του «εκεί» πρέπει να εστιάσουν σε διαφορετικές διαβαθμίσεις, κάθε φορά, του πόσο τα έχουν «βγάλει πέρα», του πόσο καλά τα έχουν

«καταφέρει».

Αυτή η αυτογνωστική διαδικασία απαιτεί κόπο και παράγει πόνο, διότι τις περισσότερες φορές οι επιλογές δεν είναι αποκλειστικά δικές τους, αφού τα άτομα ταλαντεύονται μεταξύ του «πρέπει», του «θέλω» και του «μπορώ». Οι περισσότερες αλλαγές διαδραματίζονται σε συνάρτηση με το χώρο (πολιτισμικός αλλά και ψυχικός), αλλά η σημασία του χρόνου εκτείνεται πριν από τη ίδια τη διαδικασία μεταμόρφωσης ή παλιννόστησης, πολύ πριν από οποιαδήποτε διαδικασία ενσωμάτωσης ή απόρριψης, αφού κατασκευάζεται στο φαντασιακό του ατόμου αλλά και των άλλων, στις ιστορίες των προγενέστερων γενεών. Αντίστοιχα, στις ιστορίες που τα ίδια τα άτομα λένε στον εαυτό τους, η οικειότητά τους με το εθνοτικό τους «είναι» αντλεί υπόσταση μέσα από την ίδια την ιστορική διαδρομή, από το «γίνεσθαι», από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη βιοματική απεικόνιση της «πατρίδας», αλλά, σε κάθε περίπτωση, του οικείου εκείνου χώρου όπου το «ανήκειν» αποκτά υπόσταση.

Στο πλαίσιο συμβολισμού τουλάχιστον, ενδιαφέρουσα ήταν η συγκυρία των βραβείων Νόμπελ το 2006, όταν έτυχε να είμαστε για ένα μικρό διάστημα επισκέπτες καθηγητές στην Σουηδία. Το βραβείο Λογοτεχνίας απονεμήθηκε στο Τούρκο Ορχάν Παμούκ. Η Σουηδική Ακαδημία αναφέρει σε συνοπτική ανακοίνωσή της για τον Παμούκ ότι «μέσω της αναζήτησης μιας μελαγχολικής ψυχής στη γενέτειρα πόλη του ανακάλυψε νέα σύμβολα για την ερμηνεία της σύγκρουσης και το συγκερασμό των πολιτισμών», ενώ το βραβείο Ειρήνης απονεμήθηκε στον «Τραπεζίτη των Φτωχών», τον οικονομολόγο Μουχάμαντ Γιουνούς από το

Μπαγκλαντές, για τις μακρόχρονες και επίπονες προσπάθειές του να ξεκολλήσει εκατομμύρια ανθρώπους από τη φτώχεια και την ανέχεια. Αυτή η επιμονή του να δείξει και να αποδείξει πως μπορεί να υπάρχουν ανάπτυξη, οικονομικές και κοινωνικές ευκαιρίες ακόμη και για τους φτωχότερους των φτωχών, αναγνωρίστηκε μέσα από την απονομή του βραβείου, το οποίο μοιράζεται με το δημιουργημά του, την Τράπεζα Γκράμιν ή «Τράπεζα των Φτωχών». Οπως αναφέρεται στο κείμενο της απόφασης της Σουηδικής Ακαδημίας, ο Μουχάμαντ Γιουνούς και η τράπεζά του μοιράζονται το Νόμπελ Ειρήνης «για τις προσπάθειές τους να δημιουργήσουν οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη από τα φτωχότερα στρώματα. Η διαρκής ειρήνη δεν μπορεί να επιτευχθεί παρά μόνο αν μεγάλες πληθυσμιακές ομάδες βρουν τρόπους για να ξεκόψουν απ' τη φτώχεια. Ο μικροδανεισμός είναι ένα τέτοιο μέσο. Η ανάπτυξη απ' τη βάση υπηρετεί την προώθηση της δημοκρατίας και τα ανθρώπινα δικαιώματα». Ο συμβολισμός πίσω από την επιλογή του Τούρκου λογοτέχνη και του οικονομολόγου από το Μπαγκλαντές παραπέμπει στην αναγνώριση των πολιτισμικών διαφοροποιήσεων και της βαθιάς οικονομικής πόλωσης που χαρακτηρίζει τη (μετα)νεωτερική εποχή.

Στο ευρύτερο πλαίσιο του φόβου που χαρακτηρίζει τις «δυτικές κοινωνίες», η Ελλάδα έχει διανύσει μια περίοδο μεταμόρφωσης τα τελευταία πενήντα χρόνια και παρουσιάζεται στη μετά τον Εμφύλιο εποχή από μια «αυταρχική κοινωνία της παρακολούθησης», σε μια δημοκρατική κοινωνία μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης και αυτή η «εκδημοκρατικοποίηση» και «ευρωπαϊκοποίηση» της ελληνικής κοινωνίας παρατηρείται και στις διαδικασίες τεχνολογικής

ανάπτυξης των μέσων παρακολούθησης, χαρακτηρίζοντάς την ως χώρα «αυταρχικής γραφειοκρατικοποίησης».¹⁷

Παράλληλα και πιο τραγελαφικά, οι πρωτοβουλίες που εντάσσονται στο πλαίσιο των προπαγανδιστικών εκστρατειών του νεοναζιστικού κόμματος Χρυσή Αυγή, που περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, δωρεά τροφίμων μόνο σε Έλληνες, αμοδοσία μόνο από Έλληνες για Έλληνες, «μαθήματα Ιστορίας» σε παιδιά Δημοτικού και σε παιδικούς σταθμούς μόνο για παιδιά Ελλήνων και μαθήματα αυτοάμυνας για γυναίκες, στοιχειοθετούν πως η εισβολή στην δημοκρατία γίνεται με πρόθεση την προώθηση της παιδείας και την αναζωπύρωση της εθνικής μνήμης και λήθης.

Κριτικές γεωγραφίες και αναστοχαστικές εθνογραφίες θα πρέπει να στοχεύουν προς μια διαλογική συνειδητοποίηση προσωπικών και συλλογικών ορίων, τόσο στη συλλογή, όσο και στην ανάλυση και συγγραφή του εμπειρικού υλικού κοινωνικής έρευνας. Έτσι, οδηγούμαστε σε ένα εννοιολογικό ταξίδι από τα όρια, τα περιθώρια, τα σύνορα και τις δεσμεύσεις στην αναστοχαστική ανακατασκευή του κοινωνικού χώρου και ενίοτε αυτό μας ενεργοποιεί και προς τη δράση και αντίσταση εξουσιαστικών ιδεολογικών και κοινωνικών μορφωμάτων.

Τα 22 διακυβεύματα από το νέο επίκαιρο βιβλίο των Ευκλείδη Τσακαλώτου και Χρήστου Λάσκου, με τίτλο «22 πράγματα που μας λένε για την ελληνική κρίση και δεν είναι έτσι», ευελπιστούμε ότι θα αντιμετωπιστούν με εξίσου 22 συλλογισμούς για την επίλυση της κρίσης η

---

17. Samatas, M. (2005). Studying Surveillance in Greece: Methodological and Other Problems Related to an Authoritarian Surveillance Culture, *Surveillance & Society*, 3(2/3):181-197.

οποία δεν είναι απλά ένα δημοσιονομικό πρόβλημα.

Αναλώσιμες και επιφανειακά βιώσιμες τόσο οι κοινωνικές σχέσεις όσο και τα τμήματα κοινωνικών θεωριών, το βάθος τόσο της προβληματικής όσο και του προβλήματος παραμένει ανεξιχνίαστο κυρίως λόγω και των κατακερματισμών που υπέστη η κοινωνική θεωρία αλλά και λόγω της συρρίκνωσης της χρηματοδότησης για έρευνα.

Επί σειρά ετών, ιδιαίτερα στις δεκαετίες του 1980-90, στις μελέτες¹⁸ για την συμμετοχή των δρώντων υποκειμένων σε διάφορα κοινωνικά κινήματα είχαν κυριαρχήσει θεωρίες κινητοποίησης πόρων (resource mobilization), οι οποίες τόνιζαν την σημασία ύπαρξης διαθέσιμων υλικών και άλλων πόρων σε σχέση με την οργάνωση της συλλογικής δράσης, μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της ορθολογικής επιλογής (rational choice). Οι προσεγγίσεις αυτές, παρά τις αρετές τους, δεν επαρκούν για την διερεύνηση του ευρέος φάσματος των συναισθημάτων, τα οποία κινητοποιούν ή διατηρούν την εμπλοκή των ατόμων και την συμμετοχή τους σε κοινωνικά κινήματα. Αν δεχτούμε ότι τα κοινωνικά κινήματα, σε τελική ανάλυση, αφορούν στην κινητοποίηση των δρώντων υποκειμένων για την επίτευξη ενός σκοπού, τότε είναι επιτακτική η ανάγκη της μελέτης της κινητήριας δύναμης πίσω από αυτές τις κινητοποιήσεις, δηλαδή του φάσματος των συναισθημάτων, που, τελικά, τα συγκινούν. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι να μελετηθούν συναισθήματα όπως ο φόβος, ο φθόνος, η ντροπή και η ενοχή, τα οποία «κινούνται» σε υποσυνείδητο επίπεδο και μεταλ-

---

18. Bl. Stets, J. S & Turner, J. H. (2006). *Handbook of the Sociology of Emotions*. New York: Springer.

λάσσονται σε νέα, έντονα συναισθήματα που διαταράσσουν, παρά διορθώνουν, τους κοινωνικούς δεσμούς.

Η σύγχρονη (νέο) φιλελεύθερη συντηρητική (άγνωστο το τι συντηρεί εν μέσω της καταστροφής των δικτύων κοινωνικής προστασίας) κοινωνική πολιτική, προβάλλει ένα μειλίχιο πρόσωπο, πίσω από το οποίο κρύβεται ένα πρότυπο παγκόσμιας κουλτούρας με δεσποτικό χαρακτήρα. Η επιβολή αυτού του προτύπου συντελείται υπογείως, σχεδόν ηδονικά, μέσω της μαζικής κουλτούρας, η οποία διαμορφώνει «τις αντιλήψεις και τις παραστάσεις, τα πάθη και την φαντασία των ανθρώπων, πριν ακόμη από τις πολιτικές τους ιδέες»¹⁹. Χαρακτηριστικό των τεχνικών του «Μειλίχιου Τέρατος», όπως το αποκαλεί ο Raffaele Simone, είναι η προκαλούμενη σύγχυση στην γνωστική σφαίρα, η εξασθένηση της ικανότητας διάκρισης ανάμεσα στην πραγματικότητα και την μυθοπλασία, είτε αυτή εκληφθεί ως φαντασία, είτε ως ψέμα και εξαπάτηση. Αυτή η απώλεια της ικανότητας διάκρισης ανάμεσα στο πραγματικό και φανταστικό κόσμο είναι ένα από τα συμπτώματα της ψύχωσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το Μειλίχιο Τέρας «έχει σκορπίσει στον σύγχρονο κόσμο, εν είδει λεπτής σκόνης, μια κατάσταση ελαφράς ψύχωσης, ένα είδος οικουμενικής τρέλας»²⁰. Ήδη, από την δεκαετία του '60, ο Guy Debord²¹ μιλούσε για την «Κοινωνία του Θεάματος», στην οποία αλλοιώνεται η σχέση του αληθινού με το ψεύτικο. Σε αυτό το

---

19. Simone, R. (2011). *Το μειλίχιο τέρας. Γιατί η Δύση δεν πηγαίνει προς τα αριστερά*. Αθήνα: Πόλις, σ. 99.

20. Simone, R. ό.π., σ. 112.

21. Debord, G. (1986). *Η Κοινωνία του Θεάματος*, Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος.

υπόβαθρο της ελαφράς ψύχωσης κατασκευάζεται ο χρεωμένος άνθρωπος²². Το χρέος δεν είναι πλέον ένα οικονομικό μέγεθος, αλλά μια μορφή διακυβέρνησης, μια τεχνολογία της εξουσίας χαρακτηριστικά της οποίας είναι η *ηθικοποίηση του χρέους* (ο χρεωμένος άνθρωπος είναι ηθικά υποχρεωμένος να αποπληρώσει το χρέος σε αυτούς που τον δάνεισαν χρήματα που, στην πραγματικότητα, δεν έχουν, αφού το παγκόσμιο χρέος είναι υπερ-πολλαπλάσιο του χρήματος που κυκλοφορεί) και η *ενοχή*. Η εξατομίκευση και η ηθικοποίηση του χρέους το καθιστούν οικουμενική σχέση εξουσίας, αφού όλοι συμπεριλαμβάνονται σε αυτήν. Είτε χρεώθηκε άμεσα εξαιτίας της ανταπόκρισής του στην ηθική προσταγή της επιβεβλημένης απόλαυσης, είτε χρεώθηκε έμμεσα εξαιτίας της ανάληψης των τραπεζικών χρεών από το δημόσιο, ο πολίτης σήμερα είναι ο χαμένος της υπόθεσης, είναι ο δακτυλοδεικτούμενος μέγας ένοχος, ο γίγαντας της απόγνωσης μέσα στην χαρωπή νύκτα ενός κόσμου ρευστού, επισφαλούς, ενός κόσμου χωρίς ιστορία, αφού για κάποιους η ιστορία ήδη τελείωσε²³.

Σε συνθήκες μεγάλης κρίσης, όπως αυτής που βιώνουμε στην Ελλάδα, τα δρώντα υποκείμενα τείνουν να μεταβληθούν σε *αποδρώντα* υποκείμενα, αφού μεγάλα τμήματα του πληθυσμού παλινδρομούν σε αρχαϊκές καταστάσεις, όπως της «μάχης-φυγής», και εκδηλώνουν έντονα σημάδια κοινωνικής απόσυρσης και αβάσταχτης θλίψης (κατάσταση

---

22. Lazzarato, M. (2014). *Η κατασκευή του χρεωμένου ανθρώπου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

23. Βλ. Φουκουγιάμα, Φρ. (1993). *Το τέλος της ιστορίας και ο τελευταίος άνθρωπος*. Αθήνα: Λιβάνης- Νέα Σύνορα.

«φυγής»), ή εκδηλώνουν θυμό, επιθετικότητα, εριστική συμπεριφορά (γενικά μανιακή αντίδραση, κατάσταση «μάχης»). Η στάση αυτή σημαίνει ότι αυτά τα «αποδρώντα» υποκείμενα αποτυγχάνουν στον λεγόμενο έλεγχο της πραγματικότητας. Δεν μπορούν να καταλάβουν τι πράγματι συμβαίνει και μπορεί να οδηγούνται σε παρανοϊκές και ψυχωτικές συλλήψεις του πραγματικού κόσμου. Η κατάσταση «μάχη-φυγή» έχει μια πολωτική διάσταση, εντείνοντας την δημιουργία διχαστικών στρατοπέδων. Μπορεί, εν τούτοις, για ένα χρονικό διάστημα, πριν η πλάστιγγα γύρει προς τη μάχη ή τη φυγή, να υπάρχει μια περίοδος αναμονής, κατά την διάρκεια της οποίας αναπτύσσεται η συνειδητοποίηση του τι συμβαίνει, με την προσπάθεια ανίχνευσης των διαθέσεων της άλλης πλευράς. Θυμίζει αυτή η στιγμή, την μεσαιωνική απορία περί του αν, για ένα απειροελάχιστο χρονικό διάστημα, ένα νόμισμα που ρίχνουμε κορώνα γράμματα, σταματά στον αέρα για να αποφασίσει πώς θα προσγειωθεί. Είναι κάτι σαν το αποτέλεσμα των ελληνικών εκλογών του Μαΐου του 2012.

Η εικόνα αυτή συνάδει με την κλινική εικόνα ενός ανθρώπου που έχει υποστεί ένα τρομερό συγκλονισμό (shock), καθώς επίσης και με τα στάδια από τα οποία περνά ένας ετοιμοθάνατος, όπως τα περιέγραψε η Elizabeth Kubler-Ross²⁴.

Στην κατάσταση ενός συγκλονισμού (shock), έχουμε:

Αιφνιδιασμό - αποπροσανατολισμό - φόβο εγκατάλειψης - φόβο εξαφάνισης/εκμηδένισης.

---

24. Kubler-Ross, E. (1969). *On Death & Dying*. New York: Simon & Schuster/Touchstone.

Η βασική αντίδραση είναι μια σωρεία συμπεριφορών μανιακής φύσεως (την έχουμε δει σχεδόν σε όλες τις εκπομπές της τηλεόρασης, από τις πρωινές εκπομπές, τις ειδήσεις, έως τις εκπομπές που προσπαθούν να αναλύσουν την κρίση, και σε κορώνες αυτοεπιβεβαίωσης σχετικά με τον αρχαίο μας πολιτισμό – που δυστυχώς δεν είναι και νέος, και σε ερωτήματα τύπου: «ποια είναι αυτή η Μαντάμ Μέρκελ»).

Στην περίπτωση της Θανατολογίας της Kubler-Ross, έχουμε τα στάδια:

Άρνηση - Θυμός - Διαπραγμάτευση - Κατάθλιψη - Αποδοχή.

Στην περίπτωση της κρίσης, αποδοχή, βέβαια, δεν σημαίνει αποδοχή των προτεινόμενων λύσεων, αλλά αποδοχή του τέλους μιας ψευδαίσθησης, του θανάτου, δηλαδή, μιας οπτικής, νοητικής, συναισθηματικής απάτης (το «όνειρο απατηλό» ετελείωσε).

Ένα εργαλείο προσέγγισης των συναισθηματικών δυνάμεων που εμπλέκονται στην κατανόηση του «ξεδιπλώματος» αυτών των σχημάτων στην κοινωνία, καθώς και της κατανόησης των εντάσεων και συγκρούσεων που αναδύονται σε αυτή και διαμορφώνουν κίνητρα στην καθημερινή ζωή και επηρεάζουν τις κοινωνικές δομές, είναι τα εργαλεία της ομαδικής ανάλυσης (Group Analysis), όπως αυτή αναπτύχθηκε από τους S. H. (Michael) Foulkes²⁵, Wilfred Bion²⁶, και Patrick De Maré²⁷, στην βάση της ψυχοδυναμι-

---

25. Foulkes, S. H. (1990). *Selected Papers: Psychoanalysis and Group Analysis*. London: Karnac Books.

26. Grotstein, J. S. (2007). *A Beam of Intense Darkness: Wilfred*

κής θεωρίας της Melanie Klein²⁸, του David Winnicott²⁹, της κοινωνιολογίας του Norbert Elias³⁰, κ.ά. Βασικές έννοιες αυτής της προσέγγισης είναι η έννοια του περάσματος από την σχιζοειδή-παρανοϊκή θέση (από το σχισμένο εαυτό) στην καταθλιπτική θέση (ολόκληρος εαυτός), η έννοια της προβλητικής ταύτισης (projective identification), της ομαδικής μήτρας (matrix), των βασικών ομάδων (εξάρτησης, μάχης-φυγής [πετροπόλεμος/εμφύλιος], ζευγαρώματος [συνεργασία]), του φθόνου, του κακοήθους καθρεφτίσματος, του φαινομένου του πυκνωτή, της αντήχησης, της αλυσωτής αντίδρασης [πλατείες], και της μετατροπής του φθόνου σε δημιουργική δύναμη μέσω των ομάδων εργασίας).

Ένα παράδειγμα της προβλητικής ταύτισης είναι και η δυναμική της δημιουργίας αποδιοπομπαίων τράγων (εξιλαστηρίων θυμάτων). Στην ψυχοδυναμική θεωρία, όταν μιλάμε για απλή προβολή, εννοούμε τη «λειτουργία μέσω της οποίας το υποκείμενο εκβάλλει από τον χώρο του και εντοπίζει στους άλλους (σε πρόσωπα ή πράγματα) ιδιότητες, συναισθήματα, επιθυμίες ή και “αντικείμενα” τα οποία παραγνωρίζει, ή αρνείται στον εαυτό του. Πρόκειται

Bion's Legacy to Psychoanalysis. London: Karnac Books.

27. De Maré, P. & S. Thompson (1991). *Koinonia: From Hate through Dialogue to Culture in the Larger Group*. London: Karnac Books.

28. Hinshelwood, R. D. (2008). *Λεξικό της κλαϊνικής σκέψης*. Αθήνα: Νοόγραμμα Εκδοτική.

29. Winnicott, D. W. (1958). *Collected Papers: Through Paediatrics to Psychoanalysis*. London: Tavistock.

30. Elias, N. (1997). *Η εξέλιξη του πολιτισμού*, τόμοι Α και Β. Αθήνα: Νεφέλη.

για άμυνα πολύ αρχαϊκής προέλευσης, που δρα ειδικότερα στην παράνοια, αλλά και εντός “φυσιολογικών” τρόπων σκέψης όπως η δεισιδαιμονία». ³¹ Έτσι, κατά τον Freud, «Η πρόταση “τον μισώ” μετατρέπεται προβολικά στη φράση “με μισεί” (με καταδιώκει), πράγμα που θα μου δώσει το δικαίωμα να τον μισώ». Η προβολική ταύτιση είναι ακόμα πιο αρχαϊκή άμυνα (από τους 4 πρώτους μήνες ζωής) και έχει σκοπό να βλάψει ή να ελέγξει το αντικείμενο στο οποίο απευθύνεται η προβολή, και το αντικείμενο - τελικά -, συμπεριφέρεται όπως αναμένει η προβολή. Κατά κάποιο τρόπο, η προβλητική ταύτιση είναι μια στρατολόγηση ασυνείδητα ομοίων: τελικά «ένοχος, ένοχον ποιεί» και αντίστροφα.

Όπως συμβαίνει συνήθως στις καταστροφές, η οικονομική κρίση ήταν το έναυσμα για ένα υπέρμετρο κυνήγι αποδιοπομπαίων τράγων. Ποιος ευθύνεται για την κρίση που μαστίζει την ελληνική οικονομία και κοινωνία τα τελευταία δυο χρόνια; Ήδη, η ερώτηση, πέρα από την έκδηλη απορία, αναζητά «αποδιοπομπαίους τράγους» προς απόσεισιν αβάσταχτων προσωπικών ή/και συλλογικών ενοχών και φόβων.

Όσοι είναι υπεύθυνοι για την δημιουργία αυτής της κατάστασης αποδίδουν το φταίξιμο σε κάποιον άλλο: οι πολίτες στους πολιτικούς ή/και τους μετανάστες, οι πολιτικοί στο αντίπαλο κόμμα, στις συνθήκες, στην Ευρώπη, στους ίδιους τους πολίτες. Ο ιδιωτικός στον Δημόσιο τομέα, κ.ο.κ. Η Ευρώπη στα διάφορα μέλη της, και τα μέλη στην ίδια

---

31. Laplanche, J & J.-B. Pontalis (1986). *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*. Αθήνα: Κέδρος, σ. 387.

την Ευρώπη (είτε ως σύστημα, είτε σε χώρες του Βορά). Βρίσκοντας έναν αποδιοπομπαίο τράγο είναι ένας τρόπος να προβάλλει κανείς τα δικά του αισθήματα υπαιτιότητας, ενοχής, θυμού, ντροπής, ανεπάρκειας, αυτο-κριτικής, σε κάποιο άλλο πρόσωπο, κόμμα, οργανισμό, στην ίδια την Ευρώπη, στους πολίτες, με το προκλητικό «μαζί τα φάγαμε». Είναι ένα παιχνίδι απόδοσης ευθυνών, ένα «Blame Game». Ένα παιχνίδι που θέτει τις βάσεις εμφυλίου πολέμου, όπου ο αμετανόητος φθόνος, η δύναμη της καταστροφής και του θανάτου θριαμβεύουν. Το θέμα εδώ είναι η σπουδαιότητα της απόδοσης των δομικών ευθυνών.

Πώς μπορεί να τελειώσει αυτός ο χορός των αποδιοπομπαίων τράγων; Με την μετάβαση από την σχιζοειδή-παρanoiική θέση στην καταθλιπτική θέση (Melanie Klein). Με την αναγνώριση ότι τα σχισμένα κομμάτια του εαυτού μας είναι αυτά που προβάλλουμε αμοιβαία ο ένας στον άλλο. Ότι το καλό αντικείμενο είναι ταυτόχρονα και το κακό αντικείμενο και είμαστε εμείς. Είμαστε ταυτόχρονα άγγελοι και εγκληματίες. Η αναγνώριση αυτή κρύβει μεγάλο, απέραντο πόνο και είναι ουσιαστικά μια διαδικασία πένθους. Είναι το πέρασμα από την μανία στην θλίψη, στον «καημό». Μόνο αν το «κλάψουμε» αυτό το κομμάτι μπορούμε να προχωρήσουμε σε κάτι νέο: «Θανάτω θάνατον πατήσας», αλλιώς θα κουβαλάμε συνέχεια μέσα μας «ένα νεκρό μωρό». Αυτή η ουσιώδης και βαθύτατα επίπονη διαδικασία αναγνώρισης είναι το πρώτο βήμα για το αναγκαίο χτίσιμο εμπιστοσύνης που χρειάζεται σε μια από κοινού προσπάθεια επίλυσης των προβλημάτων (από κοινού με τα σχισμένα μέρη του εαυτού μας, ή με τα αντίπαλα στρατόπεδα).

Έτσι, αν αυτός ο χορός των αποδιοπομπαίων, που επανέρχεται σε διάφορες κλίμακες, με μορφές αυτομοιότητας που θυμίζουν *Fractals*, δεν τελειώσει, όχι απλώς φραστικά, περιστασιακά, αλλά αφού αναλάβει ο καθένας, με ειλικρίνεια, το μερίδιο της ευθύνης που του αναλογεί και αποφασίσει να συνεργαστεί ομαδικά (από τους πολίτες, τους πολιτικούς, την ίδια την Ευρωπαϊκή Ένωση), το αποτέλεσμα θα είναι καταστροφικό.

Η δομή αυτή της διαδικασίας αναζήτησης αποδιοπομπαίων τράγων, εμφανίζεται και στις θεωρίες της συνωμοσίας. Το παρανοϊκό φοβισμένο/ενοχικό υποκείμενο θα στρέψει το δάκτυλό του στους άλλους, οι οποίοι μπορεί και να συνωμοτούν εναντίον του. Ένα πρώτο κέρδος είναι το ότι είναι κανείς σημαντικός, αφού κάποιιοι συνωμοτούν εναντίον του. Πέρα από τα επιστημολογικά προβλήματα και τους γνωσιολογικούς περιορισμούς που παρουσιάζουν οι θεωρίες συνωμοσίας, μας δίνουν ένα τρόπο αντίληψης της «λαϊκής» αίσθησης κάποιων πραγμάτων, όπως της ανάγκης της βεβαιότητας και του ελέγχου. Μερικές φορές μάλιστα μας προστατεύουν και από την αφέλεια της θεωρίας της «συμπτωσιολογίας», κατά την οποία τα πάντα είναι συμπτώσεις. Μερικές φορές, μια δημοκρατία κινδυνεύει από αυτή την θεώρηση παρά από τους συνωμοσιολόγους. Η αφέλεια, ως γνωσιολογικό ελάττωμα, συνδέεται στενά με το ηθικό ελάττωμα της υπερβολικής προθυμίας υπακοής στην εξουσία. Υφέρπει εδώ η ταύτιση με τον επιτιθέμενο (σύνδρομο της Στοκχόλμης). Οι θεωρίες συνωμοσίας μπορεί να μας δίνουν και ένα τρόπο σχηματισμού υποθέσεων εργασίας για την ερμηνεία διαφόρων γεγονότων μέσω μιας σχεδόν παρανοϊκής «παράπλευρης» νόησης.

Οι παράλογες προσπάθειες, όπως συνωμοσιολογικά σε-νάρια παρανοειδούς τύπου, αποπειρώνται να καταλάβουν, να εξηγήσουν. Μερικές φορές όμως, μια εξήγηση μπορεί να προέλθει και από την ποίηση, ως μια υπερ-λογική προσπάθεια. Όπως έλεγε ο ποιητής Ζήσης Οικονόμου³²: «Όπου η λογική σταματά, η ποίηση αποπειράται να εισδύσει». Και για να επανέλθουμε στο θέμα του ποιός ευθύνεται για την κρίση, μια απάντηση έχει ήδη δοθεί από τον Όμηρο:

*νήπιοι, οι κατά βους Υπερίονος Ηελίοιο
ήσθιον· αυτάρ ο τοίοσιν αφείλετο νόστιμον ήμαρ³³*

Και, όπως συνεχίζει ο Σεφέρης, στο ποίημά του «Σύντροφοι στον Άδη»:

*Αφού μας μέναν παξιμάδια / τι κακοκεφαλιά / να
φάμε στην ακρογιαλιά / του Ήλιου τ' αργά γελάδια
που το καθένα κι ένα κάστρο / για να το πολεμάς /
σαράντα χρόνους και να πας / να γίνεις ήρωας κι ά-
στρο!*

*Πεινούσαμε στις γης την πλάτη, / σα φάγαμε καλά /
πέσαμε εδώ στα χαμηλά / ανίδεοι και χορτάτοι.*

Βέβαια, υπάρχει και ο αντίλογος (Ρίτσος, «Συγγνώμη», συλλογή «Μαρτυρίες Β΄» (1964-1965):

Τι να σου κάνουν; - άνθρωποι ήταν..... / Πήγανε,

32. Οικονόμου, Ζ. (1946). *Σκέψεις για τη μουσική και για την ποίηση*. Αθήνα.

33. Ομήρου Οδύσσεια α, 7-8: «τι από δική τους χάθηκαν οι κούφιοι αμυαλωσύνη, τού Ήλιου τού Υπερίονα σαν έφαγαν τα βόδια, κι αυτός τους πήρε τη γλυκειά τού γυρισμού τους μέρα» (Μετάφραση Αργύρη Εφταλιώτη)

μια φορά, χορτάτοι, - ποιος θα τους κατηγορήσει;

Ας αρχίσει ο αποενοχοποιητικός αναστοχασμός από την ποίηση, την κατεξοχήν γλώσσα των συναισθημάτων.

Βιβλιογραφία

Αριστοτέλη, *Ηθικά Νικομάχεια*.

Αριστοτέλη, *Ηθικά Ευδήμια*.

Αριστοτέλη, *Προτρεπτικός*.

Αφουξενίδης, Α. (επιμ.) (2012). *Ανισότητα στην εποχή της κρίσης: θεωρητικές και εμπειρικές διερευνήσεις*. Αθήνα: Προπομπός.

Bauman, Z. (2005). *Σπαταλημένες Ζωές: Οι Απόβλητοι της Νεωτερικότητας*. Αθήνα: Κατάρτι.

Debord, G. (1986). *Η Κοινωνία του Θεάματος*, Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος.

De Maré, P. & Thompson, S. (1991). *Koinonia: From Hate through Dialogue to Culture in the Larger Group*. London: Karnac Books.

Elias, N. (1997). *Η εξέλιξη του πολιτισμού, τόμοι Α και Β*. Αθήνα: Νεφέλη.

Foulkes, S. H. (1990). *Selected Papers: Psychoanalysis and Group Analysis*. London: Karnac Books.

Grotstein, J. S. (2007). *A Beam of Intense Darkness: Wilfred Bion's Legacy to Psychoanalysis*. London: Karnac Books.

Hinshelwood, R.D. (2008). *Λεξικό της κλαϊνικής σκέψης*. Αθήνα: Νοόγραμμα Εκδοτική.

Kubler-Ross, E. (1969). *On Death & Dying*. New York: Simon & Schuster/Touchstone.

Laplanche, J & Pontalis, J.- B. (1986). *Λεξιλόγιο της Ψυχα-*

- νάλυσης. Αθήνα: Κέδρος
- Lazzarato, M. (2014). *Η κατασκευή του χρωμαμένου ανθρώπου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Nussbaum, M. (2013). *Political Emotions: Why Love Matters for Justice*, Harvard University Press.
- Οικονόμου, Ζ. (1946). *Σκέψεις για τη μουσική και για την ποίηση*. Αθήνα.
- Ομήρου *Οδύσσεια*.
- Πλούταρχου, *Λυκούργος*.
- Πετρώνιος, Σατυρικόν (μετ. Αχιλ. Βαγενά), (1970). Εκδόσεις Χρήσιμα Βιβλία.
- Ρίτσος, Γ. «Συγγνώμη», συλλογή «Μαρτυρίες Β΄» (1964-1965). Αθήνα: Κέδρος.
- Samatas, M. (2005). Studying Surveillance in Greece: Methodological and Other Problems Related to an Authoritarian Surveillance Culture. *Surveillance & Society*, 3(2/3):181-197.
- Σεφέρης, Γ. (1972) *Ποιήματα*. Αθήνα: Ίκαρος.
- Simone, R. (2011). *Το μελίχιο τέρας. Γιατί η Δύση δεν πηγαίνει προς τα αριστερά*. Αθήνα: Πόλις.
- Stets, J. S & Turner, J. H. (2006). *Handbook of the Sociology of Emotions*, New York: Springer.
- Φουκουγιάμα, Φρ. (1993). *Το τέλος της ιστορίας και ο τελευταίος άνθρωπος*. Αθήνα: Λιβάνης-Νέα Σύνορα.
- Χρήστου, Α. (2012). Διαδρομές υποκειμένων: έμφυλες, εθνοτικές και ταυτοτικές διαστάσεις της κοινωνικής ανισότητας στο συνειδησιακό και συγκρουσιακό πλαίσιο της μεταναστευτικής πραγματικότητας. Στο Α. Αφουξενίδης (επιμ.), *Ανισότητα στην εποχή της κρίσης: θεωρητικές και εμπειρικές διερευνήσεις*. Αθήνα: Προπο-

μπός.

Christou, A. & King, R. (2014). *Counter-Diaspora: The Greek Second Generation Returns "Home"*. Harvard University Press.

Winnicott, D. W. (1958). *Collected Papers: Through Paediatrics to Psychoanalysis*. London: Tavistock.

7

**Διεθνικές πρακτικές Αλβανών μεταναστών
ως Στρατηγική Εξόδου από την Κρίση
και την «Από-νομιμοποίηση»***Έντα Γκέμι***Εισαγωγή**

Το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα και τα αυστηρά δημοσιοοικονομικά μέτρα που επακολούθησαν έχουν μεταβάλλει δραματικά τις κοινωνικό-οικονομικές συνθήκες τόσο των Ελλήνων όσο και των μεταναστών. Αντιμέτωποι με τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας στα χρονικά, οι Αλβανοί μετανάστες εκπίπτουν της νομιμότητας λόγω της αδυναμίας να εκπληρώσουν τις τυπικές προϋποθέσεις για την ανανέωση της (προσωρινής) άδειας διαμονής τους. Η νέα αυτή τάση «από-νομιμοποίησης» έχει προσδώσει νέα δυναμική στην επί δύο δεκαετίες μεταναστευτική πορεία της συγκεκριμένης εθνοτικής ομάδας σε σχέση με το παρόν και το μέλλον. Έτσι, πολλοί Αλβανοί μετανάστες επαναπροσδιορίζουν τις διεθνικές σχέσεις τους με τα κοινωνικά και οικογενειακά/συγγενικά δίκτυα με στόχο να ανιχνεύσουν νέες ευκαιρίες απασχόλησης και οικονομικής ευημερίας είτε πίσω στην Αλβανία, είτε σε άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης, διατηρώντας ταυτόχρονα τους δεσμούς τους (τυπικά και άτυπα) με την ελληνική πραγματικότητα.

Το κεφάλαιο αυτό διερευνά τις επιπτώσεις της ελληνικής κρίσης και του φαινομένου της από-νομιμοποίησης στη διαμόρφωση νέων διεθνικών πρακτικών των Αλβανών μεταναστών. Ο στόχος είναι να διευρύνουμε την οπτική ‘ανάγνωσης’ των γενικών θεωριών περί διεθνισμού (transnationalism) και να εστιάσουμε στο πως επηρεάζει η κρίση το οικογενειακό ή/και ατομικό δίλημμα της επιστροφής ή νέας μετανάστευσης σε άλλους προορισμούς, της διαπραγμάτευσης μεταξύ της διεθνικής κινητικότητας και μη κινητικότητας, μεταξύ των διαφορετικών επιπέδων του ‘ανήκειν’ και του προσανατολισμού σε σχέση με το παρόν και το μέλλον. Η εμπειρική ανάλυση αντλεί ευρήματα από σε βάθος συνεντεύξεις με εβδομήντα Αλβανούς μετανάστες πρώτης και δεύτερης γενιάς που διαμένουν στην Ελλάδα. Οι Αλβανοί, ως γνωστόν, αποτελούν τη μεγαλύτερη μεταναστευτική κοινότητα στην Ελλάδα. Η Έρευνα Εργατικού Δυναμικού υπολογίζει τον αριθμό τους σε περίπου 449.706 (4^ο τρίμηνο 2011) δηλαδή το 57% του συνόλου του μεταναστευτικού πληθυσμού (790.431) που διαμένει στη χώρα, καθώς και το 5% του Ελληνικού πληθυσμού (Triandafyllidou & Marouf, 2012).

Στις απαρχές της δεκαετίας του 1990, η πλειοψηφία των Αλβανικών μεταναστευτικών ροών ακολούθησε παράτυπες μορφές εισόδου στη χώρα, διασχίζοντας με τα πόδια τα Ελληνο-αλβανικά σύνορα. Οι ιστορικές αναφορές και διασυνδέσεις μεταξύ των δύο χωρών, η γεωγραφική εγγύτητα και η σχετική ευκολία στο πέρασμα των συνόρων σε συνδυασμό με τις δομικές ιδιαιτερότητες της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα αποτέλεσαν τους βασικούς παράγοντες ανάδειξης της Ελλάδας σε βασική χώρα προορισμού για την

πλειοψηφία των Αλβανών μεταναστών. Η υψηλή παράτυπη κινητικότητα των Αλβανών στη δεκαετία του 1990 ήταν κυρίως προσωρινή και κυκλική και χαρακτηρίζει τους άνδρες ανειδίκευτους εργάτες, χαμηλής και μέσης ειδίκευσης (Maroukis & Gemi, 2011).

Η δεκαετία του 2000, σηματοδότησε τη μετατροπή της παράτυπης μεταναστευτικής κινητικότητας σε μόνιμη και νόμιμη οικογενειακή μετανάστευση (King & Vullnetari, 2012). Αυτό οφείλεται κυρίως στις αλληπάλληλες διαδικασίες νομιμοποίησης οι οποίες έλαβαν χώρα αρχικά την περίοδο 1997-8 και οι οποίες έθεσαν το πλαίσιο των απαιτήσεων του Ελληνικού κράτους εντός του οποίου η κοινωνική ασφάλιση και η νόμιμη εργασία λειτούργησαν ως βασικές προϋποθέσεις για την έκδοση και ανανέωσης της άδειας διαμονής (Maroukis & Gemi, 2011).

Το 2001 ο όρος *ένταξη* υιοθετήθηκε για πρώτη φορά από τον Έλληνα νομοθέτη, αποτελώντας έτσι το σημείο εκκίνησης για τη διαμόρφωση του κοινωνικού περιβάλλοντος σε σχέση με την αποδοχή, την αναγνώριση και την ενσωμάτωση των μεταναστών. Αναγνωρίστηκε, επίσης, το δικαίωμα στην οικογενειακή συνένωση, μια εξέλιξη που συνέβαλε αφενός στην εντατικοποίηση της διεθνικής κινητικότητας και δικτύων και αφετέρου στην εμβάθυνση της διαδικασίας της κοινωνικής ένταξης. Τα αλληπάλληλα προγράμματα νομιμοποίησης (2001, 2005 & 2007), από την άλλη, σταθεροποίησαν το καθεστώς παραμονής των Αλβανών μεταναστών και των απογόνων τους (δεύτερη γενιά), δίνοντας παράλληλα τη δυνατότητα ανοδικής κοινωνικοοικονομικής κινητικότητας τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Αλβανία. Μια σειρά από μελέτες αναφέρουν ότι προς

το τέλος της δεκαετίας του 2000, οι νόμιμοι Αλβανοί μετανάστες υπερίσχυαν των παράτυπων (Maroukis & Gemí, 2013). Η τάση αυτή αντανακλάται και στο γεγονός ότι το 2010 οι Αλβανοί μετανάστες αντιπροσώπευαν το 65% του νόμιμου μεταναστευτικού πληθυσμού στη Ελλάδα (OECD, 2012). Ωστόσο, παρά τις θετικές εξελίξεις, η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από την προσωρινότητα του νομικού καθεστώτος, την έλλειψη πολιτικών δικαιωμάτων και την άρνηση της πρόσβασης στην πολιτογράφηση.

Η έναρξη της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα το 2009, έφερε στο προσκήνιο την αβεβαιότητα και την οικονομική, κοινωνική και νομική ανασφάλεια για την πλειοψηφία των μεταναστών. Τα αυστηρά μέτρα λιτότητας και η έκπτωση από τα οικονομικά κεκτημένα επηρέασαν αρνητικά εκείνους τους τομείς της αγοράς εργασίας που κάποτε απασχολούσαν (νόμιμα ή άτυπα) την πλειοψηφία των μεταναστών. Στοιχεία αναφέρονται σε νόμιμους μετανάστες που εκπίπτουν της νομιμότητας λόγω του υψηλού ποσοστού ανεργίας, η οποία εκτιμάται ότι έφτασε στο 36% το τρίτο τρίμηνο του 2012 (Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, 2012γ). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αδυναμία των Αλβανών μεταναστών να συγκεντρώσουν τα απαιτούμενα ένσημα για την ανανέωση της άδειας παραμονής στην Ελλάδα (Gemí, 2013). Σύμφωνα με τα στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Υπηρεσίας (ΕΛ. ΣΤΑΤ) από το 2010 και έπειτα ο αριθμός των Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα έχει μειωθεί για πρώτη φορά κατά την διάρκεια της 20χρονης παρουσίας τους. Επιπλέον, η μείωση του αριθμού των νομίμως διαμενόντων Αλβανών στην Ελλάδα κατά 130.000 χιλιάδες το 2012, μπορεί να οφείλεται στην έκπτωση από τη νομιμότη-

τα των κατόχων προσωρινών αδειών παραμονής, «ανεβάζοντας» έτσι στην παρατυπία στο σχεδόν 29%. Επομένως, ο αριθμός των παράτυπων Αλβανών στην Ελλάδα μπορεί να εμφανίζεται αυξημένος όχι λόγω νέων παράτυπων εισροών αλλά λόγω της αδυναμίας των πρώην νομίμων μεταναστών να ανανεώσουν τις άδειες παραμονής. Το φαινόμενο αυτό έχει χαρακτηριστεί και ως διαδικασία ‘από-νομιμοποίησης’ (Triandafyllidou, 2013:1).

Από την άλλη, η Ελληνική κυβέρνηση δεν έχει λάβει σοβαρά νομικά και πολιτικά μέτρα για να ελέγξει ή να περιορίσει αυτό το φαινόμενο, αφήνοντας έτσι ανοικτά τα περιθώρια έκπτωσης από τη νομιμότητα και διαιωνίζοντας τον φαύλο κύκλο της παρατυπίας. Η υιοθέτηση ορισμένων θετικών πρωτοβουλιών στην πρόσφατη νομοθεσία¹ καλλιέργησε προσδοκίες ως προς τη διατήρηση του νομικού καθεστώτος για συγκεκριμένες μεταναστευτικές κατηγορίες που διαμένουν στην Ελλάδα μόνιμα και σε βάθος χρόνου. Ο κίνδυνος, ωστόσο, της έκπτωσης από τη

---

1. Οι μετανάστες που είναι κάτοχοι άδειας παραμονής για οικογενειακή συνένωση μπορούν να αποκτήσουν αυτοτελή άδεια παραμονής μετά την πενταετία (άρθρο.60 Ν.3386/2005 όπως τροποποιήθηκε από το άρθρο 45 Λ.3731/2008). Επιπλέον, τα άτομα που έχουν εκπέσει της νομιμότητας και μπορούν να τεκμηριώσουν τη μακροχρόνια διαμονή, καθώς και τους ισχυρούς δεσμούς τους με την Ελλάδα, τους δίνεται η δυνατότητα απόκτησης άδειας παραμονής για ανθρωπιστικούς λόγους (άρθρο 42, 3907/2011). Τέλος, η εισαγωγή του εργοσήμου (άρθρο 20 του Ν. 38 63/2010) ως μια ενιαία μέθοδος καταβολής μισθού και ενσήμων των εργαζομένων με περιστασιακή απασχόληση στον οικιακό τομέα δίνει τη δυνατότητα νομιμοποίησης της μη δηλωμένης εργασίας αναδρομικά (Maroukis & Gemi 2013).

νομιμότητα είτε στην περίπτωση των γυναικών που είναι κάτοχοι αδειών παραμονής λόγω οικογενειακής συνένωσης και οι σύζυγοι-συντηρούντες τες είναι άνεργοι, είτε των παιδιών δεύτερης γενιάς (18 και άνω χρόνων) που χάνουν το δικαίωμα ανανέωσης της άδειας παραμονής ως προστατευόμενα μέλη με την ενηλικίωσή τους, δεν έχει εξαλειφθεί. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Υπουργείου Εσωτερικών, ο αριθμός των αδειών παραμονής για ανθρωπιστικούς-εξαιρετικούς λόγους (που φαινομενικά μπορεί να καλύπτει όσους έχουν χάσει ή κινδυνεύουν να χάσουν την άδεια παραμονής) μειώθηκε από το 2010 και έπειτα (ΥΠ.ΕΣ, 2011). Επιπλέον, το Συμβούλιο της Επικρατείας (ΣτΕ), με την απόφαση 460/2013, αποφάνθηκε για την αντισυνταγματικότητα δύο βασικών άρθρων του σχετικού νόμου (3838/2010)². Το πρώτο αφορά στην πρόσβαση στην Ελληνική ιθαγένεια για τη δεύτερη γενιά των μεταναστών και το δεύτερο, στο δικαίωμα της πολιτικής συμμετοχής ή του εκλέγειν σε τοπικό επίπεδο για τους μόνιμα και επί μακρόν διαμένοντες μετανάστες πρώτης γενιάς. Εν κατακλείδι, η αποτυχία της πολιτείας (σε νομοθετικό αλλά κυρίως σε πολιτικό επίπεδο) σε συνδυασμό με τη βία και τη ρητορική μίσους που αρθρώνεται πλέον δημοσίως κατά των μεταναστών, έχουν επιφέρει την πρωτοφανή οπισθοδρόμηση της μεταναστευτικής πολιτικής.

Υπό το φως αυτών των εξελίξεων, νέες τάσεις διεθνικών πρακτικών έχουν διαμορφωθεί ως στρατηγική αντιμετώπισης του νέου κοινωνικό-οικονομικού περιβάλλοντος και των κινδύνων που εγκυμονεί το φαινόμενο της 'από-

---

2. Βλέπε 1^ο και 2^ο κεφάλαιο σε αυτόν τον τόμο.

νομιμοποίησης'. Έτσι, σε κατάσταση οικονομικής και κοινωνικής περιθωριοποίησης, φαίνεται ότι οι Αλβανοί αναθεωρούν την παραμονή τους στην Ελλάδα με πολλούς εξ αυτών να επιστρέφουν στην Αλβανία ή να συνεχίζουν το μεταναστευτικό ταξίδι προς άλλους προορισμούς σε αναζήτηση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης (Triandafyllidou, 2013· Gemi, 2013).

Εκτιμάται ότι πάνω από 180.000 Αλβανοί έχουν επιστρέψει στην Αλβανία σε αναζήτηση καλύτερης προοπτικής απασχόλησης εκεί (ACIT, 2012), ενώ άλλοι, αν και έχουν εκπέσει της νομιμότητας, παραμένουν στην Ελλάδα. Η κατάσταση, ωστόσο, περιπλέκεται περαιτέρω όταν πρόκειται για τη δεύτερη γενιά των μεταναστών, η οποία δεν μοιράζεται την ίδια εθνοτική συνείδηση ή προσκόλληση στην έννοια της 'πατρίδας' όπως οι γονείς τους.

Είναι πλέον προφανές ότι οι όροι που εν γένει προσδιορίζουν την διαδικασία κοινωνικής ένταξης έχουν πλέον αντιστραφεί και αντικατασταθεί από έννοιες και διαδικασίες όπως περιθωριοποίηση, αποκλεισμός και από-νομιμοποίηση. Πράγματι, σε ένα τέτοιο περιβάλλον όπου οι κοινωνικοί δεσμοί, το νομικό καθεστώς και εν τέλει η ίδια η παραμονή τους στην Ελλάδα επαναξιολογούνται, οι Αλβανοί μετανάστες βρίσκονται υπό πίεση να αποκαταστήσουν ή/και να ενισχύσουν τις σχέσεις/διασυνδέσεις και τους δεσμούς με τα σχετικά δίκτυα στην Αλβανία εφόσον η προοπτική της επιστροφής διαφαίνεται ως το επικρατέστερο σενάριο αντιμετώπισης της νέας πραγματικότητας.

Το κεφάλαιο αυτό αντλεί το πρωτογενές υλικό από την εμπειρική έρευνα με Αλβανούς μετανάστες και έχει ως στόχο τη διερεύνηση των επιπτώσεων της Ελληνικής κρίσης

και της κοινωνικό-οικονομικής «από-νομιμοποίησης» σε σχέση αφενός με τη διαμόρφωση των διεθνικών πρακτικών και αφετέρου με την χαρτογράφηση των νέων μορφών και της δυναμικής των διεθνικών δραστηριοτήτων. Αναλυτικότερα, το άρθρο επιδιώκει την σε βάθος διεξόδυση σε θέματα που αφορούν στα προσωπικά και οικογενειακά διλήμματα σε σχέση με την απόφαση επιστροφής, τη διαπραγμάτευση μεταξύ της διεθνικής κινητικότητας και στασιμότητας (μη κινητικότητας), μεταξύ διαφορετικών επιπέδων του 'άνηκειν' και της ταυτότητας, καθώς και του προσανατολισμού σε σχέση με το παρόν και το μέλλον.

Στις ενότητες που ακολουθούν, αναλύονται αρχικά το θεωρητικό και βιβλιογραφικό υπόβαθρο σε σχέση με το δίπτυχο διεθνικότητα (transnationalism) και ένταξη (integration). Οι βασικές έννοιες αναλύονται εκτενέστερα στο εμπειρικό μέρος του άρθρου όπου τα ερευνητικά δεδομένα παρουσιάζονται και συσχετίζονται τόσο με τα θεωρητικά εργαλεία όσο και αναμεταξύ τους. Τέλος, το τελευταίο μέρος πραγματεύεται την εμπειρική διάσταση των διεθνικών πρακτικών τόσο σε ατομικό όσο και σε οικογενειακό επίπεδο, ρίχνοντας φως στις διεθνικές τακτικές που οι Αλβανοί μετανάστες υιοθετούν ως στρατηγικές εξόδου ή απεμπλοκής από τις επιπτώσεις της Ελληνικής κρίσης.

Μεθοδολογικές επισημάνσεις

Το αναλυτικό πλαίσιο της μελέτης διαμορφώνεται από το προϋπάρχον θεωρητικό και εμπειρικό υπόβαθρο στο αντικείμενο καθώς και τις δομημένες ποιοτικά συνεντεύξεις με εβδομήντα (70) Αλβανούς μετανάστες/στρίες που πραγμα-

τοποιήθηκαν την περίοδο από Αύγουστο έως Δεκέμβριο 2013. Το βασικό εργαλείο της πρωτογενούς έρευνας ήταν η χρήση ημιδομημένου ερωτηματολογίου όπου χρησιμοποιήθηκαν περιγραφικές ερωτήσεις ανοιχτού τύπου για την αποτύπωση τόσο των δημογραφικών στοιχείων όσο και την κατανόηση της μεταναστευτικής εμπειρίας και των μελλοντικών προθέσεων. Επιπλέον, οι πληροφορητές/τριες ερωτήθηκαν για βασικά ζητήματα που αφορούσαν στο επαγγελματικό καθεστώς, την κατάσταση εργασίας στην Ελλάδα, καθώς και τις διεθνικές πρακτικές πριν και μετά την οικονομική κρίση. Αναλυτικότερα, το ερωτηματολόγιο συμπεριλαμβάνει γενικές καθώς και προσωπικές χρήσιμες πληροφορίες. Στη συνέχεια υπήρχαν ειδικές θεματικές, οι επιμέρους ερωτήσεις των οποίων κατεύθυναν τη συζήτηση χωρίς ωστόσο να την περιορίζουν, αφήνοντας έτσι ελεύθερο τον πληροφορητή/τρια να μην απαντήσει ή να δώσει περαιτέρω έμφαση σε πτυχές του ζητήματος που κατά την άποψη του/της είναι σημαντικές. Στην αμεσότητα της επικοινωνίας και στη δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης συνέβαλε ουσιαστικά η δυνατότητα διεξαγωγής της συνέντευξης στην αλβανική γλώσσα και σε φιλικούς (δημόσιους ή ιδιωτικούς) χώρους. Η διάρκεια της κάθε συνεντεύξεις κυμαίνεται από 50 έως 90 λεπτά. Θα πρέπει να διασαφηνίσουμε στο σημείο αυτό ότι η μετάφραση των συνεντεύξεων από την αλβανική στην ελληνική γλώσσα καθώς και η απόδοση των δηλώσεων/απόψεων των πληροφορητών έχουν γλωσσικά επιμεληθεί από την ερευνήτρια.

Με στόχο την καλύτερη δυνατή δημογραφική κάλυψη και λαμβάνοντας υπόψη τις αναπτυξιακές κοινωνικό-οικονομικές διαφορές μεταξύ διαφόρων περιοχών της Ελ-

λάδας, οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν σε πέντε περιοχές: Αθήνα (46), Θεσσαλονίκη (7), Ρόδος (13), Αλεποχώρι Βοιωτίας (δύο) και Γύθειο (δύο). Το 63% (44) του δείγματος αποτελούσαν άνδρες και το 37% (26) γυναίκες, ηλικίας από 18 έως 63 ετών.

Για τον εντοπισμό του πληθυσμού του δείγματος ακολουθήθηκε η μέθοδος της χιονοστιβάδας και της στοχοθετημένης δειγματοληψίας. Επισκεφθήκαμε επιπλέον, μέρη όπου οι Αλβανοί μετανάστες συγκεντρώνονται μαζικά όπως τα γραφεία της Συνομοσπονδίας των Αλβανικών Ενώσεων και το Σύλλογο Φοιτητών “Studenti”. Η αναζήτηση του δείγματος σε περιοχές εκτός Αττικής έγινε με τη βοήθεια και καθοδήγηση προσώπων και φορέων/συνλόγων που δραστηριοποιούνται στο χώρο της μετανάστευσης όπως η ΑΡΣΗΣ και ο Σύλλογος «Μητέρα Τερέζα» στη Θεσσαλονίκη.

Η βασική ομάδα εστίασης ήταν η πρώτη γενιά (57%) Αλβανών μεταναστών, αλλά συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν επίσης με νεαρά πρόσωπα δεύτερης γενιάς (43%). Ο στόχος είναι η διαγενεακή προσέγγιση της πραγματικότητας σε σχέση με τους τρόπους και τις μορφές που οι δύο αυτές γενιές βιώνουν τις διεθνικές πρακτικές και τις σχετικές εμπειρίες που αυτές συνεπάγονται. Από δημογραφικής σκοπιάς, το 60% του δείγματος πρώτης γενιάς είναι έγγαμοι και διαμένει στην Ελλάδα μαζί με την οικογένειά του, ενώ το υπόλοιπο έχει την οικογένειά του στην Αλβανία. Ένας μικρός αριθμός το δείγματος είναι άγαμοι νέοι άνδρες (8 άτομα) οι οποίοι ως επί το πλείστον ακολουθούν μια κυκλική μεταναστευτική διαδρομή για λόγους εργασίας. Το 64% των ερωτηθέντων είναι υποαπασχολούμενοι, ενώ το

36% άνεργοι/ες. Η πλειοψηφία του δείγματος διαμένει στην Ελλάδα πάνω από 10 χρόνια, με το 63% εξ αυτών να διατρέχουν άμεσα τον κίνδυνο της έκπτωσης από τη νομιμότητα, το 23% να είναι παράτυποι και το 14% να έχουν στην κατοχή τους άδεια παραμονής μακράς διάρκειας.

Το δείγμα της δεύτερης γενιάς αποτελείται από νέους άγαμους από 18-28 ετών, οι οποίοι ως επί το πλείστον έχουν γεννηθεί στην Αλβανία και εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα μαζί με τους γονείς τους σε πολύ μικρή ηλικία. Η πλειοψηφία δηλώνει ότι είναι φοιτητές στα ανώτερα ή ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Ελλάδας και απασχολούνται μερικώς σε άτυπες εποχιακές εργασίες.

Η μελέτη υιοθετεί την «από τα κάτω προς τα πάνω» (bottom-up) προσέγγιση, εστιάζοντας στο μικρό και μέσο επίπεδο. Το μικρό-επίπεδο, θεωρεί τους μετανάστες ως βασικούς παράγοντες στον αστερισμό των αυξημένων διασυννοριακών ροών όχι μόνο των αγαθών, αλλά κυρίως των ανθρώπων (Faist, 2010:82), ενώ το μέσο-επίπεδο εξετάζει τις οικογένειες των μεταναστών ως δομικές μονάδες εντός των οποίων τα μεμονωμένα πρόσωπα (μετανάστες) δρουν και λαμβάνουν αποφάσεις.

Θεωρητικές επισημάνσεις

Παρά τις πολλαπλές εννοιολογικές πτυχές του, ο όρος «διεθνικότητα» αποτελεί μια έννοια «ομπρέλα» για την κατανόηση μερικών από τις πιο μεταμορφωτικές διαδικασίες και εξελίξεις στις σύγχρονες μεταναστευτικές σπουδές. Η έννοια της διεθνικότητας χρησιμοποιείται, συνήθως, για την οριοθέτηση εκείνης της μορφής του κοινωνικού σχημα-

τισμού που διαπερνά και εκτείνεται πέρα από τα εθνικά σύνορα, όπως είναι τα ενεργά διεθνή δίκτυα, οι ομάδες και οργανισμοί (Baubock & Faist, 2010:9). Το πλέγμα αυτό περιλαμβάνει ταυτόχρονη επικάλυψη δεσμών και διασυνδέσεων προσώπων που βρίσκονται σε γεωγραφικά ξεχωριστές πολιτείες (Baubock, 2003:5). Ένα επιπλέον κεντρικό στοιχείο στην ανάλυση των διεθνικών κοινωνικών σχηματισμών είναι οι δομές ή τα συστήματα των σχέσεων που συνθέτουν την έννοια των δικτύων (networks) (Faist, 2010:89). Έτσι, τα συμπαγή και εξαιρετικά ενεργά δίκτυα που εκτείνονται χωρικά σε μεγάλα γεωγραφικά μήκη και πλάτη έχουν πλέον μεταβάλει τις οικογενειακές, κοινωνικές, πολιτισμικές, οικονομικές και πολιτικές σχέσεις, με τις νέες τεχνολογίες να βρίσκονται στον πυρήνα των σύγχρονων διεθνικών δικτύων.

Σε πρακτικό επίπεδο, η διεθνικότητα προσδιορίζεται από τους διασυννοριακούς κοινωνικούς και συμβολικούς δεσμούς και πρακτικές που διατηρούνται τόσο από τα πρόσωπα όσο και από τα νοικοκυριά (Fauseretal, 2012:4). Υπό αυτήν την έννοια, η διεθνικότητα αναφέρεται σε ένα πλέγμα πολλαπλών σχέσεων όπως οικογενειακές, οικονομικές, κοινωνικές, θρησκευτικές, και πολιτικές οι οποίες διαπερνούν τα συμβατικά σύνορα των κρατών και συνδέουν τις κοινωνίες καταγωγής και υποδοχής/εγκατάστασης (King, Frykman & Vullnetari, 2013:127). Συγκεκριμένα, στη σχετική βιβλιογραφία τα οικογενειακά δίκτυα και οι διεθνικές τους πρακτικές προσλαμβάνονται ως βασικές (μικρό-επιπέδου) μονάδες πάνω στις οποίες άλλες μορφές διεθνικής συμπεριφοράς και θεσμών οικοδομούνται (Itzigsohn & Giorguli- Saucedo, 2002).

Για να καταστεί δυνατή η ανάλυση των διαστάσεων των διεθνικών πρακτικών καθώς και η κατανόηση της διεθνικής συμπεριφοράς των μεταναστών, ένας σημαντικός αριθμός μελετητών έχουν προτείνει τη χρήση διαφόρων τυπολογιών και μορφών διεθνικότητας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσέγγιση του Ambrosini (2013) ο οποίος διακρίνει μια κλίμακα διεθνικής οικονομικής εμπλοκής του ατόμου, στον ψηλότερο σημείο της οποίας βρίσκεται η κυκλική διεθνικότητα (*circulatory transnationalism*)³. Ταυτόχρονα, άλλοι τοποθετούν το ζήτημα της διεθνικής κινητικότητας των μεταναστών στο πλαίσιο της συζήτησης για την ένταξη όπου οι εθνικές πολιτικές καθώς και το καθεστώς της απόδοσης της ιθαγένειας προσλαμβάνονται ως συστημικές δομές ευκαιρίας οι οποίες μπορούν να ενθαρρύνουν, να αποθαρρύνουν ή να διαμορφώσουν το βαθμό και τις μορφές της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικό-πολιτισμικής συμμετοχής των μεταναστών στις διεθνικές δραστηριότητες. Ωστόσο, με την πάροδο του χρόνου και καθώς η κοινωνική ένταξη βαθαίνει, η διεθνική κινητικότητα σταδιακά μειώνεται, εκτός εάν έχουν αναπτυχθεί ευνοϊκές συνθήκες για την υιοθέτηση προηγμένων μορφών διεθνικότητας (Ambrosini, 2013:16).

Συγχρόνως, αναγνωρίζεται ότι το φαινόμενο της πολιτισμικής διάκρισης και του κοινωνικό-οικονομικού αποκλεισμού μπορεί να οδηγήσει, επίσης, στην αναπαραγωγή των διεθνικών πρακτικών (Faist, 2010:88). Στην περίπτω-

---

3. Οι κατώτερες μορφές διεθνισμού σύμφωνα με τη σχετική κλίμακα του Ambrosini είναι: συνδετικός (*connective*), εμπορικός (*commercial*) και συμβολικός (*symbolic*) (2013:5)

ση αυτή, η διεθνικότητα μπορεί να εμπλέκεται στη δημιουργία ή/και αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων οι οποίες προσδιορίζονται σε σχέση με την ανισότητα ευκαιριών διαφόρων μορφών κεφαλαίου (οικονομικού, πολιτισμικού και κοινωνικού) και όχι τόσο με το αποτέλεσμα (Faist, 2011).

Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, η οικονομική, πολιτική και κοινωνικό-πολιτισμική συμμετοχή των μεταναστών σε διεθνικές δραστηριότητες θεωρείται ως μια εναλλακτική στρατηγική αντιμετώπισης του κινδύνου της καθοδικής κινητικότητας (downward mobility) (Fauseretal, 2012:10). Ταυτόχρονα εγγράφεται στην προσπάθεια δημιουργίας ενός προστατευτικού περιβάλλοντος απέναντι στις διακρίσεις και περιθωριοποιήσεις που υφίστανται στη χώρα υποδοχής (Portes, 1999:471). Η τελευταία αυτή εκδοχή που έχει ονομαστεί ως «αντιδραστική διεθνικότητα», υποδηλώνει ότι όσο πιο μεγάλη είναι η έκθεση στις διακρίσεις τόσο μεγαλύτερη είναι η συμμετοχή των μεταναστών σε διεθνικές δραστηριότητες (Itzigsohn & Giorguli-Saucedo, 2005:904). Από την άλλη, υποστηρίζεται ότι η εμπειρία της έκθεσης στην καθοδική κινητικότητα σε συνδυασμό με το χαμηλό εκπαιδευτικό και εργασιακό επίπεδο, καθώς και τα περιορισμένα δίκτυα στη χώρα καταγωγής, μπορεί να συμβάλλουν στη διεύρυνση των κοινωνικών ανισοτήτων από τη στιγμή που εναλλακτικοί τρόποι ανοδικής κινητικότητας δεν είναι διαθέσιμοι.

Ακολουθώντας την παραπάνω συλλογιστική, το κεφάλαιο προτείνει την υιοθέτηση της έννοιας της «αντιδραστικής διεθνικότητας» σε σχέση με τη διερεύνηση των διεθνικών πρακτικών και κινητικότητας των Αλβανών μετανα-

στών. Η έννοια αυτή εκλαμβάνεται ως μια διαδικασία ατομικής/οικογενειακής αντίδρασης απέναντι τόσο στο νομικό και κοινωνικό αποκλεισμό (από-νομιμοποίηση), όσο και των διακρίσεων που υφίστανται στη δημόσια σφαίρα. Αναγνωρίζεται, τέλος, ότι και στην περίπτωση που οι διεθνικοί δεσμοί και δίκτυα πίσω στην Αλβανία ή σε άλλες χώρες ενεργοποιηθούν επαρκώς, αυτά μπορεί να παρέχουν μια μικρή ανακούφιση ή πρόσβαση σε ελάχιστους πόρους σε σχέση με το όνειρο για μια καλύτερη και ασφαλή διαβίωση. Η συμβολή αυτή, ωστόσο, εφόσον δεν προκύπτει ως αποτέλεσμα ορθολογικών αποφάσεων αλλά αντιθέτως ως παρορμητική αντίδραση στις εξελίξεις, μπορεί να αποτελέσει ένα προσωρινό και βραχυπρόθεσμο όφελος που πιθανόν να οδηγήσει στην αναπαραγωγή ή/και περαιτέρω περιθωριοποίησή τους.

Διεθνικές πρακτικές Αλβανών μεταναστών στην εποχή της οικονομικής κρίσης: η εμπειρική διάσταση

Οι Αλβανοί μετανάστευσαν στην Ελλάδα σε μια προσπάθεια αναζήτησης καλύτερων συνθηκών διαβίωσης και περαιτέρω ανοδικής κοινωνικό-οικονομικής κινητικότητας για τα παιδιά τους. Επέλεξαν την Ελλάδα κυρίως λόγω της γεωγραφικής εγγύτητας με την Αλβανία, την ευκολία (παράτυπη) εισόδου (διάσχισης με τα πόδια των ελληνοαλβανικών συνόρων) και εύρεσης εργασίας, καθώς και την ύπαρξη εθνοτικών δικτύων που διευκόλυναν την αρχική εγκατάσταση στη χώρα. Έτσι, η Ελλάδα αποτέλεσε την πιο ελκυστική και πολλά υποσχόμενη χώρα για την επίτευξη των μεταναστευτικών τους στόχων.

Στη συνέχεια, και κυρίως μετά τη νομιμοποίηση της παρουσίας τους (δεκαετία του 2000), το περιβάλλον τους έδωσε τη δυνατότητα να δημιουργήσουν μεγαλύτερες ευκαιρίες για τα παιδιά τους, να στηρίξουν την οικογένεια, και να αναβαθμίσουν το κοινωνικό κύρος και την οικονομική τους θέση πίσω στην Αλβανία. Από αυτή την άποψη, η Αλβανική μετανάστευση στην Ελλάδα έχει χαρακτηριστεί ως θεμελιωδώς διεθνική (Michail, 2013: 270).

Συζητώντας για την Αλβανική μετανάστευση, δεν θα μπορούσε να μη ληφθεί υπόψη η δυναμική της οικογένειας κυρίως όταν πρόκειται να διερευνήσουμε τις βασικές δυνάμεις πίσω από το δίπτυχο: μετανάστευση και διεθνικές πρακτικές. Τα οικογενειακά δίκτυα αποτελούν το βασικό μηχανισμό στήριξης και τη δομή αλληλεγγύης, ταυτόχρονα, μέσω της οποίας εκτυλίχθηκε και αναπτύχθηκε το φαινόμενο της μετανάστευσης των Αλβανών στην Ελλάδα. Επιπλέον, οι περισσότεροι Αλβανοί μετανάστες ταυτίζονται με την στενή ή/και τη διευρυμένη έννοια της οικογενειακής δομής (Mai & Paladini, 2013: 60).

Κατά τη διάρκεια της πρώτης φάσης της μετανάστευσης (αρχές και μέσα της δεκαετίας του 1990), οι οικογένειες χωρίστηκαν, με τους άντρες να μεταναστεύουν στην Ελλάδα αφήνοντας την οικογένεια πίσω στην Αλβανία. Στη συνέχεια, με την έναρξη των προγραμματίων νομιμοποίησης και τις σχετικές διατάξεις για τα προστατευόμενα μέλη, πολλές οικογένειες συνενώθηκαν ενώ άλλες νέες δημιουργήθηκαν στην Ελλάδα. Δεν είναι τυχαίο ότι η μελέτη του Ιωσηφίδη κ.α. (2007:11-12) έδειξε ότι το κοινωνικό κεφάλαιο σύνδεσης (bonding social capital) τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Αλβανία (ήτοι: οικογενειακοί, συγγενικοί και

εθνοτικοί δεσμοί), διαδραματίζει σημαντικότατο ρόλο στην κοινωνική ένταξη των Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα. Μια άλλη έρευνα των Vullnetari & King (2009) αναφέρει ότι οι διεθνικές πρακτικές των Αλβανικών νοικοκυριών αυξάνονται συνεχώς, δημιουργώντας έτσι έναν διεθνικό κοινωνικό χώρο. Στη μελέτη της Michail (2009), από την άλλη, υπογραμμίζεται ότι η γεωγραφική εγγύτητα με την Αλβανία διευκόλυνε τις διεθνικές επενδυτικές πρακτικές των Αλβανών μεταναστών, διατηρώντας παράλληλα ισχυρές διασυνδέσεις με τα μέλη της οικογένειας στη χώρα καταγωγής. Επιπλέον, η συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι διεθνικές δραστηριότητες των Αλβανών αποτελούν μια στρατηγική ένταξης ως μια εναλλακτική απάντηση τόσο στην οικονομική και πολιτική αστάθεια στην Αλβανία, όσο και στο προβληματικό μεταναστευτικό περιβάλλον στην Ελλάδα (Michail, 2013: 266).

Πράγματι, τα μέλη των μεταναστευτικών οικογενειών ακολουθούν συγκεκριμένες (άτυπες επί το πλείστον) πρακτικές και κανόνες οι οποίοι λαμβάνουν χώρα σε διεθνικό επίπεδο. Αυτές αναπαράγονται μέσω της διατήρησης διττών διασυνδέσεων τόσο στη Ελλάδα όσο και στην Αλβανία, κατοχυρώνοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, την ιδιότητα του μέλους (membership) εκατέρωθεν. Η κατοχύρωση αυτή αποτελεί μια σημαντική διάσταση της ενταξιακής τους στρατηγικής καθώς εγγράφεται στην προσπάθεια διατήρησης της εν λόγω ιδιότητας και στις δύο χώρες, τόσο σε φυσικό όσο και σε ψυχολογικό επίπεδο.

Στην πραγματικότητα, όμως, τα βασικά χαρακτηριστικά της ιδιότητας του μέλους (membership) έχουν ουσιαστικά, διαταραχθεί και αυτό οφείλεται στο ότι ο κύριος πα-

ρανομαστής (απασχόληση) έχει μεταβάλει δραστικά (λόγω υψηλής ανεργίας) το αρχικό περιβάλλον, ακυρώνοντας επομένως τη βασική αποστολή ή τη μεταναστευτική συνθήκη των Αλβανών στην Ελλάδα. Στο μεταξύ, οι οικογένειες που βρίσκονται στην Ελλάδα έχουν υποστεί μια νέα διεθνική «ρήξη» που οφείλεται αφενός στην αδυναμία διατήρησης ενός αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης στην Ελλάδα, και αφετέρου στην ανάγκη δημιουργίας ενός νέου και βιώσιμου νοικοκυριού στην Αλβανία, η οποία, φαινομενικά, παραμένει φτωχή και ανοργάνωτη (King, Frykman & Vullnetari, 2013:137). Επομένως, με τις διεθνικές διασυνδέσεις να επαναπροσδιορίζονται υπό την πίεση της οικονομικής κρίσης και την ιδιότητα του μέλους να αμφισβητείται, οι διεθνικές πρακτικές έχουν μεταβληθεί ριζικά. Έτσι, ορισμένες πρακτικές δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν με την ίδια ένταση και έκταση όπως πριν, ενώ άλλες έχουν αναγκαστικά ακυρωθεί (π.χ. η συχνότητα και η ποσότητα των εμβασμάτων) (Michail, 2009).

Υπό το φως αυτών των εξελίξεων, το ερώτημα που τίθεται είναι πώς διαγράφονται οι νέες διεθνικές πρακτικές και επίσης με ποιον τρόπο, ποια μέσα και προοπτική διαμορφώνονται αυτές. Στην προσπάθεια να διαφωτιστεί το νέο υπό διαμόρφωση διεθνικό περιβάλλον, η επόμενη ενότητα εστιάζει στα ευρήματα της εμπειρικής έρευνας.

Εμβάσματα και ανεργία

Τα εμβάσματα εκτιμάται ότι αποτελούν την πιο σημαντική οικονομική συμβολή των Αλβανών μεταναστών σε ό,τι αφορά την οικονομική επιβίωση των οικογενειών τους, κα-

θώς και τη μείωση της φτώχειας στην Αλβανία, γενικότερα. Όπως χαρακτηριστικά παραθέτουν οι Mai και Schwandner-Sievers (2003) «ένας Αλβανός με μια καλή δουλειά στο εξωτερικό μπορεί να στηρίξει οικονομικά τουλάχιστον πέντε ανθρώπους στην Αλβανία» (2003:941). Οι Vullnetari και King από την άλλη, κάνουν λόγο για μετανάστες που προτιμάνε να κάνουν τις λιγότερες εξειδικευμένες εργασίες και να βρίσκονται εκτεθειμένοι στον κοινωνικό αποκλεισμό προκειμένου να διατηρήσουν ή να αποκτήσουν υψηλότερο κοινωνική θέση στην Αλβανία (2011:127). Τα διεθνικά πρότυπα των Αλβανών μεταναστών σε σχέση με τα εμβάσματα και την οικονομική συμβολή στην ευημερία των οικογενειών τους ακολουθούν την παρακάτω διαδρομή: εξοικονόμηση χρημάτων στην Ελλάδα - αποστολή χρημάτων μέσω εμβασμάτων στην Αλβανία - χτίσιμο σπιτιού στην Αλβανία και φροντίδα της οικογένειας - απόκτηση κύρους και βελτίωση κοινωνικής θέσης - διευκόλυνση ροής αγαθών ανάμεσα στις δυο χώρες - δημιουργία επιχειρηματικών επενδύσεων στην Ελλάδα, την Αλβανία και ανάμεσα στις δύο.

Πράγματι, η Αλβανική οικονομία (ιδίως σε τοπικό επίπεδο) επωφελήθηκε από τα εμβάσματα των μεταναστών στην Ελλάδα, τα οποία έδωσαν τη δυνατότητα αναβάθμισης του οικογενειακού εισοδήματος και των προδιαγραφών διαβίωσης στην ευρύτερη τοπική κοινότητα, δημιουργώντας παράλληλα όμως σχέσεις οικονομικής εξάρτησης και παρασιτισμού. Έτσι, όταν η κρίση χτύπησε την Ελληνική οικονομία, οι αλυσιδωτές συνέπειες που ακολούθησαν αποδείχθηκαν σκληρές και για την Αλβανία. Μέσα από τη διαπραγμάτευση της προσαρμογής, οι διεθνικές πρακτικές

μετασχηματίστηκαν επίσης προκειμένου να ανταποκριθούν στα νέα δεδομένα και στις δύο χώρες.

Παράλληλα, όμως, η σταθερότητα στις ροές και στο ύψος των εμβασμάτων εξαρτάται και από το νομικό και εργασιακό καθεστώς του μετανάστη. Επομένως, η οικονομική κρίση, η ανεργία και η γενικότερη «από-νομιμοποίηση» των κοινωνικο-οικονομικών κεκτημένων, οδήγησαν στη διακοπή της μεταφοράς κεφαλαίου (εμβάσματα ή/και άλλες δραστηριότητες) στην Αλβανία, γεγονός που προκάλεσε το φαινόμενο του ντόμινο σε σχέση με τη μετάδοση της Ελληνικής κρίσης στην Αλβανία. Μια πρόσφατη έρευνα των Gedeshi και De Zwager βρήκε ότι το 61% των Αλβανικών νοικοκυριών που συμμετείχαν στο δείγμα, έλαβαν λιγότερα εμβάσματα το 2009 σε σύγκριση με το 2008. Η μείωση αυτή εμφανίζεται πολύ μεγαλύτερη στην περίπτωση των Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα όπου το 54% εξ αυτών δηλώνει ότι έστειλε πολύ λιγότερα εμβάσματα το 2009 (2012:250). Ειδικότερα, όπως ένας πληροφορητής εξηγεί:

«Έστειλα λεφτά σε μηνιαία βάση. Με τα λεφτά αυτά οι γονείς μου έχτισαν το σπίτι έξω από την Κόρτσα και αγόρασαν ένα κομμάτι καλλιεργήσιμης γης. Η αδελφή μου δουλεύει σε μια μικρή βιοτεχνία ρούχων με πολύ μικρό μισθό. Σήμερα, το να στείλω λεφτά θα εξαρτηθεί από το εάν έχω δουλειά και πληρωθώ στην ώρα ... περιμένω μήνες τώρα να πάρω τα δεδουλευμένα από την τελευταία μου δουλειά. Η αδυναμία να στείλω λεφτά, όπως έκανα παλιά, έχει αναγκάσει τον πατέρα και την αδελφή μου να ξεκινήσουν να πουλάνε αγροτικά προϊόντα στην ανοικτή λαϊκή αγορά της πόλης προκειμέ-

νου να ανταπεξέλθουν στις καθημερινές ανάγκες» (Turgi, 26, Γύθειο).

Έτσι, πολλοί από τους ερωτηθέντες δήλωσαν ότι η πολιτική και οικονομική κατάσταση στην Αλβανία, τους αποτρέπει από το να επιστρέψουν εκεί. Τα ευρήματα από μια πρόσφατη έρευνα (Απρίλιος 2013) του Αλβανικού Ινστιτούτου Διεθνών Μελετών (AIPS) έδειξε ότι το 61% των Αλβανών πολιτών εξέφρασαν την έντονη επιθυμία τους να εγκαταλείψουν την χώρα σε περίπτωση που τους δινόταν η δυνατότητα αυτή. Η βασική κινητήρια δύναμη πίσω από την επιθυμία να εγκαταλείψουν τη χώρα εξακολουθεί να είναι η φτώχεια, η έλλειψη ευκαιριών απασχόλησης και υποδομών, και η πολιτική αστάθεια. Ακόμη και ο αγροτικός τομέας που φαινομενικά θα μπορούσε να προσελκύσει επενδύσεις και να δημιουργήσει θέσεις εργασίας, παραμένει άναρχος, χωρίς υποδομές, ελεγχόμενος από μονοπωλιακά σχήματα και με πολιτικές που ουσιαστικά αποθαρρύνουν την ανάπτυξή του. Αυτό έχει οδηγήσει αρκετούς μετανάστες που επιστρέφουν στην Αλβανία να ξεκινήσουν μια δική τους ανεξάρτητη οικονομική δραστηριότητα σε τομείς της οικονομίας που είναι ήδη κορεσμένοι (π.χ. επιχειρήσεις εστίασης), μη παραγωγικούς και με περιορισμένη αγοραστική δύναμη (Gemì, 2013: 8).

Αρκετοί είναι και αυτοί που παρά το γεγονός ότι έχουν δουλειά, αναφέρουν, ωστόσο, τη σημαντική μείωση του μεροκάματου η οποία κυμαίνεται από 5 έως 20 ευρώ. Η καθυστέρηση στην καταβολή των δεδουλευμένων αποτελεί ένα επιπλέον σημαντικό ζήτημα σε σχέση με την αδυναμία να καλύψει κανείς τις βασικές καθημερινές ανάγκες μιας οικογένειας. Μια άλλη σοβαρή επίπτωση είναι η

ανασφάλεια, το άγχος και το αίσθημα της ντροπής και αποτυχίας που προκαλεί - ιδίως στους άνδρες - η αδυναμία να εξασφαλίσουν τόσο τις υλικές ανάγκες της οικογένειας τους στην Ελλάδα, όσο και τα εμβάσματα για την υπόλοιπη οικογένεια στην Αλβανία. Σημειωτέον, αυτές αποτελούσαν τις πιο σημαντικές διεθνικές δραστηριότητες που συνέβαλαν στη διατήρηση των διασυνδέσεων με την χώρα προέλευσης. Πράγματι, στα μάτια των μελών μιας οικογένειας, ένας πετυχημένος/η μετανάστης/στρια θα πρέπει να επιδειξει την κοινωνική του καταξίωση μέσω υλικών επιτευγμάτων και αγαθών (Michail, 2013:273). Σήμερα, όμως, οι Αλβανοί μετανάστες αδυνατούν να διατηρήσουν τις ίδιες διεθνικές πρακτικές και τις ίδιες αναπτυξιακές φιλοδοξίες για τις οικογένειές τους εκατέρωθεν. Αυτή η τάση απεικονίζεται εύστοχα στο ακόλουθο απόσπασμα από μια συνέντευξη:

«Στην περιοχή που μένω στην Αλβανία, τα πιο όμορφα σπίτια είναι εκείνα των μεταναστών, ενώ των άλλων (εκείνων που δεν έχουν μεταναστεύσει) είναι χειρότερα ... το γεγονός ότι δεν στέλνω πια χρήματα στο σπίτι όπως παλιά, έχει επηρεάσει πολύ την οικονομική κατάσταση της οικογένειάς μου στην Αλβανία. Σαφώς, τα εμβάσματα παίζουν μεγάλο ρόλο στην επιβίωση της οικογένειας που έχουμε αφήσει πίσω» (Beni, 32, Γύθειο).

Είτε άνεργοι, είτε υποαπασχολούμενοι οι Αλβανοί μετανάστες, γυναίκες και άνδρες, δεν είναι σε θέση να αγοράσουν τα απαραίτητα ένσημα ούτως ώστε να διατηρήσουν την άδεια παραμονής για τους ίδιους και την οικογένεια.

νεία τους. Η εξεύρεση εργασίας είναι δύσκολη. Σχεδόν σε κάθε τομέα όπου οι περισσότεροι Αλβανοί μετανάστες εργάζονται έχει σημειωθεί σημαντική αύξηση της ανεργίας (Gedeshi & De Zwager, 2012:242). Η Ελληνική κυβέρνηση, από την άλλη, δεν έχει δημιουργήσει ένα αποτελεσματικό σύστημα αντιμετώπισης του φαινομένου της έκπτωσης από τη νομιμότητα, με αποτέλεσμα πολλοί μετανάστες να είναι παράτυποι ή να βρίσκονται στα πρόθυρα της απόνομιμοποίησης. Μη έχοντας άλλη επιλογή, πολλοί εξ αυτών απευθύνονται για βοήθεια στα οικογενειακά δίκτυα στην Αλβανία, ως ένα στρατηγικό σχέδιο απεμπλοκής από την πίεση της κρίσης. Το παρακάτω απόσπασμα περιγράφει την περίπτωση ενός Αλβανού μετανάστη ο οποίος επανασυνδέεται με την οικογένειά του στην Αλβανία:

«Είμαστε όλοι στην οικογένεια άνεργοι. Έχουμε χάσει την άδεια παραμονής και την ιατροφαρμακευτική κάλυψη. Ο άνδρας μου έχει δύο χρόνια χωρίς δουλειά. Εγώ δουλεύω περιστασιακά στη διανομή φυλλαδίων για 20 ευρώ την ημέρα. Δεν έχουμε πληρώσει το ενοίκιο για τους έξι τελευταίους μήνες. Σκεφτόμαστε σοβαρά να γυρίσουμε Αλβανία. Ο πατέρας μου δουλεύει ως φύλακας σε ένα κατάστημα με υποδήματα στο Ελμπασάν και έχει μιλήσει με τον επιχειρηματία για να δουλέψω εκεί ως πωλήτρια. Δεν έχω σπίτι δικό μου στην Αλβανία. Θα μείνουμε αρχικά στο σπίτι των γονέων μου μέχρι να είμαστε σε θέση να νοικιάσουμε το διαμέρισμά μας. Ο γιος ξεσπάει στα δάκρυα όταν συζητάμε την επιστροφή στην Αλβανία...». (Teuta, 30, Κορυδαλλός).

Η αύξηση των επαφών και διασυνδέσεων με τα οικογενειακά δίκτυα εγκαινιάζει μια νέα, άγνωστη έως σήμερα, σχέση εξάρτησης των Αλβανών μεταναστών από τα σχετικά δίκτυα στην Αλβανία. Όπως αναδείχθηκε παραπάνω οι ρόλοι έχουν πλέον αντιστραφεί. Τα μέλη της οικογένειας στην Αλβανία - τα οποία κάποτε λάμβαναν εμβάσματα - πρέπει τώρα να γίνουν στήριγμα για την εξεύρεση εργασίας όταν πρόκειται για την πιθανή επιστροφή των μελών της οικογένειας που βρίσκονται άνεργοι στην Ελλάδα. Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι Αλβανοί μετανάστες στην Ελλάδα στηρίζονται στα εμβάσματα που τους στέλνουν τα μέλη των οικογενειών τους στην Αλβανία, όπως χαρακτηριστικά προκύπτει από την παρακάτω συνέντευξη:

«Το έχουμε εμπεδώσει πλέον ότι η οικονομία της Αλβανίας εξαρτάται από την Ελληνική οικονομία. Εκείνοι που ζούσαν εκεί [Αλβανία] ήταν μέχρι πρόσφατα εξαρτημένοι από τα εμβάσματά μας. Εμείς τους στέλναμε συνήθως 100-200 ευρώ το μήνα. Η κατάσταση τώρα είναι διαφορετική: εμείς περιμένουμε από αυτούς να μας στείλουν χρήματα για να επιβιώσουμε στην Ελλάδα». (Luli, 52, Αθήνα)

Εν κατακλείδι, οι κανόνες έχουν αλλάξει και οι ρόλοι έχουν αντιστραφεί. Η περίπτωση των Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα αναδεικνύει το ευμετάβλητο της διεθνούς αφήγησης του μετανάστη. Η διαδικασία της αποξένωσης ήταν γνωστή ως ένα χαρακτηριστικό στοιχείο του μετανάστη καθώς με την αναχώρησή του από τη χώρα καταγωγής διέκοπτε τις διασυνδέσεις με τα δίκτυα εκεί (Levitt, 1998). Σήμερα, παρατηρείται η επανεμφάνιση του φαινο-

μένου αλλά προς αντίστροφη κατεύθυνση, με τους Αλβανούς μετανάστες να ζητούν απεγνωσμένα την επανασύνδεση και επανα-κοινωνικοποίηση στη χώρα καταγωγής ενώ βρίσκονται ακόμα στην Ελλάδα. Συνεπώς, οι διεθνικές τους πρακτικές καθοδηγούνται από τις ως άνω ανάγκες και ως εκ τούτου εμπίπτουν στην έννοια της αντιδραστικής διεθνικότητας (reactive transnationalism). Έτσι, ως αντιστάθμισμα στην πιθανή καθοδική κινητικότητα και περιθωριοποίηση, οι Αλβανοί μετανάστες έχουν περιορίσει τη συμμετοχή τους στον κοινωνικοοικονομικό βίο της Ελλάδας και έχουν αυξήσει τις διεθνικές τους δραστηριότητες.

Συνθήκες Διαβίωσης και Συμμετοχής

Στη μελέτη της Vullnetari (2012) αναφέρεται ότι οι διεθνικές πρακτικές των μεταναστών που είναι εγκατεστημένοι στην μεθόρια περιοχή μεταξύ Αλβανίας και Ελλάδας βασίζονται στην δυνατότητα κυκλικών μετακινήσεων μεταξύ των δύο χωρών. Η έρευνα της Michail (2009), από την άλλη, κάνει λόγο για το διεθνικό χαρακτήρα του επενδυτικού κεφαλαίου και της κινητικότητας των Αλβανών μεταναστών, που δημιουργούσε, τουλάχιστον μέχρι το 2008 που ολοκληρώθηκε η εν λόγω έρευνα της, τις βάσεις για την προσωπική και οικογενειακή ανάπτυξη καθώς και την αύξηση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων και στις δύο χώρες.

Τα ευρήματα της παρούσας έρευνας, που διεξήχθη στο απόγειο της οικονομικής κρίσης, εντόπισαν μια τάση ανατροπής των παραδοσιακών διεθνικών πρακτικών. Η τάση αυτή, περιορίζει την περαιτέρω ανάπτυξη της επιχειρημα-

τικής δραστηριότητας και ως εκ τούτου, της προοπτικής για ανοδική κοινωνικο-οικονομική κινητικότητα:

«Για πολλά χρόνια, εγώ και ο σύζυγός μου ζούσαμε έξι μήνες στην Ελλάδα και έξι μήνες την Αλβανία. Στην Ελλάδα δουλεύαμε σε χωράφια με καπνό στην Κατερίνη. Με τα λεφτά που εξοικονομούσαμε εξασφαλίσαμε τη διαβίωσή μας στην Αλβανία για τον υπόλοιπο χρόνο. Τέσσερα χρόνια πριν ξεκινήσαμε τη δική μας επιχείρηση παραγωγής καπνού στην Κόρτσα. Αλλά επειδή η αγορά στην Αλβανία έχει προβληματικές υποδομές, αποτύχαμε να πουλήσουμε τον καπνό στο σωστό χρόνο με αποτέλεσμα να σαπίσει. Έτσι, η επιχείρηση καπνού έληξε. Χάσαμε όλες τις οικονομίες μας. Υπό αυτές τις συνθήκες, πήγαμε ξανά πίσω στη Θεσσαλονίκη με σκοπό να βρούμε δουλειά και να φτιάξουμε την οικονομία της οικογένειας. Άλλα αυτή τη φορά, έχουμε μείνει χωρίς δουλειά και χωρίς χαρτιά. Τώρα βρισκόμαστε σε κατάσταση σύγχυσης σε σχέση με το πού να πάμε. Στην Αλβανία με ό,τι έχει απομείνει ή να μείνουμε χωρίς χαρτιά εδώ στη Θεσσαλονίκη περιμένοντας την κρίση να περάσει;». (Mira, 45, Θεσσαλονίκη)

Η αφήγηση αυτή απεικονίζει το μέγεθος του κενού και το μετέωρο που χαρακτηρίζει την κατάσταση πολλών Αλβανών μεταναστών. Η δυνατότητα εναλλακτικών επιλογών έχει δραματικά συρρικνωθεί. Στερούνται, επίσης, πόρων και μέσων που ενδεχομένως θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην λήψη μιας βιώσιμης απόφασης για το μέλλον τους. Άλλοι παλεύουν σκληρά για να περιορίσουν τις επιπτώσεις

της κοινωνικο-οικονομικής περιθωριοποίησης. Στην προσπάθειά τους να διατηρήσουν ορισμένα –πολύτιμα κατά την γνώμη τους– κεκτημένα όπως είναι η ποιότητα της εκπαίδευσης για τα παιδιά τους, μέλη αρκετών οικογενειών έχουν επιστρέψει Αλβανία αφήνοντας πίσω την υπόλοιπη οικογένεια. Η ιδέα πίσω από αυτή την στρατηγική είναι η όσο το δυνατόν μεγαλύτερη μείωση των καθημερινών δαπανών ούτως ώστε να καταστεί εφικτή η εκπλήρωση κάποιων σημαντικότερων στόχων:

«Είμαι φοιτήτρια και ζω στην Αθήνα με τη μαμά και τον αδελφό μου. Την περασμένη χρονιά ο πατέρας μαζί με το μικρότερο αδελφό μου γύρισαν στην Αλβανία. Την περίοδο 2008-2009 όταν ξέσπασε η οικονομική κρίση ο πατέρας μου βρέθηκε άνεργος για πρώτη φορά μετά από τόσα χρόνια στην Ελλάδα. Οι προσπάθειές του να βρει δουλειά έπεσαν στο κενό. Εν τω μεταξύ, οι γονείς μου έχασαν και τις άδειες διαμονής τους. Χωρίς λεφτά και δουλειά και για να μην επιβαρύνει εμάς, ο πατέρας μου αποφάσισε να γυρίσει στο οικογενειακό διαμέρισμα που έχουμε στην Αλβανία, ενώ η μητέρα μου εξακολουθεί να εργάζεται ως καθαρίστρια σπιτιών στην Αθήνα για να βοηθήσει εμένα και τον αδελφό μου να τελειώσουμε τις σπουδές μας».
(Lorena, 23, Αθήνα).

Από την άλλη, φαίνεται ότι για πολλούς ερωτώμενους η οικονομική κρίση έχει σηματοδοτήσει την αύξηση της διεθνικής κινητικότητας μεταξύ των μελών μιας οικογένειας με τυπικές εμπλοκές βέβαια λόγω της από-νομιμοποίησης πολλών:

«Τα δύο τελευταία χρόνια βρίσκομαι μεταξύ Κόρτσας και Αθήνας. Όταν έχασα τη δουλειά μου μπήκα στο ταμείο ανεργίας του ΟΑΕΔ και έκανα αίτηση για το πρόγραμμα συνταξιοδότησης. Μου είπαν ότι δεν το δικαιούμαι διότι δεν είμαι έλληνας πολίτης. Τότε αποφάσισα να γυρίσω πίσω στην πατρίδα μου αναζητώντας ευκαιρίες εύρεσης δουλειάς ή να κάνω συνεργασία με το Δημοκρατικό Κόμμα που ήταν στην εξουσία, ενώ η γυναίκα και ο γιός μου έμειναν Ελλάδα. Ο γιός μου παρακολουθεί το τρίτο έτος στο Πανεπιστήμιο της Κόρτσας και παράλληλα δουλεύει στην Ελλάδα. Πέρσι έχασε την εξεταστική περίοδο διότι δεν είχε σε ισχύ την άδεια διαμονής ώστε να ξαναμπεί στην Ελλάδα». (Ton1, 56, Καισαριανή).

Για κάποιους, η οικονομική κρίση θα μπορούσε να λειτουργήσει και ως ευκαιρία για επενδύσεις στην Αλβανία, όμως η διάσπαση της οικογένειας, όπως ήδη αναφέραμε θέτει τις οικογενειακές σχέσεις σε νέες δοκιμασίες.

«Είμαστε πέντε αδέρφια. Είχαμε νοικιάσει κάποια χωράφια στη Ρόδο και καλλιεργούσαμε καρπούζια. Η δουλειά όμως δεν πάει καθόλου καλά τα δύο τελευταία χρόνια. Πριν τρεις μήνες ο μεγαλύτερος αδελφός τα παράτησε όλα και σηκώθηκε και έφυγε στην Αλβανία. Έχει αγοράσει ένα σπίτι εκεί και ψάχνει να ανοίξει μια επιχείρηση στην Βλόρα ίσως πάλι με καρπούζια. Πήρε τη μισή οικογένεια μαζί του και άφησε πίσω τα δύο μεγαλύτερα παιδιά του που σπουδάζουν και μένουν μαζί μας». (Xhimi, 28, Ρόδος).

Το τελευταίο διάστημα, τα πολιτικά κόμματα στην Αλ-

βανία έχουν καταβάλει σημαντικές προσπάθειες για να ενεργοποιήσουν (για πολιτικά οφέλη) τη συμμετοχή των Αλβανών μεταναστών στις πολιτικές εξελίξεις στην Αλβανία. Εκτιμάται ότι περίπου 80.000 Αλβανοί μετανάστες ταξίδεψαν στην Αλβανία με σκοπό να ψηφίσουν στις εθνικές εκλογές που έλαβαν χώρα στις 26 Ιουνίου 2013. Το εύλογο ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσο η εξέλιξη αυτή αποτελεί μια τακτική «διαπραγμάτευσης» της ενδεχόμενης επιστροφής τους εκεί, ή σηματοδοτεί την έναρξη μιας νέας ιστορικής φάσης στο πεδίο της διεθνικής πολιτικής συνείδησης και συμμετοχής των Αλβανών μεταναστών:

«[...] θεωρώ ότι οι περισσότεροι πήγαν να ψηφίσουν γιατί πιστεύουν ότι αυτό θα τους βοηθήσει να δημιουργήσουν κοινωνικούς και πολιτικούς δεσμούς με το διεφθαρμένο σύστημα εκεί. Αποτελεί μια στρατηγική για να βρουν δουλειά για τον εαυτό τους και τα παιδιά τους στην Αλβανία». (Sandri, 36, Αλεποχώρι).

Όπως δείχνει το παραπάνω απόσπασμα, μερικοί Αλβανοί βλέπουν τις εκλογές ως μια εναλλακτική λύση για να συνδεθούν με κάποιο κόμμα ή πολιτικό πρόσωπο με την ελπίδα ότι ως αντάλλαγμα θα τους προσφέρει μια ασφαλή δουλειά. Η πλειοψηφία των ερωτηθέντων πιστεύει όμως ότι η πολιτική κινητοποίηση των Αλβανών μεταναστών αντικατοπτρίζει τη δυναμική της πολιτικής πίεσης που οι εν δυνάμει επιστρέψαντες ασκούν στο πολιτικό σύστημα της Αλβανίας.

Διαπραγμάτευση και Επιστροφή

Σύμφωνα με μια κοινά διαδεδομένη άποψη, η επιστροφή στην πατρίδα θεωρούνταν, μέχρι πρόσφατα, ως μια πράξη απελπισίας και αποτυχίας. Έτσι, στην Αλβανία επέστρεφαν εκείνοι που είχαν αποτύχει να ενταχθούν στις χώρες υποδοχής ή που είχαν απελαθεί από την αστυνομία. Ωστόσο, η αντίληψη αυτή έχει σταδιακά αλλάξει καθώς οι λόγοι και τα αίτια επιστροφής έχουν διαφοροποιηθεί. Ουσιαστικά, η επιστροφή θεωρείται πλέον ως μια εν δυνάμει στρατηγική για την αντιμετώπιση των αρνητικών επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στο κοινωνικο-οικονομικό καθεστώς των μεταναστών στην Ελλάδα. Η προοπτική αυτή, έχει προσδώσει μία νέα δυναμική στις διεθνικές πρακτικές, όπως αναφέρεται και στην εισαγωγή, καθώς εμπίπτει στον θεωρητικό ορισμό της ‘αντιδραστικής διεθνικότητας’. Έτσι, ένας σημαντικός αριθμός ερωτηθέντων νιώθει εγκλωβισμένος και εκφράζει την απελπισία που του προκαλεί η τρέχουσα κατάσταση. Εμφανίζονται, παράλληλα, χωρίς ελπίδα και προοπτική για το μέλλον, γεγονός που τους αναγκάζει να ξεετάσουν σοβαρά την προοπτική της επιστροφής στην Αλβανία ως την μόνη άμεσα ορατή διέξοδο από την επικείμενη ‘από-νομιμοποίηση’.

«Εγώ και ο σύζυγος μου είμαστε πάνω από δύο χρόνια άνεργοι. Το 2007, μόλις παντρευτήκαμε, αγοράσαμε ένα διαμέρισμα στην Πλατεία Αττικής μέσω του προγράμματος επιδότησης επιτοκίου του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας (ΟΕΚ). Τώρα, άνεργοι, με δύο μικρά παιδιά και με ένα στεγαστικό δάνειο να κρέμεται πάνω από τα κεφάλια μας, είμαστε στα πρόθυρα

κατάρρευσης. Εάν μέχρι το επόμενο καλοκαίρι δεν έχει αλλάξει κάτι επιστρέφουμε Αλβανία». (Ada, 26, Αθήνα).

«Πριν από τρεις μήνες αγοράσαμε ένα διαμέρισμα στα Τίρανα σε περίπτωση επιστροφής. Το αγοράσαμε με τα χρήματα των συντάξεων που έχουν αποταμιεύσει οι γονείς μου στην Αλβανία ...μένουν μαζί μας στην Ελλάδα. Ο πρώτος ξάδερφός μου είναι εργολάβος και το αγοράσαμε από αυτόν σε πολύ καλή τιμή. Από την άλλη όμως, πώς θα αφήσουμε το σπίτι εδώ που αγοράσαμε με τόσο κόπο; Εάν δεν πληρώσουμε το στεγαστικό δάνειο ενώ έχουμε επιστρέψει Αλβανία, τι θα συμβεί με το διαμέρισμά μας...;». (Lida, 28, Αθήνα).

Η επένδυση που έκανε η συγκεκριμένη οικογένεια στην Αλβανία επιβεβαιώνει το αίσθημα απελπισίας και την ανασφάλεια που βιώνουν στην Ελλάδα. Η αβεβαιότητα που εκφράζει η ερωτώμενη αναφορικά με το μέλλον του διαμερισμάτος της στην Αθήνα, δείχνει το αδιέξοδο που χαρακτηρίζει μια μεγάλη μερίδα των μεταναστών. Εν τω μεταξύ, η τάση επιστροφής των Αλβανών μεταναστών έχει καταγραφεί και από τη μελέτη των Gedeshi και De Zwager, όπου οι Αλβανοί μετανάστες στην Ελλάδα εμφανίζονται να εξετάζουν την προοπτική της επιστροφής σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι εκείνοι της Ιταλίας ή άλλων χωρών (2012:250). Ωστόσο, εάν ένας μετανάστης βρίσκεται στην Ελλάδα μαζί με την οικογένειά του, τα παιδιά είναι συνήθως απρόθυμα να ακολουθήσουν τους γονείς και αυτό συμβαίνει ορισμένες φορές και σε ηλικιακά μεγαλύτερους (Triandafyllidou 2012:16). Σε ορισμένες περιπτώσεις, η οι-

κονομική κατάσταση της ευρύτερη οικογένειας στην Αλβανία, παίζει σημαντικό ρόλο στην απόφαση επιστροφής:

«Πριν από τρία χρόνια χτίσαμε το δικό μας σπίτι δίπλα στο σπίτι του πεθερού μου. Με τα εμβάσματα που του έστειλε τόσα χρόνια ο άντρας μου, αυτός καλλιεργεί και κάνει εμπόριο κρεμμυδιών. Μέχρι τώρα ήταν πολύ κερδοφόρα επιχείρηση. Έτσι, το επόμενο καλοκαίρι θα επιστρέψουμε όλοι οικογενειακώς και θα δουλέψουμε μαζί του». (Moza, 29, Κορυδαλλός).

Από την άλλη, ορισμένοι ερωτηθέντες εμφανίζονται απογοητευμένοι από την κατάσταση που επικρατεί στην Αλβανία, η οποία κατά την γνώμη τους, είναι χειρότερη απ' ό,τι στην Ελλάδα. Τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες και στις δύο χώρες –αν και διαφορετικής φύσεως– είναι πράγματι δύσκολο να τις αντιμετωπίσει κανείς. Βρισκόμενοι μπροστά σε τέτοια διλήμματα έκτακτης ανάγκης και μη όντας έτοιμοι να αξιολογήσουν ορθολογικά τα θετικά και τα αρνητικά της κάθε χώρας, η κρίση τους «θολώνει». Επιπλέον, όπως μερικοί παραδέχονται, δεν είναι σε θέση πλέον να ξαναζήσουν την εμπειρία της μετανάστευσης και της ένταξης ακόμα και όταν πρόκειται για τη χώρα καταγωγής τους. Έτσι, παρά το γεγονός ότι η πλειοψηφία των ερωτηθέντων εκφράζουν την πρόθεση να επιστρέψουν στην Αλβανία, το πότε θα πραγματοποιηθεί αυτή η επιστροφή θα εξαρτηθεί από τη σύσταση της οικογένειας (π.χ. ηλικία των παιδιών), την ικανότητα διατήρησης των διεθνικών πρακτικών, τη διάρκεια και το βάθος της κρίσης, και τη δυναμική παραγόντων έλξης (pull factors), όπως είναι τα δίκτυα.

Συγχρόνως, όπως αναφέρει ο Faist, αντί της μόνιμης επιστροφής, προσωρινές επισκέψεις καθώς και άλλες μορφές διεθνικών πρακτικών μπορεί ενδιάμεσα να πραγματοποιηθούν (2010:95). Εκτιμάται ωστόσο, ότι οι πιο πρόσφατοι επιστρέψαντες είναι πιο πιθανόν να μεταναστεύσουν εκ νέου στο άμεσο μέλλον. Το κοινωνικό κεφάλαιο που έχουν αποκτήσει, βοηθά επίσης στο να μεταναστεύσουν ξανά, εφόσον διαπιστώσουν ότι οι συνθήκες διαβίωσης στην Αλβανία δεν είναι πλέον ικανοποιητικές για αυτούς.

«Δύο χρόνια πριν βρέθηκα να είμαι υπο-απασχολούμενος και χωρίς χαρτιά. Με τα λεφτά που είχα αποταμιεύσει στην Ελλάδα, ο πατέρας μου άνοιξε ένα κατάστημα με ηλεκτρικά είδη στην πόλη Κρούϊα. Πήγα εκεί ν' αναλάβω την επιχείρηση. Σε σύντομο χρονικό διάστημα αποδείχθηκε ότι ήταν ένα αποτυχημένο εγχείρημα. Το μαγαζί έκλεισε. Έτσι, γύρισα πίσω στην Ελλάδα όπου ζω με την οικογένεια της αδελφής μου και δουλεύω με το γαμπρό μου. Επειδή δεν έχω χαρτιά πηγαίνω κάθε τρεις μήνες στην Αλβανία και ξανά τρεις μήνες στην Ελλάδα. Ό,τι κερδίζω στην Ελλάδα τα «τρώω» στην Αλβανία. Έχω ζητήσει από τους φίλους μου να μου βρουν καμία καλή δουλειά στην Αλβανία ώστε να πάω και να ζήσω εκεί μόνιμα, αλλά πάλι δεν είναι εύκολα. Με ένα μισθό 200.000 λεκ (144 ευρώ) κανείς δεν μπορεί να τα βγάλει πέρα και ούτε να δημιουργήσει οικογένεια». (Roni, 24, Φιλοθέη).

Το συγκεκριμένο άτομο θα πρέπει να μετακινείται κάθε τρεις μήνες για να τα βγάλει πέρα οικονομικά. Επειδή δεν βρίσκει τρόπο και μέσα που να του δίνουν τη δυνατότητα

μόνιμης εγκατάστασης ούτε στην Ελλάδα αλλά ούτε στην Αλβανία, επιλέγει το να πηγαινοέρχεται κυκλικά μεταξύ των δύο χωρών. Στην περίπτωση αυτή, διατηρώντας ένα κυκλικό σχήμα κινητικότητας σε περιόδους οικονομικής κρίσης, αποτελεί ένδειξη της σημαντικής θέσης που έχει η Ελλάδα στα σχέδια ζωής των Αλβανών μεταναστών. Παράλληλα, η επιμονή του στο να ακολουθήσει τη συγκεκριμένη μορφή κινητικότητας καταδεικνύει την προσήλωσή του σε έναν τόπο που τον νιώθει σαν το σπίτι του. Αρκετοί ερωτηθέντες έχουν ακολουθήσει πολλαπλές διαδρομές πριν να πάρουν την απόφαση την επιστροφής στην Ελλάδα:

«Έμεινα χωρίς δουλειά και λεφτά. Πήρα την οικογένειά μου και γύρισα Αλβανία. Έμεινα εκεί ένα χρόνο. Εκεί αγόρασα ένα φορτηγό και άνοιξα ένα κρεοπωλείο στα Τίρανα διότι οι γονείς μου διατηρούν ιδιωτικό ζωοτροφείο. Αλλά επειδή τίποτα δεν λειτουργεί σωστά στην Αλβανία, το έκλεισα και πήγα στην Ιταλία όπου ο πρώτος ξάδερφος μου είναι εργολάβος. Ούτε εκεί πήγαν τα πράγματα καλά διότι δεν είχα χαρτιά και την γλώσσα δεν την ήξερα. Αν και με δουλειές του ποδαριού και χωρίς χαρτιά, εδώ γύρισα ξανά, στη Ρόδο. Άφησα την γυναίκα και τα παιδιά με τους γονείς μου στην Αλβανία». (Luli, 35, Ρόδος)

Ενώ η πρώτη γενιά προσπαθεί να διαπραγματευτεί τη νέα συνθήκη της 'απο-νομιμοποίησης', η δεύτερη γενιά αγωνίζεται για την οριοθέτηση της ταυτότητάς της. Η πλειοψηφία της δεύτερης γενιάς είναι τυπικά Αλβανοί πολίτες διότι πρώτον, έχουν μόνο Αλβανικό διαβατήριο και δεύτερον, η Αλβανία έχει εγγραφεί στη συνειδήσή τους ως η χώ-

ρα των γονέων τους στην οποία οι περισσότεροι γεννήθηκαν. Η αντίφαση, ωστόσο, έγκειται στο ότι ενώ τυπικά εμφανίζονται να είναι Αλβανοί, στην πραγματικότητα το σημείο αναφοράς τους είναι η Ελλάδα στην οποία μεγάλωσαν, σπούδασαν και κοινωνικοποιήθηκαν.

«Δεν θέλω να γυρίσω στην Αλβανία. Πήγα αυτό το καλοκαίρι για δουλειά για ένα μήνα σε ένα καφέ-εστιατόριο στους Σαράντα. Μια ξαδέρφη μου δούλευε εκεί. Ήταν μια άσχημη εμπειρία όσον αφορά τόσο τα χρήματα όσο και τη συμπεριφορά. Εάν τα πράγματα πάνε χειρότερα στην Ελλάδα, θα προσπαθήσω να πάω άλλου. Για παράδειγμα, θα μου άρεσε να πάω Γερμανία. Ξέρω γερμανικά και θαυμάζω τον πολιτισμό τους». (Aldi, 21, Νέα Σμύρνη).

Ως αντίδραση στην ιδέα της εθνοτικής προσήλωσης και του διλήμματος της ταυτότητας, ένας σημαντικός αριθμός των ερωτηθέντων δεύτερης γενιάς φαίνεται να προτιμά την υιοθέτηση μιας κοσμοπολίτικης ταυτότητας:

«Τώρα που είμαστε ακόμα φοιτητές, χρειαζόμαστε τους γονείς μας να μας φροντίζουν. Όταν η περίοδος αυτή τελειώσει, αυτοί θα γυρίσουν Αλβανία. Εμείς θα βρούμε το δρόμο μας, μακριά κι από την Ελλάδα κι από την Αλβανία. Θα πάμε σε άλλες χώρες. Μερικοί φίλοι μου έχουν ήδη εγκατασταθεί στην Αυστρία, το Βέλγιο και τη Γερμανία». (Martin, 22, Αθήνα).

«Τα περισσότερα παιδιά της δεύτερης γενιάς που γεννήθηκαν και σπούδασαν στην Ελλάδα αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα με το καθεστώς παραμονής και

την έλλειψη δικαιωμάτων. Εγώ πιστεύω ότι αυτά θα ‘στείλουν’ τους γονείς τους πίσω στην Αλβανία και θα ξεκινήσουν να μετακινηθούν προς άλλες χώρες». (Dori, 23, Αθήνα).

Οι Αλβανοί μετανάστες και ακόμα περισσότερο τα παιδιά τους έχουν ταυτιστεί με την Ελληνική πραγματικότητα και την κουλτούρα της. Το γεγονός ότι κανείς δεν δηλώνει ευτυχής που θα αναγκαστεί να φύγει από την Ελλάδα αποτελεί ένδειξη της ταύτισης με τις πολιτισμικές, κοινωνικές και γλωσσικές εμπειρίες που απέκτησαν στην χώρα υποδοχής. Ο υψηλός βαθμός προσαρμογής και κοινωνικής ένταξης που πέτυχαν κατά τη διάρκεια της μεταναστευτικής τους εμπειρίας, αντιστρέφεται τώρα με το χειρότερο τρόπο προκαλώντας το φαινόμενο της απο-νομιμοποίησης. Τέλος, η πλειοψηφία των ερωτηθέντων εκφράζει έντονη δυσφορία στην προοπτική του να αναβιώσουν την εμπειρία της μετανάστευσης είτε ως επιστροφή στην Αλβανία, είτε ως συνέχιση του ταξιδιού σε άλλες χώρες.

Συμπεράσματα

Η παραδοσιακή εμπλοκή των Αλβανών μεταναστών και η συμμετοχή τους σε διεθνικές πρακτικές έχει σημαντικά μεταβληθεί, προσδίδοντας έτσι μια νέα δυναμική στο φαινόμενο της διεθνικότητας. Μέσα από την ανάλυση των συνεντεύξεων με Αλβανούς μετανάστες πρώτης και δεύτερης γενιάς στην Ελλάδα, αναδείχθηκε ένα νέο στοιχείο, αυτό της ‘απο-νομιμοποίησης’. Το στοιχείο αυτό έχει προσθέσει μια νέα διάσταση στην αφήγηση της διεθνικότητας η οποία επαναπροσδιορίζει τους παραδοσιακούς δεσμούς, την ίδια

στιγμή που το αίσθημα του 'ανήκειν' και η ταυτότητα βρίσκονται υπό διαπραγμάτευση.

Στο κεφάλαιο αυτό, ο όρος 'απο-νομιμοποίηση' εγγράφεται ως ένα επιπρόσθετο συστατικό στοιχείο στον προσδιορισμό της έννοιας της 'διεθνικότητας', ενισχύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την ερμηνευτική τυπολογία της 'αντιδραστικής διεθνικότητας'. Η μελέτη έδειξε ότι οι διεθνικές πρακτικές των Αλβανών μεταναστών εκτείνονται πέρα από τα σύνορα της Ελλάδας και της Αλβανίας, ενισχύοντας έτσι την ανταλλαγή του κεφαλαίου και της πληροφόρησης. Παρατηρήθηκε, επιπλέον, η εντατικοποίηση της συμμετοχής σε διεθνικές πρακτικές όπου νέες μορφές αναδύονται, ενώ άλλες, παραδοσιακές, συρρικνώνονται (ή έχουν ακυρωθεί) εξαιτίας της οικονομικής κρίσης. Εν τούτοις, η εμπλοκή σε νέες μορφές διεθνικότητας συσχετίζεται πλέον με το φαινόμενο της απο-νομιμοποίησης και την σταδιακή μείωση των δεσμών που κάποτε τους κρατούσαν δεμένους με την Ελλάδα. Έτσι, η κρίση έχει λειτουργήσει ως μηχανισμός επαναξιολόγησης των πόρων και δικτύων τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Αλβανία. Σήμερα, οι μετανάστες βρίσκονται σε διαδικασία επαναπροσδιορισμού του βιοπορισμού τους και επανασχεδιάζουν τη μεταναστευτική πορεία για ακόμη μία φορά πίσω στην Αλβανία ή προς άλλη χώρα. Επιπλέον, οι συνεντεύξεις έδειξαν ότι η ιδιότητα του μέλους η οποία αναπτύχθηκε στη βάση των παραδοσιακών διεθνικών πρακτικών βρίσκεται εξίσου υπό αμφισβήτηση. Στην ουσία ο επαναπροσδιορισμός της ιδιότητας του μέλους είναι στενά συνδεδεμένος με τη διαπραγμάτευση της κινητικότητας, η οποία με τη σειρά της σχετίζεται με το επίπεδο διασυνδέσεων και προσκόλλησης σε

μία ή περισσότερες χώρες. Έτσι, τα χαμηλά επίπεδα συμμετοχής των μεταναστών (εξαιτίας της περιθωριοποίησης) έχουν επηρεάσει το βαθμό προσκόλλησής τους στην Ελλάδα. Το αίσθημα του 'ανήκειν' και η παραμονή τους στην Ελλάδα αμφισβητούνται με αποτέλεσμα να βρίσκονται στο επίκεντρο ενός σύνθετου πλέγματος αποτελούμενο από προσδιοριστικούς παράγοντες που θα πρέπει να κατανοήσουν και στη συνέχεια να επανασχεδιάσουν την πορεία τους.

Το εμπειρικό μέρος της μελέτης επιβεβαιώνει το αρχικό θεωρητικό επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο οι διεθνικές πρακτικές των Αλβανών μεταναστών εμπίπτουν στην ερμηνευτική τυπολογία της 'αντιδραστικής διεθνικότητας', σύμφωνα με την οποία οι πρακτικές αυτές αναπαράγουν και διαιωνίζουν τις κοινωνικές ανισότητες. Σύμφωνα με αυτήν την συλλογιστική, ο πολιτικός αποκλεισμός και οι κοινωνικο-οικονομικές διακρίσεις που βιώνουν οι μετανάστες αποτελούν τις κύριες προωθητικές δυνάμεις που διαμορφώνουν και ρυθμίζουν τα επίπεδα εμπλοκής τους σε διεθνικές πρακτικές. Αυτό σε συνδυασμό με την ανικανότητα της Ελληνικής πολιτείας να προλαμβάνει τις αρνητικές εξελίξεις, καθώς και της Αλβανικής κυβέρνησης να εξασφαλίσει τους όρους επανένταξης, συνέβαλαν στη διόγκωση και αναπαραγωγή των ανισοτήτων. Εάν εξετάσει κανείς τους προβληματικούς οικονομικούς δείκτες, το πολιτικό περιβάλλον και τα στατιστικά στοιχεία της Παγκόσμιας Τράπεζας (2011) για την Αλβανική οικονομία, τότε θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η 'αντιδραστική διεθνικότητα' μπορεί τελικά να συμβάλει στην περαιτέρω περιθωριοποίηση των Αλβανών.

Βιβλιογραφία

- Albanian Centre for Competitiveness and International Trade – ACIT, (2012). *Study on the Economic Impact of the Greek Crisis in Albania*. Ανακτήθηκε στις 26/08/2014 από το: <http://www.usaid.gov/sites/default/files/documents/1863/USAID%20Study%20on%20Greek%20Crisis.pdf>
- Ambrosini, M. (2013). Migration and Transnational Commitment: Some Evidence from the Italian Case. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 40 (4):619–637. <http://dx.doi.org/10.1080/1369183X.2013.830883>.
- Bauböck, R. (2003). Towards a political theory of migrant transnationalism. *International Migration Review*, 37(3):700-723.
- Gedeshi, I. & De Zwager, N. (2012). Effects of the Global Crisis on Migration and Remittances in Albania. Στο I. Sirkeci, J. H. Cohen & D. Ratha (επιμ.) *Migration and Remittances during the Global Financial Crisis and Beyond*. International Bank for Reconstruction and Development, (237-254). Ανακτήθηκε στις 26/08/2014 από το: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/13092/693130PUB0publ067926B09780821388266.txt?sequence=2>.
- Gemi, E. (2013). Albanian Irregular Migration to Greece. A New Typology of Crisis. Deliverable 2.1. Background Report: Migration System 1 (Albania). Research Programme IRMA. ELIAMEP. Ανακτήθηκε στις 26/08/2014 από το http://irma.eliamep.gr/wp-content/uploads/2013/02/IRMA-Background-Report_ALBANIA.pdf.

- Faist, Th. (2011). Multiculturalism: From Heterogeneities to Social (In)Equalities". SFB 882 *From Heterogeneities to Inequalities*. Working Paper Series, No. 3. DFG Research Center. Research Project C3, Bielefeld.
- Faist, Th. (2010α). Transnationalisation: its conceptual and empirical relevance. Στο C. Audebert & M. K. Doraï (επιμ.), *Migration in a Globalised World. New Research Issues and Prospects*, 79-105. IMISCOE Research. Amsterdam University Press.
- Faist, Th. (2010b). Diaspora and transnationalism: What kind of dance partners?". Στο R. Baubock & Th. Faist *Diaspora & Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*, 9-35. IMISCOE Research. Amsterdam University Press.
- Fauser, M., et al. (2012). Transnationality and Social Inequalities of Migrants in Germany. DFG Research Center (SFB) 882. *From Heterogeneities to Inequalities*. Working Paper Series No. 11. Ανακτήθηκε στις 26/08/2014 από το: <http://pub.uni-bielefeld.de/luur/download?func=downloadFile&recordOId=2550144&fileOId=2550145>
- Iosifides, Th., et al. (2007). Forms of Social Capital and the Incorporation of Albanian Immigrants in Greece. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33(8):1343-1361.
- Itzigsohn, J. & Giorguli-Saucedo, S. (2005). Incorporation, Transnationalism, and Gender: Immigrant Incorporation and Transnational Participation as Gendered Processes. *International Migration Review*, 39(4):895-920.
- Itzigsohn, J. & Giorguli-Saucedo, S. (2002). Immigrant incorporation and sociocultural transnationalism. *International Migration Review*, 36(3):766-798.

- King, R., Povrzanovic Frykman, M. & Vullnetari, J. (2013). Migration, transnationalism and development on the Southeastern flank of Europe. *Southeast Europe and Black Sea Studies*, 13(2):125-140. doi.org/10.1080/14683857.2013.802175
- King, R. & Vullnetari, J. (2012). A population on the move: Migration and gender relations in Albania. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 5(2): 207-220.
- King, R. & Vullnetari, J. (2009). The intersections of gender and generation in Albanian migration, remittances and transnational care. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography* 91(1):19-38.
- Labour Force Survey, (2012). Press Release. Ανακτήθηκε στις 26/08/2014 από το: http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A0101/PressReleases/A0101_SJO01_DT_QQ_03_2012_01_F_GR.pdf.
- Levitt, P. (1998). Social remittances: migration driven local-level forms of cultural diffusion. *International Migration Review*, 32 (4): 926-948.
- Mai, N. & Paladini, C. (2013). Flexible circularities: integration, return, and socio-economic instability within Albanian migration to Italy. Στο A. Triandafyllidou (επιμ.), *Circular migration between Europe and its neighborhood. Choice or necessity?* Oxford: Oxford University Press, 42-67.
- Mai, N. & Schwandner-Sievers, S. (2003). Albanian migration and new transnationalisms. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 29 (6): 939-948.
- Maroukis, Th. & Gemi, E. (2013). Albanian Circular Migration in Greece: Beyond the State? Στο A. Triandafyllidou

- (επιμ.), *Circular Migration Between Europe and its Neighborhood. Choice or Necessity?* Oxford University Press.
- Maroukis, Th. & Gemi, E. (2011). *Circular Migration between Greece and Albania: a case study*, METOIKOS Project: *Circular migration patterns in Southern and Central Eastern Europe: Challenges and opportunities for migrants and policy makers*. European University Institute. Ανακτήθηκε στις 26/08/2014 από το: <http://metoikos.eu.eu>.
- Michail, D. (2013). Social Development and Transnational Households: resilience and motivation for Albanian immigrants in Greece in the era of economic crisis. *Southeast Europe and Black Sea Studies*, 13(2):265-279. doi.org/10.1080/14683857.2013.789673.
- Michail, D. 2009. Working here, investing here and there: Present economic Practices of social inclusion and future plans for return among the Albanian immigrants in a Greek-Albanian border town. *Southeast European and Black Sea Studies* 9(4):539-54.
- Ministry of Interior, General Secretariat of Population and Social Cohesion, (2011). *Our policy on immigration*. Unpublished report.
- Organisation for Economic Cooperation and Development – OECD, (2012). *International migration outlook*. OECD Publishing. Ανακτήθηκε στις 26/08/2014 από το: http://www.oecd.org/migration/mig/IMO%202012_Country%20note%20Greece.pdf.
- Portes, A. (1999). Conclusion: Towards a new world - the origins and effects of transnational activities. *Ethnic and*

Racial Studies 22 (2):463-474.

- Triandafyllidou, A. (2013). Migration in Greece: People, Policies and Practices. Background Report. Research Program *IRMA*. ELIAMEP. Ανακτήθηκε στις 26/08/2014 από το: <http://irma.eliamep.gr/wp-content/uploads/2013/02/IRMA-Background-Report-Greece.pdf>.
- Triandafyllidou, A. (2013). Migrant Livelihoods during the Greek crisis: Coping Strategies and the Decision to Return. Unpublished Paper.
- Triandafyllidou, A. & Maroufof, M. (2012). Greece. Report prepared for the *SOPEMI* meeting, Paris, 28-30 November.
- Vullnetari, J. (2012). Albania on the Move Links between Internal and International Migration. *IMISCOE* Research, Amsterdam University Press.
- World Bank Issue Brief, (2011). Governance in Albania: a way forward for competitiveness, growth and European integration. Ανακτήθηκε στις 26/08/2014 από το: http://siteresources.worldbank.org/INTALBANIA/Resources/Governance_profile_English.pdf.

8

Εκπαίδευση και εργασία των Ρουμάνων μεταναστών στην Ελλάδα: ιστορικότητα και κοινωνική ενσωμάτωση

Ιφιγένεια Βαμβακίδου, Χριστίνα Ενέ, Ανδρομάχη Σολάκη

Εισαγωγικά

Η υποδοχή μεγάλου αριθμού μεταναστών στην Ελλάδα από τα τέλη της δεκαετίας του '80 και η αναγκαιότητα ένταξής τους σε κοινωνικό, οικονομικό, πολιτισμικό πολιτικό και εκπαιδευτικό επίπεδο αποτέλεσε αντικείμενο ευρύτερου προβληματισμού, λαμβάνοντας υπόψη ότι η Ελλάδα συγκαταλέγεται στις χώρες με σχετικά πρόσφατη εμπειρία ως χώρα υποδοχής μεταναστών (Διβάνη, 2008).

Ως λαός, οι Ρουμάνοι μοιράζονται πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τους Έλληνες τα οποία προκύπτουν από την συνύπαρξη στο χώρο των Βαλκανίων, τις στενές σχέσεις των δυο χωρών καθώς και το κοινό Ορθόδοξο θρησκευτικό δόγμα. Η βυζαντινή κληρονομιά βρήκε πρόσφορο έδαφος στις παραδουνάβιες ηγεμονίες μετά την πτώση του Βυζαντίου (Κουκούδης, 2008). Σε όλη τη διάρκεια του 17ου αιώνα ο ελληνισμός άσκησε μεγάλη επίδραση στη Βλαχία και μόλις μετά το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, παρήκμασε η ελληνική παροικία της Ρουμανίας (Διβάνη, 2008:125-129). Η μαζική εισροή μεταναστών από τη Ρουμα-

νία μετά το 1990 και η εγκατάστασή τους στην Ελλάδα ανέδειξε το ζήτημα της ένταξής τους ως ομάδας πέρα από τον χώρο εργασίας, στις διάφορες δομές της κοινωνίας και στην περίπτωση των παιδιών τους, στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Σύμφωνα με επίσημα στατιστικά στοιχεία (Lasarescu, 2009), οι Ρουμάνοι αποτελούν την τέταρτη αριθμητικά εθνοτική ομάδα μεταναστών μετά από τους Αλβανούς, τους Βούλγαρους και τους Γεωργιανούς. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με πρόσφατα στοιχεία που διαθέτει το Υπουργείο Εσωτερικών και Τοπικής Αυτοδιοίκησης, ο αριθμός των αδειών διαμονής (εν ισχύ) των Ρουμάνων μεταναστών στην Ελλάδα ανέρχεται σε 19.349 δηλαδή το 2,88% του συνολικού νόμιμου αλλοδαπού πληθυσμού. Όσον αφορά τους Ρουμάνους που διαμένουν ανεπίσημα στη χώρα, ο αριθμός ανέρχεται σε μερικές δεκάδες χιλιάδες (Lasarescu, 2009).

Ερευνητικά πεδία

Το ερευνητικό ενδιαφέρον για την περίπτωση των Ρουμάνων μεταναστών εστιάζεται σ' ένα πλήθος παραγόντων που εκτείνεται από την απλή καταγραφή δημογραφικών στοιχείων μέχρι την καταγραφή απόψεων και στάσεων των Ρουμάνων μεταναστών, την θέση της γυναίκας, την εκπαίδευση. Οι Campell κ.ά, (2007) προσπαθούν να δείξουν πως η μετανάστευση κατά την διάρκεια της δεκαετίας του 1990 από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης διαφέρει από αυτήν των δεκαετιών '60 και '70 από χώρες, όπως η Τουρκία και το Μαρόκο. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν πως εξ αιτίας της ανάγκης ειδικευμένων εργατών στη Δυτική

Ευρώπη, οι μετανάστες τη δεκαετία του '90 ήταν κυρίως μορφωμένοι και απασχολούνταν σε συγκεκριμένες θέσεις. Τις δεκαετίες '60 και '70 αυτό δεν συνέβαινε καθώς παράγοντες ώθησης ήταν η ανεργία στην Ρουμανία και οι χαμηλοί μισθοί, ενώ οι παράγοντες έλξης αφορούσαν στην οικονομική και επαγγελματική αποκατάσταση από την μια, και την γενικότερη ποιότητα ζωής από την άλλη. Οι περισσότεροι προσανατολίζονταν να μείνουν μόνιμα στην Ολλανδία, ενώ αρκετοί την χρησιμοποιούσαν ως μεταβατικό στάδιο για μια ακόμη μετακίνηση, κυρίως προς την Λατινική Αμερική.

Η έρευνα της Savulescu Voudouris (2007) «Guest Workers from Former Socialist Countries in Greece - The Romanian Case» επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στις μετακινήσεις από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και από ένα οικονομικό σύστημα Σοσιαλιστικού τύπου σε αυτές της Νότιας Ευρώπης και σε ένα οικονομικό σύστημα των αγορών (Campell, κ.ά 2007). Η επιλογή του δείγματος έγινε ανάμεσα σε Ρουμάνους και Μολδαβούς μετανάστες στην Αθήνα και διενεργήθηκαν συνεντεύξεις σε βάθος. Οι εργάτες από τις δύο αυτές χώρες είχαν υψηλό επίπεδο μόρφωσης, χαρακτηριζόνταν από αυτοσυνειδησία και μετέφεραν παραδόσεις της εργατικής τάξης όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί τα χρόνια που η τάξη αυτή ήταν το υψηλό κύρους προλεταριάτο του Σοσιαλιστικού συστήματος.

Η έρευνα, «Guestworkers from former Socialist Countries, an aspect of Globalisation- Southern versus Northern Model: A comparative study», (Campell, κ.ά 2007), εξετάζει αν υπάρχουν διαφορές στους παράγοντες έλξης της συγκεκριμένης ομάδας μεταναστών. Η έρευνα αποκαλύπτει ότι

στην Ολλανδία οι μετανάστες έλκονται από τον πλούτο της χώρας, ενώ στην Ελλάδα ο τόπος μοιάζει οικείος, οι μορφές μετανάστευσης στην Ολλανδία είναι περισσότερο νόμιμες, ενώ στην Ελλάδα παράνομες. Το επίπεδο εκπαίδευσης των Ρουμάνων που κατευθύνονται στην Ολλανδία είναι υψηλότερο από αυτών που κατευθύνονται στην Ελλάδα. Γίνεται λοιπόν σαφές ότι οι χώρες του Βορρά και του Νότου έχουν διαφορετικές πολιτικές μετανάστευσης; εθνική ιστορία, κουλτούρα, οικονομικές νοοτροπίες και προτείνεται ότι η θα πρέπει μια ενιαία μεταναστευτική πολιτική μέσω μιας «οργανωσιακής κουλτούρας» (corporate culture).

Οι Campell κ.ά προχώρησαν σε μια συγκριτική έρευνα θέτοντας τα ακόλουθα ερωτήματα: ποιο είναι το προφίλ των Ρουμάνων μεταναστών που μετακινούνται σε συγκεκριμένες χώρες υποδοχής; υπάρχουν διαφορές μεταξύ αυτών των προφίλ; ποιες είναι οι διαφορές σε ό,τι αφορά στους παράγοντες σταθερότητας και ενσωμάτωσης ανάμεσα στις διαφορετικές χώρες υποδοχής; (Campell κ.ά 2007). Η έρευνα που αφορούσε την Ελλάδα, την Ισπανία, την Ολλανδία και τη Δανία αποκάλυψε ότι οι Ρουμάνοι κατέληξαν σε αυτές τις χώρες για διαφορετικούς λόγους καθώς η μεταναστευτική πολιτική φαίνεται να συνδέεται άμεσα με την επιλογή του τόπου προορισμού. Η Ολλανδία επιλέχθηκε ως χώρας προορισμού κυρίως από τους υψηλά καταρτισμένους εργάτες, η Ελλάδα κι η Ισπανία τόσο από υψηλά όσο κι από χαμηλά καταρτισμένους εργάτες, ενώ στη Δανία, οι πολύ υψηλά καταρτισμένοι εργάτες που μετανάστευσαν εκεί φαίνεται να αποθαρρύνονται στην παραμονή τους λόγω της υψηλής φορολογίας στη χώρα.

Μια άλλη σημαντική πληροφορία που προέκυψε από την παραπάνω συγκριτική έρευνα είναι πως στις Βόρειες χώρες φαίνεται να υπάρχει μεγαλύτερη δομική ενσωμάτωση, ενώ στις Νότιες μεγαλύτερη κοινωνική και πολιτισμική. Αναδεικνύεται έτσι μια σχέση ανάμεσα στην πολιτισμική συγγένεια των μεταναστών με τις χώρες υποδοχής και την ενσωμάτωσή τους σε αυτές. Φαίνεται πως στις χώρες, όπου οι Ρουμάνοι έχουν μεγαλύτερη πολιτισμική συγγένεια οι δυνατότητες ενσωμάτωσης είναι μεγαλύτερες. Η ίδια έρευνα παρουσίασε και στοχευμένα αποτελέσματα για την γυναικεία μετανάστευση, που αυξάνει με γρήγορους ρυθμούς. Ανάμεσα στα κοινά χαρακτηριστικά των τεσσάρων χωρών είναι πως υπάρχουν υψηλά ποσοστά νέων και πολύ νέων γυναικών που εργάζονται σύμφωνα με τα προσόντα τους και είναι ευχαριστημένες με τις συνθήκες διαμονής τους, αλλά τους λείπουν οι φίλοι και οι οικογένειες. Στις βόρειες χώρες οι γυναίκες μετανάστριες είναι πιο μορφωμένες από ότι στις νότιες, ενώ στις τελευταίες έχουν περισσότερες επαφές με μέλη των οικογενειών τους.

Η έρευνα της Torre (2008), πάνω στις εμπειρίες των Ρουμάνων, οι οποίοι μετανάστευσαν και εγκαταστάθηκαν στο Λονδίνο αποκαλύπτει ότι η μετανάστευση από την Ρουμανία έχει αποκτήσει ένα σταθερό χαρακτήρα, ενώ την ίδια στιγμή οι Ρουμάνοι δεν ενδιαφέρονται να επιστρέψουν στην χώρα τους. Σε ό,τι αφορά στην είσοδο της χώρας τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση, οι Ρουμάνοι αναρωτιούνται για τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους: δεν γνωρίζουν δηλαδή εάν πρέπει ή όχι να συνεχίσουν να ζητούν άδεια παραμονής.

Το ζήτημα της ελλιπούς πληροφόρησης από την πλευρά

του ελληνικού κράτους για τα ζητήματα που αφορούν στους μετανάστες προκύπτει κι από τη δική μας έρευνα. Τα πρακτορεία μετανάστευσης εξακολουθούν να ασκούν σημαντικό ρόλο όταν πρόκειται οι μετανάστες να συνδιαλεχθούν με το ελληνικό κράτος, ενώ κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει με την ρουμανική κοινότητα που ο ρόλος της περιορίζεται σε δράσεις πολιτισμικής φύσης. Η είσοδος της Ρουμανίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση δεν έχει επιφέρει σημαντικές αλλαγές στον τρόπο και στα δίκτυα που οι Ρουμάνοι μετανάστες στην Ελλάδα χρησιμοποιούν για να αντιμετωπίζουν τα ζητήματα και τις διαδικασίες νόμιμης παραμονής και γενικότερα των συνδιαλλαγών με το κράτος.

Λαμβάνοντας υπόψη τα στοιχεία του Ινστιτούτου Μεταναστευτικής Πολιτικής (Baldwin-Edwards, 2004), άλλα και του Ινστιτούτου Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ (Κρητικίδης, 2008) που αφορούν στο φύλο, στον πληθυσμό και στην απασχόληση, αναζητήθηκαν άτομα από διαφορετικά κοινωνικά, οικονομικά και μορφωτικά περιβάλλοντα που να ανταποκρίνονται στα γενικά χαρακτηριστικά του Ρουμάνου μετανάστη και στα ερευνητικά ερωτήματα για την εργασία και την εκπαίδευση. Συγκεκριμένα επιδιώχθηκαν οι συνεντεύξεις με μετανάστες που ζούσαν και εργάζονταν σε χωριά, σε μικρές, κλειστές κοινωνίες και έκαναν αγροτικές εργασίες, γιατί μεγάλο ποσοστό των Ρουμάνων μεταναστών απασχολείται στον τομέα της γεωργίας. Οι ηλικίες ήταν μεταξύ 25-60 ώστε να αντιπροσωπεύεται πληθυσμός επαγγελματικά και κοινωνικά ενεργός, άγαμοι/ες αλλά και έγγαμοι/ες που μπορούν παράλληλα να συνεισφέρουν με πληροφορίες για την εκπαίδευση των Ρουμάνων στην Ελλάδα. Ο πληθυσμός επιλέχθηκε από τη Βόρειο Ελλάδα και

πιο συγκριμένα από την περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη, Έδεσσα, Γιαννιτσά, Αλμωπία, Βέροια,) ενώ μια πληροφορήτρια ήταν εγκατεστημένη στην Αθήνα.

Ερευνητικό δείγμα

Το δείγμα αποτελούνταν από 9 άνδρες και 16 γυναίκες, Οι 6 από αυτούς ήταν από 25-40 χρόνων, ενώ 18 ήταν από 41 έως 55 χρόνων. Μόνο ένας πληροφορητής ήταν άνω των 56. Από αυτούς/ες οι 12 (48%) ήταν απόφοιτοι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, και οι υπόλοιποι 13 (52%) απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Οι 6 (24%) ήταν άγαμοι/ες και οι υπόλοιποι/ες 19 (76%) έγγαμοι/ες. Οι 15 ζούσαν σε αστικές περιοχές και μεγάλα αστικά κέντρα (Αθήνα, Θεσσαλονίκη) (60%) και οι 10 (40%) σε αγροτικές περιοχές. Οι 17 (68%) ζούσαν στην Ελλάδα από 10-20 χρόνια και οι 8 (32%) από 21-30 χρόνια.

Από τις αναφορές προκύπτει ότι η οικογένεια αποτελεί τον βασικό και σκληρό πυρήνα της πολιτισμικής ετερότητας (76%) των Ρουμάνων στην Ελληνική κοινωνία. Οι Ρουμάνοι που ζουν στην Ελλάδα αναπροσδιορίζονται μέσω της ρουμάνικης ταυτότητας και κουλτούρας (72% και 72%), καθώς οι αναφορές στην ελληνική ή στην επαγγελματική ταυτότητα και στην ελληνική ή στην πολυπολιτισμική κουλτούρα είναι λιγότερες.

Μεθοδολογικά και ερευνητικά εργαλεία

Ακολουθώντας τους Denzin & Lincoln (2005) επιλέγουμε την ποιοτική ανάλυση για τις ανάγκες εμβάθυνσης στα ε-

ρευνητικά ερωτήματα που θέτουμε για να μελετηθούν οι συγκεκριμένες περιπτώσεις των Ρουμάνων μεταναστών στην Ελλάδα μέσω της δικής τους αφήγησης. Υιοθετούμε τεχνικές των (Busha & Harter, 1980), Stake (1995), Yin (1984) και Simons (1980).

Στο πεδίο αυτό έχουμε την δυνατότητα να αξιοποιήσουμε τα δημογραφικά στοιχεία (τόπος διαμονής, επάγγελμα, ηλικία, εισόδημα, μορφωτικό επίπεδο) συνδυαστικά και σε σχέση με τους τρόπους που οι πληροφορητές χρησιμοποιούν, αντιλαμβάνονται και νοηματοδοτούν όρους, όπως την μετανάστευση, τον ρατσισμό, την εκπαίδευση, τις διακρίσεις, τις ταυτότητες, την αγορά εργασίας. Η ποιοτική μεθοδολογική προσέγγιση μας επιτρέπει την κατανόηση των τρόπων κατασκευής της κοινωνικής πραγματικότητας από τους Ρουμάνους μετανάστες στην Ελλάδα, ως ιστορικά και κοινωνικά υποκειμένα: των τρόπων δηλαδή δημιουργίας και αναπαραγωγής της πρόσληψης των κοινωνικό-πολιτισμικών μηχανισμών και διαδικασιών, που κάθε φορά τούς καθορίζουν. Καθώς ερευνάται το πλαίσιο και οι τρόποι έκφρασης στα δεδομένα που συλλέγονται από τις συνεντεύξεις αναδεικνύονται αμφισημίες, κάθε είδους συνέχειες και ασυνέχειες στην πορεία διαμόρφωσής τους, και η σύνδεση με την βιωμένη εμπειρία των Ρουμάνων μεταναστών (Miles & Huberman, 1994).

Με βάση την στοχοθεσία της έρευνας και για να εξασφαλιστεί πληρέστερη και εγκυρότερη εικόνα του ερευνητικού προβλήματος επιλέγουμε την τεχνική της ελεύθερης συνέντευξης για την συλλογή τόσο των ποσοτικών όσο και των ποιοτικών δεδομένων (Kvale & Brinkman, 2009, Verma & Mallick, 1999). Δίνεται έμφαση στην προφορικότητα με

στόχο την συλλογή, καταγραφή αντιλήψεων, εμπειριών ή συμπεριφορών - απόψεων, τάσεων - στάσεων («τι πιστεύεις», «τι σκέφτεσαι», «τι θα ήθελες») συναισθημάτων - συναισθηματικών αντιδράσεων: «τι αισθήματα σου προκάλεσε...», δημογραφικών στοιχείων (ηλικία, επάγγελμα, εκπαίδευση). Επιτυγχάνεται έτσι η πρωτογενής συλλογή ιστορικού και αφηγηματικού υλικού (Reis & Judd, 2000; Rubin, & Rubin, 1995). Αναγκαία προϋπόθεση είναι η αλληλεπίδραση [ερευνητή - συμμετέχοντα] που καθορίζει τη συνέντευξη και στην περίπτωση η καταγωγή και προέλευση της ερευνήτριας Χριστίνας Ενέ από την Ρουμανία συμβάλλει σημαντικά στον στόχο αυτό (Γκέφου-Μαδιανού, 2009). Η επιλογή της ημιδομημένης συνέντευξης προτείνεται, γιατί μπορούμε να συλλέξουμε πληροφορίες αξιοποιώντας και τις ερωτήσεις ανοιχτού τύπου (Miles & Huberman, 1994). Στην συνέχεια προχωρούμε σε ερμηνείες (interpretations) των απόψεων και των στάσεων επιλέγοντας μια ερμηνευτική τεχνική ανάλυσης.

Για την δόμηση των ερωτήσεων καταλήξαμε στην κατηγορία των «ημι-ανοιχτών»-«ημι-κλειστών» ερωτήσεων (Javeau, 2000). Για την ανάγκη καταγραφής απόψεων επικεντρωθήκαμε στις ερωτήσεις «ανοιχτού τύπου», γιατί οι συμμετέχοντες μπορούν να απαντήσουν τόσο αυθόρμητα όσο και σε βάθος. Το ερωτηματολόγιο που δημιουργήθηκε για τις ανάγκες της διερεύνησης του συγκεκριμένου θέματος στηρίχτηκε επάνω στους παρακάτω θεματικούς άξονες που αποτελούν και τα θέματα «στόχους» της εργασίας: «κοινωνική ένταξη» και «εκπαίδευση». Τα ζητήματα που μας απασχόλησαν προέκυψαν από την επισκόπηση της βιβλιογραφίας για τις έρευνες για τους μετανάστες που εκπο-

νήθηκαν την δεκαπενταετία 1990-2005 στην Ελλάδα, οι οποίες καλύπτουν ένα ευρύ θεματολογικό πεδίο (Στρατουδάκη, 2008).

Η χρήση της συνέντευξης αποδείχθηκε πολύπλοκη και χρονοβόρα διαδικασία έτσι ώστε να δημιουργηθεί φιλικό κλίμα εμπιστοσύνης για να απαντήσουν ανοιχτά οι πληροφοροφωρητές. Συνολικά χρειάστηκαν επτά μήνες για την συλλογή του υλικού. Το σημαντικότερο σημείο επαφής ήταν η κατανόηση των στόχων της έρευνας και η διαβεβαίωση ότι θα διασφαλιστεί η ανωνυμία. Όλες οι συνεντεύξεις μαγνητοφωνήθηκαν μετά από την σύμφωνη γνώμη των πληροφοροφωρητών στην έρευνα. Η διάρκεια της συζήτησης κυμάνθηκε από 25-30 λεπτά μέχρι και μια ώρα, ενώ σε ορισμένες χρειάστηκε να επαναλάβουμε είτε για τεχνικούς είτε για πρακτικούς λόγους που σχετίζονταν με το χώρο και τον χρόνο διενέργειας της συνέντευξης. Η παρουσία του εξοπλισμού καταγραφής (recorder) δεν περιορίσε των αυθορμητισμό των απαντήσεων, αλλά με προθυμία δόθηκε η ευκαιρία να καταγραφούν λέξεις κλειδιά και ο τόνος της φωνής γεγονός που έδωσε σημαντικές επιπρόσθετες πληροφορίες. Οι γενικεύσεις δεν αφορούν στην έρευνα αυτή, γιατί τα ποιοτικά δεδομένα που προκύπτουν από τις συνεντεύξεις δεν τεκμηριώνουν την στατιστική ανάλυση.

Κατηγορίες και Κωδικοί

Με βάση την προτεινόμενη μέθοδο ανάλυσης των Miles & Huberman (1994), ακολουθείται η τεχνική των τριών επιπέδων:

α) Αναγωγή των δεδομένων. Σε αυτό το στάδιο το υ-

λικό χωρίζεται σε μικρότερα τμήματα σύμφωνα με το «εννοιολογικό πλαίσιο και τα ερευνητικά ερωτήματα» (Brown, 2001). Πρόκειται για μια σειρά από βήματα, όπως η ταξινόμηση των στοιχείων του κειμένου σε κατηγορίες με κωδικούς. Στη συνέχεια με προσεκτική συγκριτική ανάγνωση των κειμένων διαμορφώνουμε τις ενότητες που εκφράζουν νόημα είτε πρόκειται για λέξεις, φράσεις, προτάσεις (Papadopoulou, 1999). Οι επιμέρους κωδικοί φέρουν ένα λειτουργικό ορισμό (Miles & Huberman (1994) και τα αρχικά τους, όπως προκύπτουν από τις λέξεις κλειδιά. Οι κατηγορίες που προκύπτουν από τις απαντήσεις και αναφέρονται στα ερευνητικά ερωτήματά μας είναι οι μεταβλητές *εκπαίδευση και εργασία*. Συγκεκριμένα προκύπτουν οι κωδικοί: «ταυτότητα», «σύλλογοι», «κουλτούρα», «γλώσσα», «πατριsmός», «εργασία/επάγγελμα», «ΜΜΕ», «πολιτική/ιστορική καταβολή», «σπουδές παιδιών», «επαναπατριsmός».

β) Έκθεση δεδομένων και Συζήτηση των αποτελεσμάτων. Εδώ πρόκειται για μια συστηματική και συνοπτική συλλογή και ταξινόμηση από όπου προκύπτουν οι εκθέσεις των δεδομένων. Στο τελευταίο στάδιο με βάση τις εκθέσεις των δεδομένων και τις συνεντεύξεις γίνεται σχολιαsmός και προτείνονται πιθανές ερμηνείες. Η βασική τεκμηρίωση προκύπτει από την σύνδεση με την βιβλιογραφία έτσι ώστε να κατανοήσουμε την επαλήθευση ή και την διάψευση των στοιχείων.

Διαδικασία συνεντεύξεων

Τον Μάιο του 2011, προκειμένου να διαμορφωθεί το ορι-

στικό ερωτηματολόγιο των συνεντεύξεων διενεργήθηκαν, τρεις πιλοτικές συζητήσεις με Ρουμάνους μετανάστες που ζουν και εργάζονται στην Ελλάδα. Ο εννοιολογικός χάρτης, ο οποίος δημιουργήθηκε εξασφάλισε τη διαρκή υπενθύμιση των θεμάτων καθώς και την τήρηση των προκαθορισμένων στόχων. Οι πρώτες συνεντεύξεις για την διαμόρφωση του εργαλείου έρευνας έγιναν τον Μάιο του 2011. Διενεργήθηκαν προερευνητικά ανοιχτές συνεντεύξεις με τρεις Ρουμάνους, δύο γυναίκες και έναν άντρα μέσα από τις οποίες καταγράφηκαν τα κύρια σημεία που απασχολούσαν τους Ρουμάνους μετανάστες στην Ελλάδα. Με βάση τα ερευνητικά ερωτήματα και τα σημεία αυτά διαμορφώθηκε ο σκελετός των ημιδομημένων συνεντεύξεων, οι οποίες ακολούθησαν και αφορούσαν σε 25 άτομα. Οι συνεντεύξεις αυτές διενεργήθηκαν από τον Ιούνιο έως τον Σεπτέμβριο του 2011 με επιτόπιες επισκέψεις στον τόπο κατοικίας ή εργασίας των ερωτηθέντων. Όλοι οι συμμετέχοντες/ουσες, με τους οποίους/ες υπήρξε αρχικά τηλεφωνική επικοινωνία για την αποσαφήνιση του σκοπού και της διαδικασίας της έρευνας, αποδέχτηκαν με προθυμία να μας παραχωρήσουν συνέντευξη.

Οι περισσότερες συνεντεύξεις διενεργήθηκαν στις οικίες των πληροφορητών/τριών. Σε δύο περιπτώσεις οι ερωτηθέντες προτίμησαν να μετακινηθούν, δύο συμμετέχοντες παρουσιάστηκαν σε χώρους κοινών γνωστών, μια συνέντευξη έγινε σε δημόσιο χώρο, μια στον εργασιακό χώρο και μια μέσω Skype. Οι περισσότερες συνεντεύξεις διήρκησαν είκοσι πέντε με τριάντα λεπτά, ενώ ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες πληροφορίες προσκομίστηκαν μετά το πέρας των συνεντεύξεων σε φιλικές συζητήσεις που ακολούθουσαν. Από

τις εικοσιπέντε συνεντεύξεις, οι δεκαοχτώ πραγματοποιήθηκαν στα Ρουμάνικα και οι επτά στα Ελληνικά. Τρεις πληροφορητές, όλοι άντρες, μίλησαν περισσότερο φτάνοντας περίπου στη μια ώρα. Δυο από αυτούς επέλεξαν να δώσουν την συνέντευξη στα Ρουμάνικα, ενώ ένας άλλος ξεκίνησε στα Ελληνικά και στη συνέχεια ζήτησε να συνεχίσει στα Ρουμάνικα. Από εκείνη τη στιγμή, ο λόγος του έγινε χειμαρρώδης με αναφορές σε θέματα, τα οποία δεν είχε θίξει καθόλου μιλώντας Ελληνικά. Αντίθετα, στην περίπτωση μιας Ρουμάνας γιατρού η οποία απαίτησε να μιλήσει στα Ελληνικά, η συνέντευξη υπήρξε ιδιαίτερα σύντομη, οι απαντήσεις κοφτές και σε ορισμένες περιπτώσεις μονολεκτικές. Πέραν αυτής της περίπτωσης, όλοι έδειξαν ικανοποιημένοι για τη συμμετοχή στην έρευνα καθώς και για το γεγονός ότι είχαν την ευκαιρία να αναφερθούν σε θέματα, τα οποία τους απασχολούσαν από την άφιξή τους στην Ελλάδα. Πολλοί δήλωσαν ότι η συνέντευξη αυτή τους έδωσε τη δυνατότητα να οργανώσουν τις σκέψεις και τα συναισθήματά τους σχετικά με τη νέα κατάσταση και να θέσουν στους εαυτούς τους προβληματισμούς σχετικά με το μέλλον τους αλλά και αυτό των παιδιών τους.

Αποτελέσματα

Εκπαίδευση και ενσωμάτωση

Η ανάλυση των αποτελεσμάτων αποδεικνύει τον υψηλό βαθμό ένταξης των νεαρότερων Ρουμάνων τόσο στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα όσο και την ελληνική κοινωνία. Συγκεκριμένα, διαπιστώνουμε ότι η συντριπτική πλειοψηφία μιλούν άπταιστα Ελληνικά. Όσο για τα σχολικά

αποτελέσματα, παρατηρούμε ότι είναι πολύ ικανοποιητικά, γιατί οι περισσότεροι έχουν υψηλούς βαθμούς, μαθαίνουν ξένες γλώσσες, συμμετέχουν σε εξωσχολικές δραστηριότητες χωρίς να διαφοροποιούνται από τους έλληνες συμμαθητές τους. Έχουν έλληνες φίλους, οι οποίοι επηρεάζουν τις αποφάσεις ως προς τον επαγγελματικό προσανατολισμό και τούς συμπαράσυστρον στη διαδικασία προετοιμασίας για τις πανελλήνιες εισαγωγικές εξετάσεις και της μελλοντικής αναζήτησης εργασίας στην Ελλάδα. Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στην *οικογένεια και στην κοινωνική τάξη*. Τα παιδιά που προέρχονται από οικογένειες με υψηλό μορφωτικό επίπεδο έχουν περισσότερες ευκαιρίες σε εκπαιδευτικό επίπεδο και μεγαλύτερες πιθανότητες σχολικής επιτυχίας, γιατί οι εξωσχολικές δραστηριότητες στις οποίες συμμετέχουν, όπως ο αθλητισμός, ο χορός, η ζωγραφική, οι ξένες γλώσσες, βοηθούν στην κοινωνικοποίησή τους, και στην απόκτηση επιπλέον δεξιοτήτων προκειμένου να ενταχτούν ευκολότερα στην ελληνική κοινωνία.

Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας που επηρεάζει την ένταξη των μεταναστών είναι ο τόπος κατοικίας. Οι Ρουμάνοι μετανάστες με αγροτικές εργασίες κατοικούν συνήθως σε απομακρυσμένες περιοχές, όπου τα σχολεία δεν διαθέτουν τις κατάλληλες υποδομές για την ένταξη των νεαρών μεταναστών, όπως τμήματα υποδοχής και γλωσσικής υποστήριξης. Τέλος, μια ιδιαίτερα σημαντική παράμετρος είναι η ηλικία άφιξής τους στην Ελλάδα. Σε όλες τις περιπτώσεις, οι ρουμάνοι έφηβοι οδηγήθηκαν στη σχολική εγκατάλειψη, γιατί δεν κατάφεραν να ανταποκριθούν στο ιδιαίτερα απαιτητικό και αυστηρά μονόγλωσσο ελληνικό αναλυτικό πρόγραμμα. Η ελλιπής γνώση της ελληνικής

γλώσσας και η αδυναμία παροχής βοήθειας από το οικογενειακό περιβάλλον ή την Πολιτεία αποτελούν τις κύριες αίτιες για την αδυναμία ένταξής τους στο ελληνικό σχολείο και συνεπώς στην ελληνική κοινωνία.

Γλωσσική χρήση

Οι απαντήσεις σχετικά με τις γλώσσες που μιλούν στην προσωπική, κοινωνική και επαγγελματική ζωή αποδεικνύουν ότι οι Ρουμάνοι μετανάστες που ζουν στην Ελλάδα συνεχίζουν να χρησιμοποιούν τη μητρική γλώσσα στη συντριπτική πλειοψηφία (76%). Στις δεκαεννέα από τις εικοσιπέντε περιπτώσεις, τα Ρουμάνικα αποτελούν μια από τις γλώσσες που οι ερωτηθέντες μεταχειρίζονται στην καθημερινότητά τους μαζί με τα Ελληνικά τα οποία ομιλούνται επίσης συστηματικά από το 76% των Ρουμάνων. Γίνεται επίσης αναφορά στη χρήση της βλάχικης διαλέκτου, η οποία χρησιμοποιείται από τέσσερις πληροφορητές/τριες, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν σε χωριά της Αλμωπίας με βλάχικο πληθυσμό. Σε πέντε περιπτώσεις, παρατηρείται η χρήση περισσότερων γλωσσών (Αγγλικών, Γαλλικών, Ιταλικών) στο πλαίσιο επαγγελματικών υποχρεώσεων ή ενός κοσμοπολίτικου τρόπου ζωής. Από τους δεκαεννέα Ρουμάνους οι οποίοι μιλούν τη γλώσσα τους, οι πέντε αναφέρονται με ιδιαίτερη έμφαση στη σημασία που έχει γι' αυτούς η χρήση της μητρικής γλώσσας στην προσωπική και οικογενειακή ζωή. Ένας άντρας με ανώτατες σπουδές παντρεμένος με ελληνίδα γιατρό λέει: «Στην οικογένεια μιλάμε όλοι Ρουμάνικα, δεν μιλάμε καμιά φορά Ελληνικά, δεν ξέρω, δεν μου βγαίνει... Με τα παιδιά μιλάω μόνο Ρουμάνικα, εμένα, καμιά λέξη ελληνική δεν μου έρχεται...»

Μικτή χρήση των Ρουμανικών και των Ελληνικών φαίνεται να γίνεται από 9 ερωτηθέντες, οι οποίοι δηλώνουν πρόθυμοι και ικανοί να εναλλάσσουν τις δυο γλώσσες τόσο στο οικογενειακό όσο και το φιλικό τους περιβάλλον. Από αυτούς, όσοι έχουν κάνει μεικτούς γάμους (πέντε περιπτώσεις) βιώνουν έμπρακτα τη διγλωσσία, γεγονός που δεν δείχνει να τους δημιουργεί προβλήματα. Μία μεσήλικη εργάτρια αναφέρει: «Στο φιλικό και οικογενειακό περιβάλλον μιλάμε και τις δυο γλώσσες, Ελληνικά και Ρουμάνικα» ενώ μια νεαρή δασολόγος παραδέχεται ότι μιλάει αποκλειστικά Ελληνικά με τον σύζυγο και τα παιδιά της και Ρουμάνικα με τη μητέρα της. «Μισά Ελληνικά και μισά Ρουμάνικα» εξηγούν ότι μιλούν στην οικογένεια και στην παρέα τρεις Ρουμάνες, οι οποίες παντρεύτηκαν Έλληνες συμφοιτητές τους. Η μια αναφέρεται σε μια σχεδόν τέλεια ισορροπία μεταξύ των δυο γλωσσών, ενώ οι υπόλοιπες παρατηρούν ότι οι συζητήσεις με τα παιδιά τείνουν να γίνονται περισσότερο στα Ελληνικά.

Για να συνεννοείται με τους συγχωριανούς σε ένα ορεινό χωριό της Αριδαίας, μια 44χρονη Ρουμάνα, πρώην αστυνομικός στη χώρα της, χρησιμοποιεί τα Ρουμάνικα, τα Ελληνικά και τη βλάχικη διάλεκτο: «Μιλώ Ελληνικά ίσα για να συνεννοηθώ, τα αγόρια τα μιλάνε άπταιστα, Ρουμάνικα και Βλάχικα με τον κόσμο, όλοι τα ξέρουν εδώ τα Βλάχικα». Τέλος, δυο Ρουμάνες παντρεμένες με Έλληνες και μητέρες μικρών παιδιών και μια ζωγράφος καριέρας παραδέχονται ότι η μόνη και αποκλειστική γλώσσα την οποία χρησιμοποιούν τόσο στην οικογένεια όσο και στις υπόλοιπες συναναστροφές τους είναι τα Ελληνικά. Σύμφωνα με τις απαντήσεις, ο επαναπατρισμός δεν αποτελεί άμε-

ση προτεραιότητα για τους περισσότερους καθώς το 52% αυτών αποκλείει την ιδέα της επιστροφής τους στη Ρουμανία. Συγκεκριμένα, τρεις γυναίκες εκφράζονται υπέρ της παραμονής στην Ελλάδα χωρίς να αποκλείουν στο μέλλον την επιστροφή τους. Μια 50χρονη ζωγράφος, επηρεασμένη από την κρίση αναφέρει: «Δεν ξέρω αν θα μπορούσα να ζήσω στη Ρουμανία, αν όμως η Ρουμανία γίνει πλουσιότερη από την Ελλάδα, πράγμα διόλου απίθανο, τότε θα δούμε». Μια ιδιοκτήτρια ταχυφαγείου αναφέρει: «Προς το παρόν δε σκέφτομαι την επιστροφή μου στη Ρουμανία. Αργότερα, δεν ξέρω πώς θα τα φέρει η ζωή». Παρομοίως, μια ιδιοκτήτρια φροντιστηρίου ξένων γλωσσών αποκλείει την άμεση επιστροφή της στη Ρουμανία: «Η δουλειά μας είναι εδώ, όσο για το μέλλον δεν ξέρω». Μια σπουδάστρια νοσηλευτικής, άνεργη, παντρεμένη με Έλληνα δημόσιο υπάλληλο θέτει πάνω απ' όλα την επιθυμία του συζύγου της: «Η δουλειά του Χρήστου είναι εδώ. Εάν ο ίδιος το ήθελε, εγώ θα το ήθελα πολύ».

Απόλυτα αρνητικοί απέναντι στην ιδέα του επαναπατρισμού τους είναι 9 Ρουμάνοι, οι οποίοι αναφέρονται στη μονιμότητα της εργασίας, στη μακροχρόνια συνήθεια, στην εξοικείωσή τους με τους ανθρώπους και τον τρόπο ζωής, στην επιθυμία να τελειώσουν την επαγγελματική καριέρα καθώς και στο μέλλον των παιδιών τους το οποίο είναι άμεσα συνδεδεμένο με την Ελλάδα. Αναφέρουν χαρακτηριστικά: «Νομίζω ότι θα μείνω, τα κορίτσια ούτε καν μπορούν να διανοηθούν ότι θα επιστρέψουν. Εδώ είναι η ζωή τους», «Θα μείνουμε στην Ελλάδα, δε γίνεται αλλιώς», «Μετά από τόσο καιρό εδώ πέρα, δεν μπορώ, μου είναι δύσκολο να γυρίσω στη Ρουμανία, «Αν μπορούσα, θα πήγαι-

να επίσκεψη πιο συχνά αλλά όχι να μείνω εκεί», «έχω συνηθίσει εδώ, είμαι πολλά χρόνια και μου αρέσει εδώ», «Είμαστε πενηντάρηδες, ελπίζουμε ότι κάποτε θα βγούμε στη σύνταξη, μετά βλέπουμε...», «Εμείς, λόγω δουλειάς, δεν μπορούμε να φύγουμε από δω».

Σε τέσσερις περιπτώσεις (16%), η αποχώρηση από την Ελλάδα δεν αποτελεί επιλογή, αλλά αναγκαιότητα γιατί η οικονομική κατάσταση επιδεινώθηκε σε τέτοιο βαθμό ώστε αδυνατούν να ανταπεξέλθουν στις υποχρεώσεις. Όλοι οι παραπάνω Ρουμάνοι αποδίδουν την πιθανότητα επαναπατρισμού τους στις δύσκολες οικονομικές συγκυρίες που επικρατούν στην Ελλάδα και την ανοδική πορεία που εκτιμούν ότι θα έχει η Ρουμανία στο μέλλον. Μια 45χρονη νοικοκυρά απόφοιτος οικονομικής σχολής εξομολογείται: «Και αύριο να μπορούσα, θα γυρνούσα! Εδώ και ενάμιση χρόνο το σκέφτομαι πολύ έντονα. Έτσι που γίνανε τα πράγματα το σκεφτόμαστε και εγώ και ο άντρας μου!».

Παρά την αδυναμία του να βρει δουλειά στο αντικείμενό του στην Ελλάδα, ένας πτυχιούχος πολυτεχνείου εξηγεί: «Δεν ξέρω αν θα επέστρεφα. Η αλήθεια είναι ότι δεθήκαμε με την Ελλάδα. Εάν πάλι η Ελλάδα μείνει πίσω και η Ρουμανία πάει μπροστά, πράγμα διόλου απίθανο, τότε ναι, θα μπορούσα να γυρίσω πίσω». Ένας ταξιδιωτικός πράκτορας εκφράζει παρόμοιο προβληματισμό: «Η επιστροφή εξαρτάται από την οικονομική κατάσταση. Όσο η δουλειά πάει καλά, είμαστε καλά». Παρομοίως, ένας αγρότης εκδηλώνει την αγωνία του: «Με την κρίση, δεν ξέρω αν θα είμαστε εδώ του χρόνου, μακάρι να είμαστε».

Τέλος, οκτώ από τους εικοσιπέντε ερωτηθέντες (32%) εκφράζουν την επιθυμία να επιστρέψουν στο μέλλον στην

πατρίδα τους. Μερικοί από αυτούς έχουν κάνει ήδη συγκεκριμένα σχέδια για να προετοιμάσουν την επιστροφή τους: «Θα επιστέψω οπωσδήποτε σε δυο - τρία χρόνια στο Τίργκου Ζίου εκεί που μένουν οι δικοί μου», «Τα αγόρια μου θα επιστρέψουν σύντομα, πολύ σύντομα, θέλουν να φύγουν οριστικά και να μην ξαναγυρίσουν, το ίδιο και εγώ, σχεδιάζω να φύγω του χρόνου», «Μπορεί σε ένα δυο χρόνια να γυρίσουμε, κάνω κάποιες κινήσεις, προσπαθώ να στήσω μια δουλειά. Αν πάει καλά, μπορεί να φύγουμε και συντομότερα», «Θα ξαναγυρίσουμε στη Ρουμανία μόλις βγω στη σύνταξη». Σε μερικές περιπτώσεις οι πληροφορητές/τριες έχουν έντονη συναισθηματική φόρτιση η οποία αντανακλάται στο χεμαρρώδη λόγο τους: «Εάν έβρισκα δουλειά στη Ρουμανία αύριο κιόλας θα έκανα τις βαλίτσες μου... εδώ θα είμαι για πάντα ξένη», «Έχουμε χτίσει σπίτι σε ένα χωριό έξω από το Βουκουρέστι, άμα μπορέσουμε να ανοίξουμε και μια δουλειά εκεί, φεύγουμε και αύριο», «Εκεί θα είναι κάπως καλύτερα από εδώ γιατί θα έχω τους δικούς μου για στήριγμα».

Από την ανάλυση των ερωτήσεων διαπιστώνουμε ότι από τους/τις εικοσιπέντε, οι έντεκα (44%) δεν είναι ικανοποιημένοι/ες από την εργασία σε αντίθεση με τους εννέα (36%) οι οποίοι/ες δηλώνουν ευχαριστημένοι/ες. Από αυτούς, δέκα εργάζονται στο αντικείμενό τους, επτά κάνουν εργασίες σε τομείς διαφορετικούς από αυτούς των σπουδών τους, πέντε είναι άνεργοι και έντεκα εργάτες ή αγρότες. Το δείγμα συμπεριλαμβάνει έναν εργάτη στον κατασκευαστικό τομέα, μια βιομηχανική εργάτρια, μια άνεργη νοσηλεύτρια, μια άνεργη αγρότισσα, μια νεαρή σερβιτόρα, δυο αγρότες - εργάτες, μια μαγειρίσσα, έναν

οδοκαθαριστή. Από αυτούς, οι τρεις έχουν ανώτατες σπουδές χωρίς ωστόσο να έχουν καταφέρει να τις αξιοποιήσουν. Ένας εργαζόμενος στην οικοδομή αναφέρει: «Είχα τελειώσει οδοντίατρος... έπρεπε να περάσω ΔΙΚΑΤΣΑ... δεν ήξερα τα Ελληνικά... μου είχαν μείνει 7 μαθήματα... δούλεψα 6-7 μήνες στα μαύρα, δεν άντεξα και τα παράτησα». Ένας γεωργός και εργάτης εξηγεί: «Σπούδασα στο Πολυτεχνείο Μεταλλουργία – Σιδηρουργία, όταν ήρθα στη Θεσσαλονίκη ήταν δύσκολο να βρω δουλειά στο αντικείμενό μου». Μια αγρότισσα, πρώην αστυνομικός στη Ρουμανία λέει: «Δε θα μπορούσα να εργαστώ στην Αστυνομία [εδώ στην Ελλάδα]».

Μια μόνο γυναίκα σε αυτήν την κατηγορία βρήκε εργασία στο αντικείμενό της: «Πριν αρρωστήσω δούλευα σαν μαγειρίσσα σε ταβέρνα στην παραλία και ήμουν πολύ ευχαριστημένη. Και στη Ρουμανία δούλευα σαν μαγειρίσσα αλλά κέρδιζα πολύ λίγα χρήματα». Σε αυτήν την κατηγορία 3 μόλις δηλώνουν ικανοποιημένοι από την εργασία και τις απολαβές τους. Ένας αγρότης αναφέρει: «Είμαι ικανοποιημένος από τις αμοιβές μου. Δουλεύω σκληρά αλλά κερδίζω καλά». Πλήρως ικανοποιημένος δηλώνει και ένας Ρομά που εργάζεται στον τουρισμό: «Είμαστε ικανοποιημένοι από τις αμοιβές μας, πολύ, το αφεντικό μας είναι εντάξει, μας πληρώνει στην ώρα μας, μας κολλάει ένσημα, μας δίνει στέγη, τι άλλο να θέλουμε;» Οι υπόλοιποι 8 Ρομάνοι εργάτες εμφανίζονται ανικανοποίητοι κυρίως λόγω του μεγάλου όγκου εργασίας: «Η δουλειά παραείναι πολλή», της ανισότητας μεταξύ Ελλήνων και αλλοδαπών στην αγορά εργασίας: «Για τη δουλειά που κάνω, δεν είμαι ευχαριστημένος από τις απολαβές μου... εγώ δεν διαλέγω

δουλειά, πάω εκεί που με έχουν ανάγκη... ο Έλληνας δεν μπορεί να κάνει τη δικιά μου δουλειά», της αβεβαιότητας: «είμαι ελεύθερος επαγγελματίας, αν αναλάβω κάποιο έργο καλά, αν όχι...», της οικονομικής κρίσης και της ανεργίας η οποία συνεπάγεται από αυτήν: «θα ήθελα να εργαστώ αλλά δεν υπάρχουν θέσεις εργασίας», «ελπίζω να βρω κάποια δουλειά», «ήμουν ευχαριστημένος μέχρι τώρα, τώρα που ξεκίνησε αυτή η κατηφόρα για όλη την Ελλάδα είναι λίγο δύσκολα... αυτήν τη στιγμή δεν είμαι ευχαριστημένος από τις αμοιβές μου».

Δεκατέσσερις από τους εικοσιπέντε ερωτηθέντες Ρουμάνους/ες έχουν ανώτατες σπουδές και εννέα εργάζονται πάνω στο αντικείμενό τους. Συγκεκριμένα, υπάρχει μια γυναίκα μαγείρισσα ιδιοκτήτρια ταχυφαγείου, μια καθηγήτρια ξένων γλωσσών ιδιοκτήτρια κέντρου ξένων γλωσσών, ένα ταξιδιωτικός πράκτορας με σπουδές στον τουρισμό, μια καθηγήτρια δημοσίου στέλεχος της εκπαίδευσης, ένας αθλητής καριέρας ιδιοκτήτης μαγαζιού αθλητικών ειδών, μια νοσοκομειακός ιατρός, μια ζωγράφος απόφοιτος Σχολής Καλών Τεχνών, ένας μηχανολόγος μηχανικός, μια καθηγήτρια Γερμανικών. Έξι δηλώνουν ικανοποιημένοι/ες από την εργασία τους, τρεις αποφεύγουν να εκφράσουν άποψη και 2 δηλώνουν ανικανοποίητοι/ες. Ανικανοποίητοι/ες για την επαγγελματική πορεία δηλώνουν δυο από τους δεκατέσσερις λόγω της κρίσης και της επακόλουθης οικονομικής ύφεσης: «Με την κρίση τα πράγματα γίνανε αρκετά δύσκολα, ο κόσμος δεν επενδύει σε έργα τέχνης. Δεν πουλάω πια τα έργα μου το ίδιο εύκολα με πέρσι», «Δεν είμαι ικανοποιημένη από τις αμοιβές μου, όπως όλος ο κόσμος». Αντίθετα, παρά τη σκιά της οικονομικής κρίσης, η

οποία φαίνεται να επηρεάζει πολλούς από τους Ρουμάνους μετανάστες στην Ελλάδα, ικανοποιημένοι από την εργασία εμφανίζονται έξι ερωτηθέντες λόγω των καλών αμοιβών που έχουν: «το μαγαζί αποδίδει τόσο καλά που δε σκέφτεσαι τις δυσκολίες», «όσο έπαιζα ποδόσφαιρο οι αμοιβές μου ήταν πολύ καλές», «είμαι ικανοποιημένη από τις αμοιβές μου», «μέχρι πέρσι ήμουν υπέρ ευχαριστημένη με τις αμοιβές μου. Μετά την κρίση, τα πράγματα έσφιξαν, τα ι-διαίτερα μειώθηκαν, οι τιμές έπεσαν». Επίσης, ιδιαίτερη σημασία φαίνεται να έχει η ηθική ικανοποίηση που λαμβάνουν από αυτήν: «τη δουλειά αυτή την κάνω επειδή μου αρέσει, με ευχαριστεί».

Ως προς το βαθμό εργασιακής ικανοποίησής τους, καταγράφουμε ένα αυξημένο ποσοστό δυσαρεστημένων (44%), αλλά και έναν σημαντικό αριθμό ευχαριστημένων εννέα στους εικοσιπέντε ερωτηθέντες (36%). Στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης που πλήττει την Ελλάδα τα τελευταία χρόνια και η οποία είχε αρνητικό αντίκτυπο στην εργασία της πλειοψηφίας, πέντε Ρουμάνοι δηλώνουν άνεργοι λόγω αδυναμίας εξεύρεσης οποιουδήποτε είδους εργασίας.

Πολιτισμικά η εικόνα που παρουσιάζουν οι Ρουμάνοι μετανάστες στην Ελλάδα είναι ποικιλόμορφη. Εννέα μεταξύ αυτών διατηρούν αναλλοίωτες τις συνήθειες, τα ήθη και τα έθιμα της πατρίδας τους, πέντε έχουν απορρίψει ολοκληρωτικά τον δικό τους πολιτισμό προκειμένου να ακολουθήσουν τον ελληνικό τρόπο ζωής, τέσσερις εμφανίζουν μια ισορροπία μεταξύ των ελληνικών πολιτισμικών στοιχείων και εκείνων της πατρίδας τους, τρεις έχουν διαμορφώσει έναν πολυπολιτισμικό τρόπο ζωής και συμπεριφοράς ο οποίος, εκτός από ελληνικά και ρουμάνικα πολιτι-

σμικά στοιχεία, περιλαμβάνει ευρωπαϊκές και διεθνείς επιρροές. Παρατηρούμε επίσης την εφαρμογή ενός συνδυασμού ελληνικής και ρουμάνικης κουλτούρας σε τρεις Ρουμάνους οι οποίοι αυτοπροσδιορίζονται πολιτισμικά ως Βαλκάνιοι. Τέλος, καταγράφουμε την περίπτωση ενός Ρομά ο οποίος συνεχίζει να ζει σύμφωνα με την ιδιαίτερη κουλτούρα που χαρακτηρίζει την εθνοτική του ομάδα.

Αποκλειστικά ρουμάνικη κουλτούρα επικαλούνται συνολικά εννέα Ρουμάνοι, πέντε παντρεμένοι με ομοεθνείς τους, μια ανύπαντρη νεαρή γυναίκα και τρεις οι οποίοι έχουν κάνει μικτούς γάμους (δυο άντρες και μια γυναίκα). Οπότε στην πλειονότητα οι άνδρες ακολουθούν την κουλτούρα προέλευσης. Περιγράφοντας την καθημερινότητά του, ένας αγρότης εγκατεστημένος στην Αλμωπία λέει: «Διατηρούμε όλες τις συνήθειές μας, πάντα μαγειρεύουμε ρουμάνικα και ακούμε δικιά μας μουσική... κάνουμε γιορτές με τσούικα¹».

Στην περίπτωση της συζύγου πολιτικού πρόσφυγα η οποία παραδέχεται ότι δεν τροποποίησε τις συνήθειές της ερχόμενη στην Ελλάδα, αποδίδουμε την ανεκτικότητα του οικογενειακού περιβάλλοντος στην μακροχρόνια παραμονή τους στη Ρουμανία και υιοθέτηση από μέρους τους πολλών πολιτισμικών στοιχείων της χώρας αυτής. Τέλος, οι δυο Ρουμάνοι παντρεμένοι με Ελληνίδες φαίνεται ότι δυσκολεύονται να προσαρμοστούν στα δεδομένα της κοινωνίας υποδοχής και λειτουργούν συντηρητικά ως προς τη μεταβολή στοιχείων της κουλτούρας τους ωθούμενοι συχνά

---

1. Δυνατό απόσταγμα που παρασκευάζεται από δαμάσκηνα ή μήλα.

από τη νοσταλγία για την πατρίδα τους.

Στην περίπτωση των πέντε Ρουμάνων γυναικών που εμπλέκονται σε μικτούς γάμους και ενσωματώθηκαν στον ελληνικό τρόπο ζωής, παρατηρούμε ότι υπαίτιοι για αυτήν την αλλαγή είναι το κοινωνικό και οικογενειακό περιβάλλον που επέβαλλε τον δικό του πολιτισμό ασκώντας σθεναρές πιέσεις υπό μορφή αμφισβήτησης ή κοινωνικού ρατσισμού. Μια άνεργη νεαρή Ρουμάνα αναφέρει: «Πίστεψα ότι έπρεπε να μαγειρεύω και γενικά να κάνω όπως έκαναν οι υπόλοιποι Έλληνες», μια άλλη, απόφοιτη νοσηλευτικής σχολής λέει: «Προσπάθησα να κάνω ρουμάνικα φαγητά αλλά δεν τους άρεσαν... ρουμάνικη μουσική δεν ακούω πια, μόνο ελληνική». Παρόμοιες δηλώσεις έκαναν μια 55χρονη ζωγράφος: «Προσαρμόστηκα σε μεγάλο βαθμό στις Ελληνικές συνήθειες» και μια γιατρός: «Δεν διατηρώ συνήθειες που είχα στη Ρουμανία».

Σε τέσσερις περιπτώσεις οι δυο κουλτούρες (ρουμάνικη και ελληνική) προκύπτει ότι λειτουργούν συμπληρωματικά. Οι πληροφορητές/τριες δηλώνουν να έχουν υιοθετήσει πολλά στοιχεία από τον ελληνικό πολιτισμό χωρίς ωστόσο να παραγκωνίσουν εκείνα της πατρίδας τους. Χαρακτηριστικά, δυο Ρουμάνες οι οποίες ακολούθησαν τους συζύγους τους στην Ελλάδα αναφέρουν: «Η κουζίνα μου είναι ανάμικτη, ρουμάνικη μουσική ακούω όλο και λιγότερο, διατηρώ πολλές συνήθειες και έθιμα που είχα πριν έρθω», «αισθανθήκαμε σαν στο σπίτι μας από την πρώτη στιγμή εδώ επειδή είχαμε πολλούς συγγενείς, μαγειρεύουμε ρουμάνικα φαγητά με τη μαμά μου που μένει μαζί μας, κρατάμε έθιμα ειδικά Χριστούγεννα και Πάσχα».

Τρεις από τις ερωτηθείσες περιέγραψαν την κουλτούρα

τους πολυπολιτισμική και ρουμάνικη. Μια καθηγήτρια ξένων γλωσσών, μιλώντας για την κουλτούρα της, αναφέρεται σε έναν πολυπολιτισμικό τρόπο ζωής με πολλά ελληνικά, ρουμάνικα στοιχεία: «Η Ελλάδα είναι ο φυσικός μου χώρος, εδώ μεγάλωσα, έχουμε συγγενείς εδώ, κάνω ρουμάνικα φαγητά, μου αρέσει το καλό ρουμάνικο κρασί, η κλασική και ξένη μουσική, αυτά τα είδη μουσικής ακούγαμε και στο Βουκουρέστι, μου αρέσει η διεθνείς κουζίνα». Και οι τρεις περιπτώσεις Ρουμάνων που εμφανίζουν έναν πολυπολιτισμικό προσανατολισμό είναι γυναίκες παντρεμένες με Έλληνες και έχουν ανώτερο κοινωνικοοικονομικό και μορφωτικό επίπεδο, οπότε η μεταβλητή του φύλου συναρτάται με την εκπαίδευση και την τάξη.

Τρεις ερωτηθέντες, μιλώντας για την κουλτούρα τους, τη χαρακτήρισαν βαλκανική δίνοντας έμφαση στα κοινά πολιτισμικά στοιχεία της Ελλάδας και της Ρουμανίας ως χώρες που ανήκουν γεωγραφικά στη Χερσόνησο του Αίμου: «Τα Βαλκάνια έχουν κάτι το ιδιαίτερο, το ελκυστικό, μου αρέσει», «Εδώ είμαστε Βαλκάνια, είμαστε Βαλκάνιοι και οι συνήθειές μας μοιάζουν πολύ», «Πολλές γιορτές και έθιμα είναι κοινά εδώ στο χώρο των Βαλκανίων... πολλά κοινά που τα διατηρούμε με τον άντρα μου».

Διακρίσεις

Από τις αναφορές σε ρατσιστικές εκδηλώσεις και συμπεριφορές που έγιναν κατά τη διαμονή στην Ελλάδα, παρατηρούμε ότι το 32% αυτών, δηλαδή οκτώ στους εικοσιπέντε δεν υπήρξαν θύματα υποτιμητικών σχολίων ή δυσάρεστων περιστατικών διάκρισης με αφορμή τη ρουμάνικη καταγωγή. Πρόκειται για τέσσερις άνδρες και τέσσερις γυναίκες το

50% των οποίων έχουν κάνει μικτό γάμο. Τρεις από αυτούς ανήκουν στη μεσαία τάξη και οι υπόλοιποι πέντε είναι αγρότες ή εργάτες. Οι μισοί κατοικούν σε μεγάλα αστικά κέντρα ή πρωτεύουσες νομών και οι άλλοι μισοί σε χωριά της υπαίθρου. Όλοι έχουν μια μακροχρόνια διαμονή στην Ελλάδα. Οι υπόλοιποι δεκαεπτά αναφέρουν περισσότερες περιπτώσεις οι οποίες εμπίπτουν σε διαφορετικές κατηγορίες. Από την μελέτη των απαντήσεων, διακρίνουμε έξι ομάδες ρατσιστικών συμπεριφορών ανάλογα με τη φύση των παρενοχλήσεων και το χώρο στον οποίο αυτές έλαβαν μέρος. Έτσι, υπάρχουν τέσσερις αναφορές διακρίσεων σε εργασιακό επίπεδο, δυο σε έμφυλο, εννιά σε κοινωνικό, μια σε εθνικό, δυο σε νομολογιακό και δυο σε σχολικό. Τέσσερις από τους εικοσιπέντε Ρουμάνους αναφέρονται στις διακρίσεις που έγιναν σε βάρος τους στο χώρο εργασίας. Οι δυο από αυτούς έχουν ανώτατες σπουδές και εργάζονται στον τομέα τους. Συγκεκριμένα, ένας μηχανολόγος μηχανικός, ο οποίος εργάζεται στον ιδιωτικό τομέα παραπέμπει στην αμφισβήτηση των επαγγελματικών του προσόντων λόγω καταγωγής: «Αισθάνθηκα ρατσισμό κυρίως στη δουλειά. Κάποιοι δε με αποκαλούσαν με το όνομά μου, λέγανε ο Ρουμάνος. Άλλοι πάλι θεωρούσαν ότι επειδή ήμουν Ρουμάνος δε δικαιούμουν να είμαι προϊστάμενός τους». Παρομοίως, μια καθηγήτρια Αγγλικών, ιδιοκτήτρια φροντιστηρίου, έτυχε ανοιχτής αμφισβήτησης από γονείς οι οποίοι ήταν επιφυλακτικοί να επιλέξουν το φροντιστήριό της εξαιτίας της καταγωγής της λέγοντας: «Τι, να στείλω το παιδί μου στο φροντιστήριο της Ρουμάνας;».

Έμφυλο ρατσισμό βίωσαν εντονότερα δυο γυναίκες οι οποίες κάνουν λόγο για υποτίμηση των γυναικών στην ελ-

ληνική κοινωνία. Μια αγρότισσα αναφέρει: «Θα ήμουν περισσότερο ευχαριστημένη αν ο κόσμος έδειχνε περισσότερο σεβασμό απέναντι στις γυναίκες. Παρατήρησα ότι οι άντρες εδώ δεν είναι προσεκτικοί στη συμπεριφορά τους απέναντι στις γυναίκες, δε δείχνουν σεβασμό». Μια άλλη εργαζόμενη παρατηρεί: «Εδώ στην Ελλάδα το έχουν αυτό να μη θεωρούν ισότιμες τις γυναίκες». Σύμφωνα με τις δυο Ρουμάνες «η ανισότητα εκδηλώνεται μέσα από την τάση των αντρών να υπερισχύουν υπέρ των γυναικών και την έλλειψη σεβασμού που δείχνουν απέναντι σε αυτές».

Οι αφηγήσεις που αναφέρονται σε συμπεριφορές διάκρισης μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον αποτελούν το 36% των αναφορών. Από τις εννέα περιπτώσεις, δυο αναφέρουν ότι υπήρξαν αποδέκτες ρατσιστικών σχολίων μόνον κατά την άφιξή τους στην Ελλάδα. Μια νεαρή σερβιτόρα λέει χαρακτηριστικά: «Στην αρχή, αισθάνθηκα να αντιμετωπίζομαι ρατσιστικά, μετά όμως εντάξει». Μια καθηγήτρια ξένων γλωσσών αναφέρει: «Πολλές φορές ο κόσμος θέλει να τονίζει τη διαφορετικότητα, να τη δικαιολογεί». Τέλος, τρεις αναφέρονται σε σκληρές ρατσιστικές επιθέσεις λεκτικού χαρακτήρα που έγιναν από μέλη της ελληνικής κοινωνίας, οι οποίες είχαν αρνητικό αντίκτυπο στην ψυχολογική τους κατάσταση. Η μοναδική περίπτωση εθνοτικού ρατσισμού η οποία παρατηρήθηκε, αφορά έναν Ρουμάνο Ρομά, ο οποίος αναφέρεται στις επιφυλάξεις του κόσμου απέναντί του λόγω της ιδιαίτερης καταγωγής του: «Στην αρχή, κάποιοι πήγαν να πουν, προσέξτε τους, αυτοί είναι ξένοι, είναι Τσιγγάνοι...».

Δυο Ρουμάνοι με ανώτατη μόρφωση αναφέρονται

στην άνιση αντιμετώπισή τους από την ελληνική νομοθεσία παρά το γεγονός ότι οι ίδιοι υπήρξαν νόμιμοι καθ' όλη τη διάρκεια της διαμονής τους στην Ελλάδα. Καταγράφουν την απροθυμία υπαλλήλων να τους επιτρέψουν ν' ασκήσουν το εκλογικό τους δικαίωμα στις τοπικές εκλογές και από την άλλη κατάχρηση εξουσίας δημοσίων υπαλλήλων, οι οποίοι ερμηνεύουν τη νομοθεσία κατά το δοκούν. Ένας απόφοιτος Πολυτεχνείου, πατέρας τριών παιδιών, καταγγέλλει: «Με ενοχλούσε ότι ενώ εγώ και η γυναίκα μου πληρώναμε κανονικά τους φόρους μας, ήμασταν νόμιμοι, τα παιδιά μας δεν είχαν τα ίδια δικαιώματα με εκείνα των Ελλήνων... Με ενοχλεί ότι συχνά [στην Ελλάδα] ερμηνεύουν τους νόμους με τον δικό τους τρόπο... ακόμη και οι νόμοι είναι καλοί αρκεί να μη βρίσκονται κάποιοι υπάλληλοι που νιώθουν ημίθεοι και τους ερμηνεύουν όπως θέλουν. Αυτό που με πείραξε είναι ότι όταν γεννήθηκε το τρίτο μας παιδί, αν και έκανα χαρτιά για επίδομα, δεν το έλαβα ποτέ». Ρατσιστικές συμπεριφορές στα πλαίσια της σχολικής κοινότητας ανέφεραν δυο πληροφορητές. Ένας οδοκαθαριστής πατέρας δυο κοριτσιών μίλησε για τα προβλήματα που αντιμετώπισε η μια κόρη του στις σχέσεις της με τις συμμαθήτριές της: «Υπήρξαν ρατσιστικές συμπεριφορές, μάλιστα μια φορά η κόρη μου το έσκασε από το σχολείο. Μερικά κορίτσια δεν την έπαιζαν στο σχολείο. Αν κάποια έπαιζε με τη δικιά μου, ερχόταν η άλλη και την απομάκρυνε».

Κατά τον αυτοπροσδιορισμό, δεκαέξι δηλώνουν ρομάνικη ταυτότητα, οχτώ ελληνική, τέσσερεις ευρωπαϊκή, τρεις βαλκανική, ένας βλάχικη και ένας Ρομά. Σε έντεκα περιπτώσεις, οι ερωτηθέντες προέβαλλαν μια δυνατή και

αποκλειστική ρουμάνικη ταυτότητα με σύντομες και ισχυρές δηλώσεις όπως: «Αισθάνομαι Ρουμάννα», «Εγώ, είμαι Ρουμάννα!», «Αισθάνομαι πάντα Ρουμάνος», «Πάντα θα είμαι Ρουμάνος» ή περιγραφικές και συναισθηματικά φορτισμένες εξομολογήσεις: «Ρουμάνος είμαι σίγουρα, δεν μπορείς να πεις σε καμία περίπτωση ότι δεν είσαι Ρουμάνος, η μητέρα πατρίδα δεν ξεχνιέται ποτέ», «Αισθάνομαι πιο πολύ Ρουμάννα. Δεν μπορείς να σβήσεις από την ψυχή σου αυτά που έχεις ζήσει, έχεις κάνει» και σε πέντε ελληνική και ρουμανική. Ένα μόνο άτομο προέβαλλε μια αμιγώς ελληνική ταυτότητα «Αισθάνομαι Ελληνίδα!» αποφεύγοντας να κάνει αναφορά στη ρουμάνικη καταγωγή της ενώ ένα άλλο δήλωσε αδυναμία στο να αυτοπροσδιοριστεί εθνικά «Αυτήν τη στιγμή δεν αισθάνομαι τίποτε».

Όσον αφορά στην εκπαίδευση των παιδιών, η ανάλυση των αποτελεσμάτων έδειξε ότι τριάντα από τους τριάντα εννιά Ρουμάνους (77%), που φοίτησαν σε ελληνικό σχολείο σημείωσαν καλά αποτελέσματα και μόνο το 18% παρουσίασαν σοβαρές μαθησιακές δυσκολίες. Σχεδόν όλα τα παιδιά των πληροφορητών (71,3%) κάνουν φροντιστηριακά μαθήματα ξένων γλωσσών ιδιαίτερα Αγγλικών ακόμη και από προσχολική ηλικία. Μερικοί από αυτούς (17,4%) μαθαίνουν επιπλέον Γαλλικά και τέσσερεις κάνουν ιδιαίτερα μαθήματα Ιταλικών (4,3%). Στη Ρουμανία τα ιδιαίτερα μαθήματα Αγγλικών αποτελούν μια παράδοση στην εκπαίδευση των παιδιών και έτσι οι Ρουμάνοι γονείς είναι συνηθισμένοι να διαθέτουν σημαντικά χρηματικά ποσά για μαθήματα ξένων γλωσσών. Τα ευρήματα που αφορούν τα φροντιστηριακά βοηθητικά μαθήματα και τις εξωσχολικές δραστηριότητες όπως τα αθλήματα, τη μουσική, το χορός,

τη ζωγραφική κλπ. τα οποία κάνουν οι νεαροί Ρουμάνοι οδηγούν στα ακόλουθα συμπεράσματα: Όλοι όσοι κάνουν φροντιστηριακά μαθήματα ή εξωσχολικές δραστηριότητες (δεκαεπτά από τους σαράντα έξι) κατοικούν σε μεγάλες πόλεις ή πρωτεύουσες νομών. Οι γονείς τους έχουν καλές δουλειές και στις περισσότερες περιπτώσεις υψηλό οικονομικό επίπεδο. Σε δυο μόνον περιπτώσεις τα παιδιά προέρχονται από αμιγώς ρουμάνικες οικογένειες.

Η Ρουμανία κατατάσσεται στην τελευταία θέση στην ΕΕ. όσον αφορά το ποσοστό του ενεργού πληθυσμού και στην τελευταία θέση ως προς το ποσοστό του ενεργού πληθυσμού με ανώτατες σπουδές σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat του 2009 με ποσοστό 11,9% έναντι του 21,9% που αποτελεί το μέσο όρο των κρατών μελών της ΕΕ. (Oregon, 2011). Οι περισσότεροι Ρουμάνοι μετανάστες στοχεύουν στην απόκτηση πανεπιστημιακής μόρφωσης από τα παιδιά τους. Μεταξύ των είκοσι δύο πληροφορητών οι οποίοι είχαν παιδιά, δεκαεπτά στόχευαν στην απόκτηση πανεπιστημιακής μόρφωσης από τα παιδιά τους. Πιο συγκεκριμένα, επτά νεαροί Ρουμάνοι έχουν ήδη αποκτήσει πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης από τους οποίους τρεις σπούδασαν στη Ρουμανία, ένας στη Μεγάλη Βρετανία και τρεις στην Ελλάδα. Όταν ρωτήθηκαν σχετικά με το μέλλον των παιδιών τους, δώδεκα Ρουμάνοι γονείς με παιδιά κάτω των δέκα επτά ετών εξέφρασαν την επιθυμία τους τα παιδιά τους να πραγματοποιήσουν πανεπιστημιακές σπουδές χωρίς ωστόσο να αναφέρουν κάποια συγκεκριμένη χώρα ή να αποκλείσουν την Ελλάδα.

Σε όλες τις περιπτώσεις, οι γονείς δίνουν έμφαση στην ελληνική γλώσσα και παιδεία επιδιώκοντας ταυτόχρονα

την εκμάθηση της ρουμάνικης γλώσσας. Έχοντας επίγνωση του ότι η διγλωσσία δρα θετικά στη γλωσσική και παιδαγωγική εξέλιξη των παιδιών (Cummins, 2001), προσπάθησαν να ενισχύσουν τους δεσμούς των οικογενειών τους με τη γλώσσα και την κουλτούρα της χώρας τους προέλευσής τους.

Σύμφωνα με την ανάλυση των αποτελεσμάτων τρεις παρέχουν μια καθαρά ρουμάνικη εκπαίδευση στα παιδιά τους. Και οι τρεις προβάλλουν μια έντονα ρουμάνικη ταυτότητα, ενώ δυο από αυτούς δηλώνουν επίσης Βλάχοι. Οι δυο κάνουν γεωργικές εργασίες και μένουν σε απομακρυσμένες περιοχές και ο ένας είναι οδοκαθαριστής και κατοικεί σε πόλη - πρωτεύουσα νομού.

Η απόφασή τους να μην εντάξουν τα παιδιά τους στην ελληνική εκπαίδευση ήταν πολυπαραγοντική. Ένας 36χρονος μιλάει για το χαμηλό επίπεδο του δημοτικού σχολείου του χωριού όπου διαμένει μαζί με την οικογένειά του: «Του γιου μου του άρεξε εδώ στην Ελλάδα αλλά αναγκαστήκαμε να τον στείλουμε πίσω στους γονείς μας. Το χωριό ήταν μικρό και το δημοτικό σχολείο είχε μόνο δυο δασκάλους και για τις έξι τάξεις. Η εκπαίδευση δεν είναι καλή εδώ. Εγώ θέλω την καλύτερη εκπαίδευση για το παιδί μου. Στην πόλη τα πράγματα είναι διαφορετικά. Έχω πολλούς φίλους και το συζητάμε... εάν είχε μείνει εδώ δε θα είχε μάθει τίποτε αφού και εμείς δεν μπορούμε να τον βοηθήσουμε».

Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων προκύπτει ότι σχεδόν όλοι οι νεαροί Ρουμάνοι μιλούν άπταιστα Ελληνικά (τριάντα έξι στους σαράντα έξι). Σημειώνουμε επίσης ότι από τους τριάντα έξι, οι είκοσι οχτώ γεννήθηκαν στην

Ελλάδα ενώ οι υπόλοιποι στη Ρουμανία. Οι νεαροί Ρουμάνοι, οι οποίοι έφτασαν στην Ελλάδα σε ηλικία άνω των δεκατεσσάρων ετών δεν κατάφεραν να φτάσουν σε ένα ικανοποιητικό γλωσσικό επίπεδο ώστε να πετύχουν στις σπουδές τους και οδηγήθηκαν σε σχολική εγκατάλειψη ή εσπευσμένη επιστροφή στην πατρίδα τους. Σε νεαρή ηλικία τα παιδιά μαθαίνουν ευκολότερα τη γλώσσα της χώρας υποδοχής και εμπειρικά μπορεί να γίνει λόγος για ένα κατώφλι το οποίο προσδιορίζεται στην ηλικία μεταξύ δέκα και δώδεκα ετών. Αυτό δεν σημαίνει ότι η εκμάθηση της γλώσσας είναι αδύνατη κατά την εφηβεία ωστόσο σε αυτήν την περίπτωση απαιτείται η καταβολή μιας ιδιαίτερα έντονης προσπάθειας και η ύπαρξη ισχυρού κίνητρου προκειμένου να αποκτηθεί ένα υψηλό επίπεδο γλωσσικής δεξιότητας και η έλλειψη ιδιαίτερης προφοράς στην ομιλία κατά την ενηλικίωση. Στις περισσότερες περιπτώσεις, οι νεαροί Ρουμάνοι αποφασίζουν να κάνουν σπουδές προσανατολισμένες στην ελληνική αγορά εργασίας. Λίγοι από αυτούς έχουν ευρωπαϊκό προσανατολισμό ως προς την επαγγελματική τους αποκατάσταση και επιθυμούν να σπουδάσουν και να εργαστούν στην Αγγλία. Η πλειοψηφία των νεαρών Ρουμάνων ωστόσο εξαιτίας των ισχυρών δεσμών και φιλίας που ανέπτυξαν στην Ελλάδα, νιώθουν μέρος της κοινωνίας και δεν επιθυμούν να φύγουν από τη χώρα παρά τα έντονα προβλήματα που δημιουργήθηκαν λόγω κρίσης. Όσοι έφτασαν στην Ελλάδα σε προχωρημένη ηλικία και εγκατέλειψαν το σχολείο εξαιτίας των γλωσσικών δυσκολιών που αντιμετώπισαν αλλά και της ελλιπούς υποστήριξης από το Κράτος με ειδικά προγράμματα ένταξης δεν κατάφεραν να αφομοιωθούν στην ελληνική κοινωνία και ε-

πέστρεψαν στην πατρίδα τους.

Αντί επιλόγου

Η παρούσα έρευνα προέκυψε από το ενδιαφέρον διερεύνησης του βαθμού ένταξης στην ελληνική κοινωνία των Ρουμάνων μεταναστών και δεδομένης της θέσης που κατέχει η εκπαίδευση των παιδιών στην καθημερινότητά τους, αναζητήσαμε το είδος και τον προσανατολισμό των σπουδών που πραγματοποιούν οι νεαροί Ρουμάνοι στην Ελλάδα καθώς και τις επαγγελματικές ευκαιρίες που προκύπτουν από αυτές. Επιχειρούμε έτσι να συμβάλλουμε στην κατανόηση των ειδικών προβλημάτων ένταξης της συγκεκριμένης ομάδας, αλλά και των μεταναστών γενικότερα στην ελληνική κοινωνία. Επίσης επιθυμούμε να επικαιροποιήσουμε ζητήματα ταξικών στερεοτύπων (Ντούσας, 2009) δίνοντας έμφαση στον σχεδιασμό πολιτικών εκπαιδευτικής και κοινωνικής ένταξης των Ρουμάνων μεταναστών. Συνολικά από τα εμπειρικά δεδομένα προκύπτει η ομαλή ένταξη των Ρουμάνων μεταναστών στην ελληνική πραγματικότητα, γιατί δηλώνουν οι ίδιοι δυναμικά ενεργείς και φιλόδοξοι στο εργασιακό, οικογενειακό και εκπαιδευτικό πεδίο.

Στην περίπτωση που μελετούμε, οι αιτίες της «ομαλής» ένταξής τους παραπέμπουν στο μαρξιστικό-κοινωνικό-οικονομικό μοντέλο², γιατί έχουν περιορίσει τις αιτίες εκμετάλλευσης και αποκλεισμού: δεν μετέχουν δηλαδή στις βασικές αρνητικές προϋποθέσεις ένταξης των μεταναστών

---

2. http://www.ekdd.gr/ekdda/files/ergasies_esdd/17/2/935.pdf4

που είναι η α) έλλειψη κατάρτισης και εξειδίκευσης, β) έλλειψη κινήτρου επαγγελματικής κινητικότητας, γ) συγκέντρωση σε θέσεις κατώτερες, δ) στέρηση δυνατότητας βελτίωσης από τη χώρα υποδοχής.

Με την μελέτη αυτή μετέχουμε στον διάλογο για την οικονομική κρίση και τις αλλαγές στο πλαίσιο των εργασιακών σχέσεων όλων των πολιτών, καθώς η πολιτική ως συλλογική βούληση, αλλά και οι κοινωνικές επιστήμες ως πολιτικός λόγος αναζητούν απαντήσεις.

Βιβλιογραφία

- Baldwin-Edwards, M. (2004). Στατιστικά δεδομένα για τους μετανάστες στην Ελλάδα: Αναλυτική μελέτη για τα διαθέσιμα στοιχεία και προτάσεις για τη συμμόρφωση με τα standards της Ευρωπαϊκής Ένωσης. *Μεσογειακό Παρατηρητήριο Μετανάστευσης Ι.Α.Π.Α.Δ.* Πάντειο Πανεπιστήμιο. Μελέτη για λογαριασμό του ΙΜΕΠΟ.
- Baldwin-Edwards, M. (χχ). Η Ένταξη των Μεταναστών στην Αθήνα: Δείκτες Ανάπτυξης και Στατιστικές Μέθοδοι Μέτρησης. Αθήνα: UEHR, Πάντειο Πανεπιστήμιο. Ανακτήθηκε από το: http://www.immigrantwomen.gr/portal/images/ektheseis/entaksi_metanastonpdf.
- Brown, J. D. (2001). *Using Surveys in language programs*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Busha, C. H., & Harter, S. P. (1980). *Research methods in librarianship, techniques and interpretation*. New York: Academic Press.
- Campell, H. W., Savulescu Voudouris, E. M., & Birsan, M.

- (επιμ.), (2007). *Romania Migration in a "Runaway World"*. Cluj Napoca: EFES.
- Campell, W., & Savulescu Voudouri, M. (2007). Religion and Integration of Romanian Immigrants. Effects of the Religious Orientation of Romanian Immigrants on their integration in the host country (The Netherlands and in Greece). Στο H.W. Campell, E. M. Savulescu Voudouris & M. Birsan (επιμ.), *Romania Migration in a "Runaway World"* (σ.217-236). Cluj Napoca: EFES.
- Campell, W., Savulescu Voudouri, M., Branda, A., & Popa, R. (2007). Guest workers from former Socialist Countries, an aspect of Globalisation; Southern versus Northern Model: A comparative study. Στο H.W. Campell, E. M. Savulescu Voudouris & M. Birsan (επιμ.), *Romania Migration in a "Runaway World"*. Cluj Napoca: EFES.
- Campell, W., Savulescu Voudouris, M., Branda, A., & Popa, R. (2007). Romanian workers in The Netherlands. Στο H.W. Campell, E. M. Savulescu Voudouris & M. Birsan (επιμ.), *Romania Migration in a "Runaway World"*. Cluj Napoca: EFES.
- Conseil de l'Europe (2001). Cadre européen commun de référence pour les langues : apprendre, enseigner, évaluer, Editions. Ανακτήθηκε από www.coe.int/lang/fr.
- Conseil de l'Europe (2011). Portfolio Européen de Langues (PEL). Ανακτήθηκε από www.coe.int/portfolio/fr.
- Cummins, J. (1999). *Ταυτότητες υπό διαπραγμάτευση: εκπαίδευση με σκοπό την ενδυνάμωση σε μια κοινωνία της ετερότητας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (2005). *The SAGE Handbook of Qualitative Research*. London: Sage Publications.

- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (επιμ.), (2009). *Όψεις Ανθρωπολογικής Έρευνας: Πολιτισμός, Ιστορία, Αναπαραστάσεις*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Διβάνη, Ε. (2008). *Ελλάδα και μειονότητες*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Javeau, C. (2000). *Η Έρευνα με Ερωτηματολόγιο, Το Εγχειρίδιο του Καλού Ερευνητή*. Αθήνα: Τυπωθήτω, Γιώργος Δαρδανός.
- Κουκουδής, Α. (2008). *Από τη ζωή των Βλάχων στα 1900*. Αθήνα: Καπόν.
- Κρητικίδης, Γ. (2008). Ευρωπαϊκή Μεταναστευτική Πολιτική, Η Απασχόληση των Μεταναστών. *Ενημέρωση, Μηνιαία Έκδοση του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ*, 152, σ. 14-32.
- Kvale, S., & Brinkmann, S. (2009). *InterViews: Learning the Craft of Qualitative Research Interviewing*. California: Sage Publications.
- Lazarescu, D. (2009). Ρουμάνικη μετανάστευση στην Ελλάδα: Άτυπα μεταναστευτικά δίκτυα. ΕΛΙΑΜΕΠ - Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής Εξωτερικής Πολιτικής. Ανακτήθηκε από: <http://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2009/06/ro-gr.pdf>.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative Data Analysis: An Expanded Sourcebook*. California: Sage.
- Ντούσας, Δ. (2009). *Μαρξισμός και σύγχρονη μετανάστευση: Η μαρξιστική απάντηση στην πολιτική εισαγωγής εργατών, την ακροδεξιά απειλή και τον πόλεμο*. Αθήνα: Βιβλιοεπιλογή.
- Papadopoulou, C. O. (1999). *Teachers' conceptualization and practice of planning in the Greek EFL context*. Unpublished thesis at the University of Oxford.

- Reis, H. T., & Judd, C. M. (eds.) (2000). *Handbook of research methods in social and personality psychology*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Rubin, J. H., & Rubin, S. I. (1995). *Qualitative interviewing, the art of hearing data*. London: Sage Publications.
- Simons, H. (1980). *Towards a science of the singular: Essays about case study in educational research and evaluation*. Norwich, UK: University of East Anglia, Centre for Applied Research in Education.
- Stake, R. E. (1995). *The art of case study research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Στρατουδάκη, Χ. (2008). Έρευνες για τους Μετανάστες στην Ελλάδα. Κείμενα Εργασία 2008/20. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Torre, A. R. (2008). *Living Transnationally - Romanian Migrants in London*. London: Runnymede Community Studies. Ανακτήθηκε από το: <http://www.runnymedetrust.org/uploads/-file/LivingTransnationally-2008.pdf>.
- Verma, G. K., & Mallick, K. (1999). *Researching Education: Perspectives and Techniques*. London: Falmer Press.
- Yin, R. K. (1984). *Case study research: Design and methods*. Newbury Park, CA: Sage.

9

Κινητικότητα των νέων και απασχόληση στην Ευρώπη και την Ελλάδα: η περίπτωση της Βουλγαρικής μετανάστευσης

Μαρίνα Νικόλοβα

Εισαγωγή

Με αφορμή τη δημογραφική πτώση στην Βουλγαρία και τις προβλέψεις που αφορούν στη δραματική μείωση του πληθυσμού στα επόμενα 35 χρόνια, τα βουλγάρικα μέσα μαζικής ενημέρωσης άνοιξαν συζήτηση σχετικά με την νεανική μετανάστευση και την διαρροή εργατικού δυναμικού. Το θέμα της ενδο-ευρωπαϊκής νεανικής κινητικότητας, ωστόσο, υπήρχε στην ατζέντα των διαμορφωτών της πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Την μετανάστευση από τη Βουλγαρία προς τις ευρωπαϊκές χώρες πυροδοτούν εδώ και χρόνια η αναζήτηση καλύτερων ευκαιριών, η αναζήτηση εργασίας και οι ψηλότερες οικονομικές απολαβές.

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζονται οι προϊούσες σταθερές δυναμικές και ροές, οι οποίες μπορεί να εντατικοποιούνται ή να μειώνονται σύμφωνα με την εκάστοτε οικονομική, κοινωνική και πολιτική κατάσταση της χώρας-αποστολής και της χώρας-υποδοχής – στην περίπτωση αυτή αναλύουμε τις τάσεις σχετικά με την Ελλάδα.

Βουλγαρική μετανάστευση: σύντομη ιστορική αναδρομή

Η μετανάστευση από τη Βουλγαρία αρχίζει μετά το 1989 με την διασυνοριακή κινητικότητα μικρής διάρκειας προς τις γειτονικές χώρες (Τουρκία, Σερβία, Ελλάδα) με σκοπό την αγοροπωλησία εμπορευμάτων, όσο και προς χώρες που θεωρούνταν το παράδειγμα του “αμερικανικού ονείρου” συμπεριλαμβανομένου και του “ευρωπαϊκού ονείρου”, δηλαδή τις ανεπτυγμένες καταναλωτικές κοινωνίες (Καναδάς, Αυστραλία, Νέα Ζηλανδία, Γερμανία) σύμβολα της ελευθερίας της έκφρασης.

Η μακροπρόθεσμη οικονομική μετανάστευση προέκυψε αργότερα και δεν ήταν με αρχική πρόθεση των μεταναστών, τουλάχιστον για αυτούς που ξεκίνησαν στα μέσα της δεκαετίας των 1990. Μέσα στις χώρες που υποδέχθηκαν τους οικονομικούς μετανάστες από τη Βουλγαρία ήταν: η Ελλάδα, η Ισπανία, η Γερμανία, η Αυστρία και το Ηνωμένο Βασίλειο.

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία, η Βουλγαρία αντιμετωπίζει δημογραφική πτώση καθώς ο πληθυσμός μειώθηκε μέσα σε 25 χρόνια κατά 2 εκατ. άτομα¹. Αυτή η πτώση εν μέρει οφείλεται και στην συνεχιζόμενη μετανάστευση από την χώρα. Οι απόψεις σχετικά με τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα της μετανάστευσης είναι διφορούμενες, ενώ παράλληλα η Βουλγαρία προσπαθεί με κάποια προγράμ-

---

1. T. Mitev: Η δημογραφική κρίση είναι το μεγαλύτερο πρόβλημα στη Βουλγαρία, δημοσιευμένο στις 9/3/2014 από την τηλεοπτική εκπομπή Deniat On Air, διαθέσιμο από: <http://www.bgonair.bg/denqt-on-air/2014-03-09/t-mitev-demografskata-kriza-e-nay-golemiyat-problem-na-balgariya>, ανακτήθηκε στις 16/7/2014.

ματα να απευθυνθεί στο μεγάλο αριθμό νέων που έχουν φύγει στο εξωτερικό για σπουδές ή για εργασία, και να τους «πεισει» για ευκαιρίες που μπορεί να έχουν στην χώρα καταγωγής τους, έτσι ώστε να αναθεωρήσουν τα σχέδιά τους και να επιστρέψουν πίσω. Αποσπασματικά διοργανώνονται κάποια *fora* εκτός Βουλγαρίας όπου συμμετέχουν βουλγαρικές εταιρείες και εργοδότες, οι οποίοι παρουσιάζουν τις δυνατότητες εύρεσης εργασίας στους κλάδους που ειδικεύονται. Άλλοι εκφράζουν την άποψη ότι η μετανάστευση έχει θετικά αποτελέσματα για τη χώρα επειδή οι μετανάστες στέλνουν εμβάσματα στους συγγενείς τους τα οποία συχνά υπερβαίνουν το μέγεθος των ξένων επενδύσεων στην εγχώρια οικονομία². Μια τάση για τις διαθέσεις των ανθρώπων και τα σχέδια για μετανάστευση δείχνει η μελέτη του Ινστιτούτου της Κεντρικής Ευρώπης για την Μελέτη Ζητημάτων Εργασίας (Central European Labour Studies Institute – CELSI), όπου αναφέρεται ότι ως τα τέλη του 2009 ένας στους πέντε Βούλγαρους ήταν διατεθειμένος να μεταναστεύσει προς κάποιο κράτος της Ευρωπαϊκής Ένωσης με στόχο να παραμείνει εκεί για τουλάχιστον πέντε χρόνια, σύμφωνα με μελέτη³.

Οι νέοι ηλικίας 18-35 ετών αντιλαμβάνονται την προ-

---

2. Tsekov, N. Демографското потъване на България (“Δημογραφική ναυάγιο της Βουλγαρίας”), δημοσιευμένο στις 11/1/2014 (στα Βουλγαρικά), ανακτήθηκε στις 16/7/2014.

3. Cherkezova, D. Η κρίση έχει οδηγήσει τους νεαρούς από τη Βουλγαρία σε μακροπρόθεσμη μετανάστευση, δημοσιευμένο στις 9/4/2014, διαθέσιμο από: http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2014/04/09/2278793_krizata_e_tlasnala_mladite_bulgari_kum_dulgosrochna/, ανακτήθηκε στις 16/7/2014.

σωρινή μετανάστευση ως ευκαιρία για να βελτιώσουν το βιοτικό επίπεδο της οικογένειάς τους. Σύμφωνα με την προαναφερθείσα μελέτη μεγαλύτερη τάση προς μετανάστευση δείχνουν οι νέοι άνδρες χωρίς οικογένεια και οι νέοι πατεράδες, αλλά αυτοί είναι και οι πιο διατεθειμένοι να επιστρέψουν γρηγορότερα από τους υπόλοιπους στην πατρίδα τους. Η μελέτη της Στατιστικής Υπηρεσίας της Βουλγαρία έδειξε συγκεκριμένα ότι υπάρχουν μερικά κράτη που αποτελούν σταθερούς προορισμούς όπως: η Γερμανία (23%), οι ΗΠΑ (19%), η Ελλάδα (8%), η Μεγάλη Βρετανία (6%), η Ιταλία (6%), ο Καναδάς (5%) κτλ.⁴ Σχετικά με την μετανάστευση με σκοπό την εργασία την πρώτη θέση κατέχει η Γερμανία με 25% των μεταναστών και ακολουθεί η Ελλάδα με 11% του συνόλου των μεταναστών.

Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των μεταναστών αποκαλύπτουν ότι στην πλειοψηφία τους ανήκουν στην γενικότερη ηλικιακή ομάδα των 20-39 ετών, ενώ συγκεκριμένα οι ηλικίες 20-29 ετών δεν απαντώνται στους οικονομικούς μετανάστες. Σύμφωνα με στοιχεία του Συνδέσμου των ιδιωτικών σχολείων 80.000 φοιτητές από την Βουλγαρία έφυγαν για σπουδές στο εξωτερικό το 2011⁵, ενώ στο συνέδριο «Μοντέλα μετανάστευσης προς την ΕΕ.: “Διαρροή εγκεφάλων” ή “Μετανάστευση φτώχειας”»: οι προκλήσεις ε-

---

4. Εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση στη Βουλγαρία (Αποτελέσματα δειγματοληπτικής έρευνας), Εθνικό Στατιστικό Ινστιτούτο της Βουλγαρίας, Διαθέσιμο στο: <http://www.nsi.bg/Census/Vivmigr.htm>, 16/7/2014 (στα βουλγαρικά).

5. Borisova, N. ‘Επιστροφή από το Λονδίνο στο σπίτι’, δημοσιευμένο στις 26/04/2014, διαθέσιμο από: <http://e-vestnik.bg/20427>, ανακτήθηκε στις 16/7/2014.

νώπιον της Βουλγαρίας και της Γερμανίας» (2014), ανακοινώθηκε ότι το 90% της μετανάστευσης προς την Γερμανία το τελευταίο διάστημα είναι για λόγους σπουδών⁶. Σύμφωνα με τους ομιλητές οι νέοι άνθρωποι που φεύγουν στην Γερμανία σπουδάζουν εκεί, βρίσκουν εργασία και εντάσσονται με ευκολία στην κοινωνία.

Μια ιστορική μετανάστευση είναι αυτή με προορισμό τη Γαλλία. Οι πρώτοι που φεύγουν από το 19^ο έως και τα μέσα του 20^{ου} αιώνα είναι ως επί το πλείστον φοιτητές και επιχειρηματίες. Κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου (1944-1989) οι βούλγαροι-αντιφρονούντες που έφευγαν προς χώρες της Δυτικής Ευρώπης μπορούσαν να παραμείνουν εκεί με προσφυγικό καθεστώς, ενώ άλλοι ήταν εκπρόσωποι επιχειρήσεων και πολιτιστικών οργανώσεων και υπάλληλοι των κρατικών υπηρεσιών ασφάλειας. Μετά τις αλλαγές το 1989 με την πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος υπάρχει νέου τύπου μετανάστευση προς τη χώρα αυτή, η οικονομική, αλλά καθώς η νομοθεσία είναι πολύ περιοριστική μεταναστεύει ένας πολύ μικρός αριθμός (Maeva, 2014). Σύμφωνα με τη Maeva οι Βούλγαροι δεν επιλέγουν τη Γαλλία ως τον πρώτο σταθμό της μεταναστευτικής διαδρομής τους, και ούτε την βλέπουν ως χώρα όπου θα εγκατασταθούν. Αξίζει να σημειωθεί ότι προς την Γαλλία επίσης κατευθύνονται πολλοί νέοι άνθρωποι με σκοπό να σπουδάσουν. Επίσης, η γαλλική κουλτούρα είναι διαδε-

---

6. Obretenova, T. “Krasen Stanchev: Η συζήτηση για τη μετανάστευση στην Ευρώπη δημιουργήθηκε τεχνητά”, δημοσιευμένο στις 11/3/2014, διαθέσιμο από: <http://bnr.bg/radiobulgaria/post/100340516>, ανακτήθηκε στις 16/7/2014.

δομένη στην Βουλγαρία όπου η εκμάθηση της γαλλικής γλώσσας είναι αρκετά συνηθισμένη και έτσι υπάρχει μια γνώση και οικειότητα με την γαλλική παιδεία. Οι τελειόφοιτοι από τα γαλλικά λύκεια επιλέγουν συχνά ως συνέχεια για τις σπουδές τους τα γαλλικά πανεπιστήμια – κινητικότητα που ενθαρρύνεται και μέσα από υποτροφίες που προσφέρουν πολλά Βουλγαρο-γαλλικά ιδρύματα. Βέβαια, υπάρχει και το κύμα των οικονομικών μεταναστών προς τη Γαλλία τις τελευταίες δυο δεκαετίες, οι οποίοι δεν βλέπουν την Γαλλία ως χώρα όπου μπορούν να εγκατασταθούν και να βρουν εργασία (Maeva, 2014).

Η μετανάστευση προς την Ελλάδα, ενδυναμώθηκε από δύο βασικούς και διαφορετικούς λόγους από αυτούς που υπερίσχυαν στην περίπτωση της Γαλλίας, για παράδειγμα. Αφενός τη γειννίαση των δυο χωρών και συνεπώς το χαμηλό κόστος μετακίνησης, και αφετέρου τη γρήγορη ενσωμάτωση στην άτυπη εργασιακή αγορά κυρίως σε επαγγέλματα χαμηλού κύρους. Ως βασικός λόγος της μετανάστευσης από την Βουλγαρία προς την Ελλάδα αλλά και προς άλλους προορισμούς από το 1997 και μετά υπήρξε η σοβαρή οικονομική κρίση κατά τη διάρκεια της οποίας ο πληθωρισμός έφτασε το 300%, οι αποταμιεύσεις στις τράπεζες έχασαν την αξία τους ενώ πολλά παρα-τραπεζικά ιδρύματα (πυραμίδες) κατέρρευσαν και οι άνθρωποι που είχαν επενδύσει σ' αυτά έχασαν τα χρήματά τους.

Φάσεις της βουλγαρικής μετανάστευσης προς την Ελλάδα

Οι περίοδοι μετανάστευσης καθορίζονται από ένα κοινό στοιχείο και έχουν ως σημείο εκκίνησης κάποιο σπουδαίο

γεγονός το οποίο επηρεάζει την κινητικότητα των μεταναστών και συνήθως συνδέεται με συμβάντα συνήθως νομοθετικά σε εθνικό επίπεδο, αλλά και κοινωνικό-οικονομικά στην χώρα-καταγωγής ή και στην χώρα-υποδοχής. Αυτή η προσέγγιση συνδέεται με την θεωρία των συστημάτων ή τουλάχιστον υιοθετεί κάποια στοιχεία της.

Παράλληλα, οι περίοδοι της μετανάστευσης διαχωρίζονται από τις μεταβατικές φάσεις που συνδέουν στην ουσία τους μεταναστευτικούς κύκλους. Ο Gary Pollock (2008) εστιάζει στην έρευνα του ρόλου του κοινωνικού περιβάλλοντος σχετικά με την περίοδο ενηλικίωσης των μεταναστών, αλλά και την περίοδο της νεαρής ηλικίας τους και συγκεκριμένα στις περιόδους μετάβασης από το σχολείο στην εργασία, από την πατρική οικογένεια στην δημιουργία δικής τους οικογένειας, στην τεκνοποίηση κτλ.

Η υπόθεση εργασίας είναι ότι σε περιόδους μετάβασης - όπως για παράδειγμα το 1997 με τη μεγάλη οικονομική κρίση στην Βουλγαρία, το 2001 με την απελευθέρωση της βίζας για τους Βούλγαρους και τον νόμο για την νομιμοποίηση των παράνομων μεταναστών στην Ελλάδα και το 2009 με το άνοιγμα της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα - υπάρχουν μεγάλα κύματα μετανάστευσης των νέων.

Η διάρκεια της μεταναστευτικής περιόδου εξαρτάται από την εκτίμηση για τις δυνατότητες εξέλιξης του/της καθένα/μιας σε δεδομένη χρονική περίοδο, από την οικογένεια ή από τις προσδοκίες του/της καθένα/μιας. Έτσι, οι νεαροί/ές που ήρθαν το 2001 στην Ελλάδα για να εργαστούν σε δουλειές χαμηλού κοινωνικού κύρους, τελικά έμειναν μακροπρόθεσμα σε αντίθεση με τους περισσότερους που ήρθαν το 2009 και γρήγορα επέστρεψαν πίσω ή έφυ-

γαν προς άλλες κατευθύνσεις. Οι λόγοι για την διαφοροποίηση αυτή είναι ότι οι μετανάστες του 2009 μπορούσαν να μετακινηθούν ευκολότερα και φθηνότερα ενώ παράλληλα είχαν αξιόπιστη πληροφόρηση για τις εργασιακές σχέσεις και τις αμοιβές στην χώρα υποδοχής.

Ορίζουμε τέσσερις φάσεις της μετανάστευσης από τη Βουλγαρία στην Ελλάδα, οι οποίες εξαρτώνται τόσο από τις πολιτικές, νομοθετικές και οικονομικές συνθήκες στην χώρα προέλευσης και στην χώρα υποδοχής, όσο και από τις εξελίξεις παγκοσμίως και ιδιαιτέρως στην ΕΕ. Επιπλέον, η μετανάστευση στην Ελλάδα, συμπίπτει με τρεις περιόδους μεταναστευτικών ροών από την Βουλγαρία, ενώ η αρχή της τέταρτης περιόδου συμπίπτει με την ένταξη της Βουλγαρίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Πρώτη φάση της μετανάστευσης

Μετά την κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος στην Βουλγαρία τον Νοέμβριο του 1989, η μετανάστευση ξεκίνησε κυρίως για πολιτικούς λόγους. Η πλειονότητα των Βούλγαρων που εγκατέλειψαν τη χώρα τότε ήταν είτε αντίπαλοι του κομμουνιστικού συστήματος, είτε Βούλγαροι με τουρκική εθνική συνείδηση. Περίπου 220.000 ήταν αυτοί που έφυγαν⁷. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, οι εξερχόμενες ροές είτε κατευθύνονταν προς χώρες της Βό-

---

7. Βουλγάριζο Υπουργείο Εσωτερικών, “Εθνική στρατηγική για τη μετανάστευση και την ένταξη της Δημοκρατίας της Βουλγαρίας, 2008-2015”. <https://www.mvr.bg/NR/rdonlyres/EBCD864F-8E57-4ED9-9DE6-B31A0F0CE692/0/NationalStrategyinthefieldofMigrationAsylumandIntgrationENG.pdf>

ρειο-Δυτικής Ευρώπης, όπως την Γερμανία ή την Σουηδία, είτε σε ακόμα πιο μακρινούς προορισμούς - ΗΠΑ και Καναδά - οι δε Βούλγαροι της τουρκικής μειονότητας προς την Τουρκία (Gächter, 2000). Λίγο μετά το 1989, οι δραματικές αλλαγές στην οικονομία της χώρας και στις συνθήκες διαβίωσης έδωσαν στην μετανάστευση οικονομικό χαρακτήρα (Rangelova & Vladimirova, 2004).

Αναλύοντας τις ιδιαιτερότητες της κάθε μεταναστευτικής φάσης, μπορούμε να χαρακτηρίσουμε την πρώτη περίοδο (1989-1996) ως “φάση γνωριμίας”. Η φάση αυτή χαρακτηρίζεται από εποχιακές ροές για εργασία στον τομέα της γεωργίας, το μικρεμπόριο, καθώς και τα τουριστικά ταξίδια στην Βόρεια Ελλάδα. Μόνο προς το τέλος της περιόδου εμφανίζονται τα πρώτα σημάδια μιας επικείμενης μαζικής και μακροχρόνιας οικονομικής μετανάστευσης προς την Ελλάδα. Κατά την διάρκεια αυτής της πρώτης φάσης ως επί το πλείστον ήρθαν μεσήλικες γυναίκες οι οποίες απασχολήθηκαν σε θέσεις εργασίας με μηδαμινό επίπεδο κοινωνικής κινητικότητας - ως οικιακές βοηθοί και καθαρίστριες. Για το 98% από αυτές τις γυναίκες η Ελλάδα ήταν η πρώτη χώρα όπου αναζήτησαν εργασία (Kalinoва & Baeva, 2000).

Δεύτερη περίοδος μετανάστευσης

Η δεύτερη μαζική εισροή μεταναστών ξεκίνησε το 1997 ως αποτέλεσμα της σοβαρής οικονομικής κρίσης που έπληξε τη Βουλγαρία, με τα ποσοστά του πληθωρισμού να ξεπερνούν το 300%. Αντίθετα με την δύσκολη οικονομικά κατάσταση στην Βουλγαρία, η Ελλάδα τότε περνούσε περίοδο ανά-

πτυξης και σύμφωνα με έρευνα της Μάρκοβα, μερικοί από τους μετανάστες οι οποίοι κατέφτασαν στην Ελλάδα την περίοδο 1997-2000, είχαν μεγαλύτερες πιθανότητες για επαγγελματική σταδιοδρομία στον τομέα της ειδικότητάς τους (Markova, 2004).

Ένας πρόσθετος παράγοντας έλξης για τους Βούλγαρους να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα ήταν το γεγονός ότι το 1998 στην χώρα άρχισε το πρώτο πρόγραμμα νομιμοποίησης για μετανάστες που έμεναν μέχρι τότε χωρίς άδεια παραμονής. Σ' αυτή τη φάση ιδρύθηκαν οι πρώτες εθνοτικές επιχειρήσεις με υπηρεσίες που πρόσφεραν στους νεοεισερχόμενους πληροφορίες στην μητρική γλώσσα, καθώς και μικρά καταστήματα με βουλγάρικα προϊόντα διατροφής που είχαν συναισθηματική αξία για τους μετανάστες. Αυτές οι εθνοτικές επιχειρήσεις εμφανίστηκαν παράλληλα με την λειτουργία των πρώτων συλλόγων (Nikolova, 2010).

Οι σύλλογοι μεταναστών είχαν κυρίως στόχο την κοινωνικοποίηση. Πολλές φορές οι μετανάστες είχαν χάσει τα ίχνη συγγενών ή φίλων τους που επίσης ήρθαν στην Ελλάδα, ενώ για το σκοπό αυτό της διευκόλυνσης της επανασύνδεσης κάποιοι σύλλογοι πήραν το όνομα της πόλης από την οποία προέρχονταν οι μετανάστες. Να υπενθυμίσουμε ότι οι περισσότεροι Βούλγαροι στην Ελλάδα εκείνη την περίοδο δεν είχαν χαρτιά και δύσκολα κυκλοφορούσαν στο δρόμο, δεν είχαν μόνιμη διεύθυνση και σταθερό τηλέφωνο, ενώ τα κινητά τηλέφωνα ακόμα δεν ήταν προσβάσιμα λόγω του υψηλού τους κόστους. Οι μετανάστες επισκέπτονταν τους συλλόγους για να συναντηθούν με άλλους από την ίδια γενέτειρα περιοχή, για να ξαναβρούν τους συγγενείς και φίλους τους οποίους έχασαν μετά την άφιξη

τους στην Ελλάδα.

Οι σύλλογοι κάλυπταν κάπως και τις ανάγκες των μελών τους για καλύτερη ενσωμάτωση στην ελληνική κοινωνία. Οργάνωναν μαθήματα ελληνικής γλώσσας, παρείχαν πληροφορίες για την ελληνική μεταναστευτική νομοθεσία και νομική βοήθεια σε όσους δεν είχαν άδεια παραμονής για να καταφέρουν να νομιμοποιήσουν την παραμονή τους, αλλά και πληροφόρηση έναντι αμοιβής σχετικά με προσφορά εργασίας.

Τρίτη περίοδος της μετανάστευσης

Η τρίτη φάση της Βουλγαρικής μετανάστευσης ξεκινάει το 2001, με μια πολύ σημαντική εξέλιξη στις εξωτερικές σχέσεις της Βουλγαρίας - την κατάργηση των θεωρήσεων εισόδου για τους πολίτες της χώρας με σκοπό τουριστικές επισκέψεις τριών μηνών σε κράτη-μέλη του Σύμφωνου Σένγκεν. Μεγάλος αριθμός Βούλγαρων εκμεταλλεύτηκαν την απαλλαγή από την υποχρέωση θέωσης εισόδου και έφυγαν με σκοπό να παραμείνουν σε χώρες της ΕΕ.- κυρίως στην Ελλάδα, την Γερμανία και την Ισπανία- παραβιάζοντας την επιτρεπόμενη περίοδο των 90 ημερών και σκοπεύοντας να βρουν εργασία.

Τα κίνητρα των μεταναστών αυτή τη φορά - δώδεκα χρόνια μετά από την αλλαγή του πολιτικού καθεστώτος, ήταν ποικίλα και η μεταβλητή που κάνει τη διαφορά αποδεικνύεται να είναι η ηλικιακή ομάδα στην οποία ανήκουν. Οι ηλικίες 40-50 ετών μεταναστεύουν για να βρουν καλύτερες θέσεις εργασίας και με την ελπίδα για μια καλύτερη ζωή, ενώ άτομα 20-30 ετών συχνά μεταναστεύουν για λό-

γους σπουδών, καθώς και για αναζήτηση εργασίας (Rangelova & Vladimirova, 2004).

Από την άλλη, ο μεγαλύτερος αριθμός αρνήσεων εισόδου στην Ελλάδα σημειώθηκε στα ελληνο-βουλγαρικά σύνορα το 2002, επειδή την περασμένη χρονιά μετά από την απελευθέρωση του καθεστώτος βίζας πολλοί βούλγαροι χρησιμοποίησαν την ευκαιρία να περάσουν στην Ελλάδα με σκοπό να εργαστούν και όχι για τουρισμό. Έτσι, ένα χρόνο μετά, οι συνοριακοί φύλακες έκριναν σύμφωνα με δικές τους εκτιμήσεις και έπειτα από σύντομες επί τόπου συνεντεύξεις σε ποιες περιπτώσεις θα αρνούνταν την είσοδο σε Βούλγαρους πιθανούς μετανάστες. Ως εκ τούτου, αρκετές εκατοντάδες υποψήφιοι μετανάστες που σκόπευαν να περάσουν στην Ελλάδα για να εργαστούν, άλλαξαν τα σχέδιά τους και βρήκαν άλλη διαδρομή μέσω της οποίας περνούσαν μέσα από την Ιταλία και έπειτα με πλοίο ταξίδευαν προς τα ελληνικά λιμάνια της Πάτρας ή της Ηγουμενίτσας. Τότε άνθισε η βιομηχανία μετανάστευσης, όπως την ονομάζει ο Garapich (2008), με τα επαγγελματικά οργανωμένα δίκτυα τόσο στην Βουλγαρία όσο και στην Ελλάδα, τα οποία διευκόλυναν τους μετανάστες στο ταξίδι τους έναντι αμοιβής.

Σε εκείνο το σημείο του κύκλου της μετανάστευσης, τόσο τα ανεπίσημα δίκτυα όσο και οι εθνοτικές επιχειρήσεις ενήργησαν είτε παράλληλα είτε διαδοχικά σε θέματα εργασίας στην Ελλάδα. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου οι άνδρες βρήκαν απασχόληση στον ραγδαία αναπτυσσόμενο τομέα των κατασκευών, λόγω των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας το 2004. Τέλος, το 2006 στην Ελλάδα εφαρμόστηκε νέο πρόγραμμα νομιμοποίησης.

Κατά την περίοδο αμέσως μετά το 2001 παρατηρήθηκε μαζική έξοδος προς το εξωτερικό, αλλά οι ροές μειώθηκαν στα μέσα της δεκαετίας του 2000. Πράγματι, ο αριθμός των ανθρώπων που εγκατέλειψαν τη χώρα το 2007 ήταν κατά 80% μικρότερος από εκείνους που έφυγαν το 2001 (Ρορνα, 2008). Οι κύριες ομάδες που δεν ήταν πρόθυμοι να μεταναστεύσουν εκείνη την περίοδο ήταν οι γυναίκες και οι άνεργοι, ενώ εάν συγκριθεί με τη μεταναστευτική ροή των αρχών του 2000, αυτές οι ομάδες είχαν σημειώσει τη μεγαλύτερη συμμετοχή. Ένας βασικός λόγος γι' αυτή την αλλαγή ήταν ότι πολλοί από εκείνους που είχαν μεταναστεύσει νωρίτερα επέστρεψαν πίσω με αρνητικές εμπειρίες κοινωνικού αποκλεισμού, διακρίσεων και εκμετάλλευσης, που υπέστησαν και χωρίς να έχουν αποταμιεύσει αρκετά χρήματα. Αυτό πιθανότατα αποθάρρυνε τους δυνητικούς μετανάστες. Επιπλέον, στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 2000, όταν η Βουλγαρία επρόκειτο να ενταχτεί στην ΕΕ., το κίνητρο των μεταναστών το οποίο συνδεόταν με καθαρά οικονομικούς λόγους έχασε την πρωτιά και πιο ψηλά ανέβηκαν άλλα ζητήματα, όπως η επαγγελματική σταδιοδρομία.⁸ Στις αρχές του 2008 μειώθηκε η ανεργία στην Βουλγαρία στο χαμηλότερο μέχρι τότε ποσοστό του 6,9%.

---

8. ό.π. Βουλγάρικο Υπουργείο Εσωτερικών. "National strategy for migration, asylum and integration of the Republic of Bulgaria (2011-2020)" - <https://www.mvr.bg/NR/rdonlyres/EBCD864F-8E57-4ED9-9DE6-B31A0F0CE692/0/NationalStrategyinthefieldofMigrationAsylumandIntgrationENG.pdf>. Ανακτήθηκε στις 29/10/2014.

Τέταρτη περίοδος μετανάστευσης

Η τέταρτη ή τρέχουσα φάση της βουλγαρικής μετανάστευσης στην Ελλάδα ξεκίνησε με την ένταξη της Βουλγαρίας στην ΕΕ. και συνεχίζεται μέχρι σήμερα (2014). Υπήρξε μια μεταβατική φάση από την αρχή της μέχρι το 2009, έως ότου οι Βούλγαροι πολίτες αποκτήσουν ελεύθερη πρόσβαση στην ελληνική αγορά εργασίας, εκτός από το δικαίωμα παραμονής, ακολουθώντας την αρχή της ελεύθερης μετακίνησης και εργασίας που διέπει το δίκαιο της ΕΕ. για τους πολίτες της Ένωσης. Εκείνη τη περίοδο άρχισαν να φαίνονται και τα πρώτα σημάδια της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Ενώ η βουλγαρική μετανάστευση στην Ελλάδα φαίνεται να έχει αυξηθεί μετά την ένταξη της χώρας στην ΕΕ., δεν είναι σαφές εάν αυτό αντανακλά πραγματικά νέες ροές ή απλά τα στατιστικά στοιχεία σχετικά με τον αριθμό επηρεάστηκαν από τη αυτόματη νομιμοποίηση των ανθρόπων ως πολίτες πια της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Οι αλλαγές στην σύνθεση και στον αριθμό του βουλγαρικού πληθυσμού μπορούν να παρακολουθηθούν από το 1998 έως το 2011 από τα στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (ΕΛΣΤΑΤ). Φαίνεται ότι ο αριθμός των Βούλγαρων που ζούσαν στην Ελλάδα ήταν υψηλότερο το 2009. Επιπλέον, το 1998 η διαφορά στον αριθμό των δυο φύλων ήταν σχεδόν απαρατήρητη, ενώ το 2011 ο αριθμός των γυναικών σε σχέση με τους άνδρες έχει διπλασιαστεί (άνδρες: 28,686, γυναίκες: 47,299)⁹. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί με τις δυναμικές της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα και το γεγο-

---

9. ΕΛΣΤΑΤ, απογραφή του 2011. www.statistics.gr

νός ότι οι γυναίκες εντάχτηκαν στον τομέα της οικιακής εργασίας, ενώ μετά το 2004 σταδιακά οι άνδρες που εργάζονταν ως επί το πλείστον στον τομέα της κατασκευής έχαναν τις δουλειές τους ή μειώθηκαν τα μεροκάματα μηνιαίως. Παρ' όλα αυτά από την απογραφή του πληθυσμού του 2011, φαίνεται ότι και ο πληθυσμός των γυναικών και αυτός των ανδρών έχουν διπλασιαστεί σε σύγκριση με το 2001 (Απογραφές 2001 και 2011, ΕΛΣΤΑΤ), ενώ κι από τις δυναμικές της αλλαγής της σύνθεσης του πληθυσμού φαίνεται ότι βασικά ο αριθμός των ανδρών που διαμένουν στην Ελλάδα δεν έχει τρομερές αυξομειώσεις, κι η αύξηση του πληθυσμού οφείλεται στην μετανάστευση περισσότερων γυναικών. Χαρακτηριστικό επίσης είναι ότι την περίοδο μετά την ένταξη της Βουλγαρίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση διπλασιάστηκε ο αριθμός των παιδιών με βουλγαρική υπηκοότητα κάτω των 15 ετών.

Μεθοδολογία και ερευνητικά δεδομένα

Η έρευνα που θα παρουσιάσουμε στο κεφάλαιο αυτό ακολουθεί ποσοτικές και ποιοτικές μεθοδολογίες συλλογής και ανάλυσης δεδομένων, ενώ έχει γίνει και ανάλυση υλικού το οποίο προέρχεται από πρωτογενή έρευνα. Τα ποσοτικά στοιχεία που αναλύονται, έχουν αντληθεί από την ΕΛΣΤΑΤ. Παράλληλα, έχει ακολουθηθεί η μέθοδος της εθνογραφικής έρευνας για την συλλογή εμπειρικών δεδομένων που προέκυψαν από 25 ημι-δομημένες συνεντεύξεις με Βούλγαρους μετανάστες/στρίες στην Ελλάδα, οι οποίες διεξήχθησαν σε δυο φάσεις: πριν την οικονομική κρίση στην Ελλάδα (2008) και κατά την διάρκεια της κρίσης (2011).

Στην πρώτη φάση το δείγμα περιλαμβάνει μετανάστες της “μεταναστευτικής ελίτ” (Τριανταφύλλου & Vogel, 2005), δηλαδή ανθρώπων που παίζουν ενεργό ρόλο στην κοινότητα ή εθνοτικούς επιχειρηματίες.

Το δείγμα στην πρώτη φάση της έρευνας περιλάμβανε άνδρες και γυναίκες ηλικίας από 30 έως 65 ετών με τόπο διαμονής την Αθήνα από διάφορα επαγγέλματα: δικηγόρος που ασχολούνταν με μεταναστευτικά ζητήματα, εκδότρια εφημερίδας στη βουλγαρική γλώσσα στην Αθήνα, ξενοδόχος, υπεύθυνος εστιατορίου, οικιακές βοηθοί, οικοδόμοι και μια εργαζόμενη σε νυχτερινό κέντρο. Ο οδηγός συνέντευξης περιλάμβανε καρτέλα με τα δημογραφικά στοιχεία του/της συνεντευξιαζόμενου/ης σχετικά με το φύλο, την οικογενειακή κατάσταση, την εργασία, την ηλικία κτλ. και έπειτα χωριζόταν σε τρεις ενότητες: α) προσωπικές ερωτήσεις σχετικά με την απόφαση για μετανάστευση, τα σχέδια και τις εκτιμήσεις για τις αλλαγές στην καθημερινότητά τους μετά από την ένταξη της χώρας στην ΕΕ. β) την εργασιακή εμπειρία και πορεία, και γ) το ζήτημα της νομιμότητας και στις αλλαγές που επακολούθησαν για τους ανθρώπους αυτούς ως πολίτες πια ενός κράτους-μέλους της Ένωσης. Στη δεύτερη φάση της έρευνας μετά από τρία χρόνια, και μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, ρωτήθηκαν Βούλγαροι που διέμεναν στην Αθήνα και στη Σαντορίνη και εργάζονταν σε επαγγέλματα σχετικά με την εστίαση, τον τουρισμό, την κατασκευή και τις οικιακές εργασίες. Έγιναν άλλες 17 συνεντεύξεις την περίοδο Δεκεμβρίου 2010 - Σεπτεμβρίου 2011 με άτομα που ήταν σε ηλικίες μεταξύ 32-67 ετών και είχαν έρθει στην Ελλάδα ανάμεσα στο 1992 και 2007. Το ερωτηματολόγιο επικεντρωνόταν γύρω

από τα θέματα της απασχόλησης, το καθεστώς παραμονής και ασφάλισης, την επίδραση της κρίσης στην καθημερινότητα, την αλυσιδωτή μετανάστευση και τα σχέδια για το μέλλον. Οι συνεντεύξεις και στις δυο φάσεις της έρευνας έγιναν στα βουλγαρικά από την ερευνήτρια.

Επιπλέον, εφαρμόστηκε η μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου από άλλες πηγές όπως άρθρα σε ηλεκτρονικά μέσα και ειδήσεις, σχετικά με τα θέματα της νεανικής κινητικότητας, τα οποία αντλήθηκαν από βουλγαρικές on-line εφημερίδες, μπλοκ και ειδησεογραφικές πύλες. Οι εκτιμήσεις των βουλγαρικών αρχών για το 2008 έδειχναν ότι ο αριθμός των Βούλγαρων στην Ελλάδα είναι δυο φορές μεγαλύτερος από ότι έδειχναν τα στοιχεία του Ελληνικού Υπουργείου Εσωτερικών.¹⁰ Μελέτη του Βουλγαρικού Υπουργείου Απασχόλησης και Κοινωνικής Πολιτικής έδειξε ότι η Ελλάδα ήταν ο δεύτερος πιο προτιμητέος προορισμός για τους Βούλγαρους με το συνολικό αριθμό των 125.000 ατόμων στην χώρα, συμπεριλαμβανομένου των εποχιακών εργατών¹¹.

Όσον αφορά στις ηλικίες, σύμφωνα με την Απογραφή το 2011 της ΕΛΣΤΑΤ, οι περισσότεροι Βούλγαροι είναι στην ηλικιακή ομάδα 25-54 ετών, παρ' όλα αυτά φαίνεται

---

10. "Εθνική στρατηγική για τη μετανάστευση και την ένταξη της Δημοκρατίας της Βουλγαρίας 2008 2015". Ελληνική Στατιστική Αρχή <http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE>

11. Kalchev, V. Η πολιτική της Βουλγαρίας σχετικά με την οικονομική μετανάστευση και την ένταξη των μεταναστών στα πλαίσια των Ευρωπαϊκών πολιτικών, παρουσίαση στην Διεθνή στρογγυλή τράπεζα «Οικονομική μετανάστευση και ένταξη – Ευρωπαϊκές πρακτικές», Γαλλικό Ινστιτούτο, Σόφια, 1 Οκτωβρίου 2012.

ότι ο αριθμός των νέων ανθρώπων ηλικίας 25-34 ετών μειώθηκε ραγδαία μετά το 2010 (Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, ΕΛΣΤΑΤ, στοιχεία από 2007 έως 2011). Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια παρατηρήθηκε αύξηση του αριθμού των παιδιών και των νέων έως 24 ετών.

Πριν από την προσχώρηση της Βουλγαρίας στην ΕΕ, το 2007, οι Βούλγαροι που ζούσαν χωρίς άδεια παραμονής στην Ελλάδα δεν είχαν ταξιδέψει πίσω στην χώρα τους από τον φόβο ότι δεν θα ήταν έπειτα σε θέση να ξαναγυρίσουν στην Ελλάδα. Πολλοί είχαν έρθει στην χώρα μέσω Ιταλίας και δεν κατάφεραν να νομιμοποιηθούν με τον Νόμο 3386/2005, επειδή δεν είχαν σφραγίδα εισόδου στην Ελλάδα στα διαβατήριά τους. Σε μια πιθανή έξοδο από τα σύνορα της Ελλάδας θα φαινόταν η παραβίαση της περιόδου νόμιμης παραμονής των 90 ημερών και στο συνοριακό σημείο ελέγχου θα τους έβαζαν “μαύρη” σφραγίδα ή αλλιώς απαγόρευση εισόδου στα κράτη-μέλη της Σένγκεν για πέντε έτη.

Οι περισσότεροι Βούλγαροι εργάζονται στην Αθήνα, την Πελοπόννησο και την Κρήτη. Στο παρελθόν, ο κύριος λόγος για την επιλογή κάποιας περιοχής για διαμονή ήταν η ευκαιρία που προσφέρονταν για εύρεση εργασίας. Για παράδειγμα, στην Αθήνα, στην Πελοπόννησο και στα νησιά (Κρήτη και νησιά του Αιγαίου) υπήρξε ζήτηση στον κλάδο της φροντίδας, της καθαριότητας, του τουρισμού, της εστίασης, καθώς και των κατασκευών - επαγγέλματα, τα οποία ήταν γρήγορα προσβάσιμα για μετανάστες, χωρίς απαιτήσεις για το επίπεδο γνώσης της γλώσσας και με σταθερό εισόδημα.

Χρονικά, δεν υπάρχουν θεαματικές αλλαγές στην γεω-

γραφική κατανομή των Βούλγαρων στην Ελλάδα, ωστόσο, υπάρχουν κάποιες ενδιαφέρουσες τάσεις όπως για παράδειγμα μέχρι το 2008 όπου υπήρχε μια συνεχής παρουσία των εποχιακών εργαζομένων στην περιφέρεια της Κεντρικής Μακεδονίας, αλλά ο αριθμός τους είχε μειωθεί σημαντικά από το 2011. Κατά τη διάρκεια της τετραετίας 2008-2011 ο πληθυσμός των Βούλγαρων στην Κρήτη αυξήθηκε τέσσερις φορές σε σύγκριση με τα προηγούμενα έτη. Το ίδιο ισχύει και στην Δυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου, όπου τότε ο αριθμός των Βούλγαρων σχεδόν τριπλασιάστηκε το 2009 σε σύγκριση με το προηγούμενο έτος. Το 2009 ήταν το πρώτο έτος όταν οι πολίτες των νεοεισερχόμενων κρατών-μελών (μετά την προσχώρηση το 2007 της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας) μπορούσαν να έχουν πρόσβαση στην αγορά εργασίας της Ελλάδας. Αυτό εξηγεί και την «στιγμαία» αύξηση του πληθυσμού στα νησιά και ιδιαίτερα στην ηλικιακή ομάδα 18-34 ετών, όπου μπορούσαν να εργαστούν σε εποχιακές εργασίες στον τουρισμό και υπήρχαν ήδη δίκτυα από συγγενείς - ειδικά στην περίπτωση της Κρήτης. Από τις επόμενες χρονιές φαίνεται ότι ο αριθμός των βουλγάρων ξαναμειώνεται στα νησιά, το οποίο δείχνει ότι παρά το ενδιαφέρον για εργασία σε κάποιο νησί, δεν υπήρχε πρόθεση για μόνιμη παραμονή. Έτσι, φαίνονται μονάχα 900 άτομα να απασχολούνται στα νησιά του Αιγαίου στον τομέα της εστίασης ή επισκευής αυτοκινήτων/μοτοποδηλάτων. Εξίσου ενδιαφέρον είναι ότι ξαφνικά εμφανίστηκε μια τάση μετακίνησης πληθυσμού προς την Δυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου, η οποία μπορεί να εξηγηθεί και με την κατασκευή της Εγνατίας οδού. Γενικότερα παρατηρείται ότι στην Ελλάδα σε επαγ-

γέλιματα χαμηλού κύρους εργάζονται μετανάστες από τη Βουλγαρία που έχουν έρθει την δεκαετία του 1990 και στις αρχές του 2000 και είναι σε ηλικίες τώρα από τα 40 και πάνω. Όσο αφορά τα παιδιά και τους νέους έως 24 ετών ανήκουν είτε στην λεγόμενη δεύτερη γενιά μεταναστών και ήρθαν την περίοδο μετά το 2005 ή το 2007 (μετά από την ψήφιση της νομοθεσίας για οικογενειακή επανένωση - βάσει του άρθρου 5 του αριθμ. 131/2006 Π.Δ., ή μετά από της ένταξη της Βουλγαρίας στην ΕΕ.), ή είναι μικρά παιδιά τα οποία έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα.

Τα πρώτα στοιχεία τα οποία έδωσαν μια πιο πλήρη εικόνα σχετικά με τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά των αλλοδαπών στην Ελλάδα, συμπεριλαμβανομένων και των Βούλγαρων, προήλθαν από την Απογραφή του πληθυσμού του 2001. Σχετικά με την απασχόληση των μεταναστών, φαίνεται ότι οι περισσότερες γυναίκες τότε εργάστηκαν ως οικιακές βοηθούς, οι άνδρες στον τομέα της κατασκευής σε διάφορες ειδικότητες, καθώς ο τρίτος κλάδος απασχόλησης είναι αυτός της γεωργίας.

Επτά χρόνια αργότερα τα πράγματα δεν αλλάζουν δραματικά σχετικά με τους κλάδους απασχόλησης, απλώς κάποιοι έχουν ενταχτεί και σε άλλους τομείς, όπως της εστίασης και του τουρισμού, ενώ λίγοι βρήκαν εργασία σε διοικητικές θέσεις συνήθως σε μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις. Από την οικονομική κρίση επλήγησαν ως επί το πλείστον οι άνδρες, μειώθηκαν τα μεροκάματά τους και όσοι ζούσαν στην Ελλάδα με τις οικογένειές τους ένωσαν ανίκανοι να τις στηρίξουν.

Το 2008 το επίπεδο ανεργίας ήταν χαμηλότερο για τους Έλληνες και για το σύνολο των αλλοδαπών, αντίθετα για

τους Βούλγαρους τα ποσοστά ανεργίας ήδη έχουν αρχίσει να ανεβαίνουν μετά από το 2004. Μέχρι και τις αρχές του 2014 το ποσοστό ανεργίας δεν έχει πάψει να αυξάνεται για τους Βούλγαρους, ενώ για το σύνολο των αλλοδαπών έχει κατεβεί και για τους Έλληνες έχει σταθεροποιηθεί στα επίπεδα του 2013. Μια υπόθεση για αυτή την εξέλιξη μπορεί να έχει τη βάση της στο γεγονός ότι ένα μεγάλο ποσοστό των αλλοδαπών που εργάζονταν στην Ελλάδα και έμειναν άνεργοι έχουν εγκαταλείψει τη χώρα και επέστρεψαν στις χώρες καταγωγής τους, π.χ. Αλβανοί, Ουκρανοί κτλ. Αντίθετα, συγκριτικά με το δεύτερο τρίμηνο του 2013 ο αριθμός των Βούλγαρων μεταναστών έχει αυξηθεί στις αρχές του 2014.

Φαίνεται ότι η οικιακή εργασία ήταν μια λύση για τις γυναίκες μέσης ηλικίας την εποχή της μεγάλης κρίσης και κατά τη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου στην Βουλγαρία, έτσι ώστε να βοηθήσουν τις οικογένειές τους και τα παιδιά τους οικονομικά. Οι νέοι από την Βουλγαρία που προέρχονται από μορφωμένες οικογένειες ανεξάρτητα από την πόλη καταγωγής ή από τις οικονομικές δυνατότητες της οικογένειας, προσπαθούν να βρουν το δρόμο τους είτε στην Βουλγαρία, είτε στο εξωτερικό σπουδάζοντας. Εξαρτάται από τις οικονομικές δυνατότητες της οικογένειας εάν θα εργάζονται παράλληλα κι εάν θα σπουδάζουν σε κρατικό ή ιδιωτικό ίδρυμα.

Στην Ελλάδα το κάθε πανεπιστήμιο θέτει όριο για τον αριθμό των αλλοδαπών φοιτητών που δέχεται κάθε χρόνο. Σύμφωνα με στοιχεία της Γενικής Διεύθυνσης Συντονισμού Ακαδημαϊκών Μονάδων του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ο αριθμός των Βουλγάρων φοιτητών κα-

τά τα ακαδημαϊκά έτη 2002-2003 ήταν 172 άτομα, το 2005-2006 ήταν 137, ενώ το 2007-2008 ήταν 165 φοιτητές. Την περίοδο 2002-2005 οι φοιτητές έρχονταν με κύριο σκοπό τις σπουδές και μετά από την αποφοίτηση οι περισσότεροι επέστρεφαν πίσω στην Βουλγαρία, όπου είχαν δυνατότητες για εργασία και σταδιοδρομία, ή έφευγαν για μεταπτυχιακές σπουδές σε άλλες χώρες. Προς το παρόν σύμφωνα με έρευνες που έχουν γίνει στη Βουλγαρία, φαίνεται ότι το μεγαλύτερο μέρος των νέων ανθρώπων που εγκαταλείπουν τη χώρα με σκοπό τις σπουδές κατευθύνεται προς την Γερμανία, Αυστρία, Γαλλία, όπου είτε υπάρχουν χαμηλά διδάκτρα είτε δίδονται υποτροφίες. Αυτή η υπο-ομάδα μεταναστών από τη Βουλγαρία στην Ελλάδα οι οποίοι έχουν έρθει για σπουδές, αποτελεί ένα μικρό ποσοστό των νέων (ηλικίας 15-35), δηλαδή είναι της τάξης του 2% επί του συνόλου. Η τάση μετανάστευσης λόγω σπουδών από την Βουλγαρία προς τις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης φαίνεται ότι αυξάνεται με το καιρό λόγω προσχώρησης της χώρας στις δομές της Ένωσης.

Σύμφωνα με άρθρα στον βουλγαρικό τύπο ως νέες χώρες αποδοχής Βούλγαρων φοιτητών διαμορφώνονται η Ολλανδία και η Δανία, όπου τα πανεπιστήμια έχουν αναπτύξει αγγλόφωνα προγράμματα. Οι μαθητές που προσανατολίζονται για σπουδές στο εξωτερικό είναι δυο φορές περισσότεροι από αυτούς που σχεδιάζουν να δώσουν εισαγωγικές εξετάσεις για τα πανεπιστήμια στην χώρα¹².

---

12. Το ένα τρίτο από τους τελειόφοιτους λυκείων ετοιμάζονται για σπουδές στο εξωτερικό, [mediapool.bg: http://www.mediapool.bg/edna-treta-ot-abiturientite-se-gotvyat-da-uchat-v-chuzhbina-](http://www.mediapool.bg/edna-treta-ot-abiturientite-se-gotvyat-da-uchat-v-chuzhbina-)

Καταληκτικές παρατηρήσεις

Κατά την περίοδο 2001-2009, οι άνδρες απασχολούνταν κυρίως στον τομέα των κατασκευών. Από την επιτόπια έρευνα που διενήργησα το 2011, φάνηκε ότι η κρίση του 2010 είχε λιγότερη επιρροή για τους νέους άνδρες που απασχολούνται στον τομέα των κατασκευών και ζούσαν με τις οικογένειές τους στην Ελλάδα. Ορισμένοι από αυτούς είχαν καταφέρει να σχηματίσουν δικά τους δίκτυα πελατών/εργοδοτών και να ξεκινήσουν μια πιο ανεξάρτητη εργασιακή πορεία. Παρά το γεγονός ότι οι μισθοί στον τομέα των κατασκευών μειώθηκαν κατά 20-30% τον χειμώνα 2009-2010 και ορισμένοι άνδρες έχασαν μεροκάματα με αποτέλεσμα να εργάζονται μόνο 2-3 μέρες το μήνα, οι περισσότεροι δεν θεωρούσαν την επιστροφή στην Βουλγαρία ως πιθανή επιλογή. Μια εξήγηση που δόθηκε από συμμετέχοντες/ουσες στην έρευνα αυτή ήταν ότι οι μεσήλικες άνδρες φοβούνταν ότι δεν θα έβρισκαν δουλειά στην Βουλγαρία επειδή πια δεν ήταν νέοι, ενώ τα παιδιά τους θα αντιμετώπιζαν σημαντικά προβλήματα επανένταξης στην χώρα, αφού είχαν περάσει πολλά χρόνια ή είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα.

Μετά από το 2010 στον κλάδο της γεωργίας απασχολούνταν κυρίως άνδρες. Σε άλλους τομείς της οικονομίας - όπως σε τουριστικά καταλύματα και σε θέσεις σε μικρομεσαίες επιχειρήσεις μεταποίησης, εμπορίου, επισκευής οχημάτων, και μεταφορές - σημειώνεται σημαντική πτώση των Βούλγαρων εργαζόμενων μεταναστών, ενώ υπάρχει

επίσης μια μικρή αύξηση στους απασχολούμενους ως ελεύθερους επαγγελματίες, ειδικευμένους τεχνίτες. Το 2012 υπάρχει μείωση της τάξης των 40% στον αριθμό των απασχολούμενων ως ανειδίκευτους εργάτες (ΕΛΣΤΑΤ, ΕΕΔ, 2010-1012).

Η έρευνα το 2008 έδειξε ότι οι άνδρες είχαν δυναμική και ευέλικτη προσέγγιση ως προς τις στρατηγικές αναζήτησης εργασίας. Δεν δίσταζαν να αλλάξουν εργοδότη, τομέα απασχόλησης ή θέση εργασίας στον ίδιο τομέα, αλλά και γεωγραφική περιοχή διαμονής προς αναζήτηση ευκαιριών εργασίας.

Πάντως, οι τάσεις που διατηρούνται όλα αυτά τα χρόνια είναι ότι γύρω στο 92% με 95% των εργαζομένων είναι μισθωτοί. Υπάρχει ένας σταθερός αριθμός απασχολούμενων σε οικογενειακές επιχειρήσεις, ενώ το ποσοστό των αυτοαπασχολούμενων χωρίς προσωπικό έχει μειωθεί από 3,8% του συνόλου των εργαζομένων Βούλγαρων το 2004 σε 0,7% το 2012.

Οι περισσότερες από τις βουλγαρικές επιχειρήσεις έχουν ανοίξει μετά το 2005 και στο σύνολό τους δραστηριοποιούνται ως επί το πλείστον στον τομέα της εστίασης και των υπηρεσιών - μικρά καταστήματα, εστιατόρια, καφέ, mini-markets, επιχειρήσεις δορυφορικής τηλεόρασης, ή εγκαταστάσεις πλυσίματος των αυτοκινήτων, κλπ.

Οι εποχικά εργαζόμενοι θα μπορούσαν να είναι κυκλικοί μετανάστες, αλλά επίσης θα μπορούσαν να είναι μετανάστες που διαμένουν μόνιμα στην Ελλάδα, οι οποίοι εργάζονται στα νησιά κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού και για τους χειμερινούς μήνες κινούνται στην Αθήνα, στην επαρχία ή και κάποιοι από αυτούς να επιστρέφουν τον

χειμώνα στην Βουλγαρία. Από τα στοιχεία του ΙΚΑ για τους ασφαλισμένους, φαίνεται ότι ο αριθμός των ασφαλισμένων Βούλγαρων αυξάνεται κατά τους θερινούς μήνες και φτάνει στο χαμηλότερο σημείο τον χειμώνα κατά τη διάρκεια της περιόδου 2004-2011.

Μεταξύ των ερωτηθέντων από το 2011, όταν τέθηκε το θέμα για τα σχέδιά τους για επιστροφή, ούτε η ένταξη της Βουλγαρίας στην ΕΕ, ούτε και η κρίση στην Ελλάδα δεν ήταν ανάμεσα στους βασικούς λόγους για την επιστροφή, γιατί όπως είπαν κάποιοι ερωτώμενοι δεν θα ήταν σε θέση να βρουν θέσεις εργασίας στην χώρα τους. Ακόμη και κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης υπήρχαν δυνατότητες για τους μετανάστες, που έψαχναν εργασία στην Ελλάδα.

Συμπερασματικά, ο χαρακτήρας της βουλγαρικής μετανάστευσης προς την Ελλάδα παραμένει οικονομικός. Κίνητρα όπως η εξόφληση κάποιου διαμερισματος, η αποπλήρωση κάποιου δανείου ή η βοήθεια για τις σπουδές των παιδιών παραμένουν σημαντικές αιτίες παραμονής στην χώρα υποδοχής, ενώ οι διαφορές στους μισθούς μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας είναι επίσης σχετικά μεγάλες, παρά την κρίση. Για εκείνους που έχουν εγκατασταθεί και ζουν στην Ελλάδα με τις οικογένειές τους, η ενδεχόμενη επιστροφή στην Βουλγαρία κατά τη διάρκεια της κρίσης δεν είναι ανάμεσα στις επιλογές τους.

Από τις συνεντεύξεις ανακαλύψαμε μια σειρά από στρατηγικές και τρόπους αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης μέσα από τις προσωπικές ιστορίες σχετικά με τα οικονομικά θέματα. Αυτές έχουν να κάνουν κυρίως με τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά και την επαγγελματική κατάσταση του κάθε ατόμου. Για παράδειγμα, με-

σήλικες ή ηλικιωμένες γυναίκες που εργάζονται ως οικιακές βοηθοί λαμβάνουν μισθό 500-600 ευρώ το μήνα σε εσωτερικές δουλειές με ένα ρεπό την εβδομάδα, το οποίο παραμένει ισχυρό κίνητρο για να παραμένουν στην Ελλάδα. Κάποιες έχουν δικαίωμα για μικρές συντάξεις, όταν αποφασίσουν να αποσυρθούν, ενώ άλλες πιο νέες ψάχνουν για δυνατότητες να μετακινηθούν σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες.

Διαφορετική είναι η κατάσταση των μεταναστών που εργάζονται σε τουριστικά μέρη. Μια γενική παρατήρηση για όσους εργάζονται εκεί είναι ο κυκλικός χαρακτήρας της μετανάστευσης, δηλαδή εργάζονταν 8-10 μήνες το χρόνο και έπειτα οι περισσότεροι από αυτούς επιστρέφουν στην Βουλγαρία για το χειμώνα ή ψάχνουν κάποια προσωρινή δουλειά κάπου αλλού στην Ελλάδα. Η απόφαση για το ποιά επιλογή θα ακολουθήσουν εξαρτάται σε όλες τις περιπτώσεις από το μέρος όπου βρίσκεται η οικογένεια, επειδή για τους περισσότερους που έχουν τις οικογένειές τους στην Βουλγαρία η χειμερινή περίοδος είναι μια ευκαιρία για να γυρίσουν πίσω και να περάσουν χρόνο μαζί.

Ως γενική παρατήρηση η κρίση έχει αλλάξει τις καταναλωτικές συνήθειες, αλλά δεν προκαλεί μείωση στα εμβάσματα για εκείνους που εξακολουθούν να στέλνουν χρήματα στους συγγενείς τους οι οποίοι εξαρτώνται από αυτούς, είτε για να συντηρούν τα παιδιά τους, είτε για φάρμακα για γονείς ή κοντινότερους συγγενείς τους. Οι μετανάστες στέλνουν το ίδιο ποσό χρημάτων, αλλά προτιμούν να αγοράζουν λιγότερα. Εκτός από εκείνους που ζουν στην Ελλάδα με τις οικογένειες και τα παιδιά τους, οι άλλοι τείνουν πιο έντονα να φανταστούν μια ενδεχόμενη επιστροφή ή τη μετατροπή της διαμονής τους σε εποχιακή ή κυκλική.

Παρά την κρίση στην Ελλάδα κατά το 2011, οι ερωτηθέντες σημειώνουν ότι φίλοι και συγγενείς τους στην Βουλγαρία εξακολουθούν να ρωτούν αν υπάρχουν ευκαιρίες απασχόλησης στην Ελλάδα. Ο κύριος λόγος για τους δυνητικούς νεοεισερχόμενους που διατίθενται να εγκαταλείψουν τη χώρα τους, είναι η αδυναμία τους να πληρώσουν τα δάνεια τους.

Επίλογος

Οι εκθέσεις που δημοσιεύονται στη Βουλγαρία μετά την προσχώρησή της στην ΕΕ., δείχνουν ότι το κίνητρο για την μετανάστευση και οι παράγοντες ώθησης έχουν αλλάξει. Και αν πριν από τα στατιστικά στοιχεία που αναφέρονται ως πρωταρχικό κίνητρο για την μετανάστευση ήταν η ανεργία και η έλλειψη προοπτικών, το 2011 για τους νέους οι πιο δημοφιλείς λόγοι ήταν οι σπουδές, η δυνατότητα επαγγελματικής σταδιοδρομίας και η αύξηση του οικογενειακού εισοδήματος.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι απόφοιτοι ελληνικών πανεπιστημίων προτιμούν να αλλάξουν χώρα μετά την αποφοίτησή τους και είτε να συνεχίσουν με σπουδές σε άλλη Ευρωπαϊκή χώρα, είτε να επιστρέψουν στην Βουλγαρία. Από την άλλη, στην Βουλγαρία υπάρχουν αρκετές ελληνικές επιχειρήσεις στις οποίες εντάσσονται για εργασία ή και καταφέρνουν να αναπτύξουν τις δικές τους επιχειρήσεις με συνεργασίες στην Ελλάδα.

Επίσης, στο μεγαλύτερο ποσοστό της η μετανάστευση νέων στην Ελλάδα είναι πιο πολύ οικονομικής φύσης και έχει τα χαρακτηριστικά είτε εποχικής είτε μικρής διάρκειας.

ας, ενώ υπάρχουν ορισμένοι νέοι που έχουν εγκατασταθεί εδώ και μερικά χρόνια στην χώρα λόγω του ότι είχαν κάποιον κοντινό συγγενή και εργάζονται στο κλάδο της εστίασης, του τουρισμού ή των υπηρεσιών.

Συνολικά, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι έπειτα από την μεταβατική περίοδο 2007-2009 όταν η Ελλάδα άνοιξε την αγορά εργασίας της για τους πολίτες των νέων κρατών-μελών της ΕΕ., την Βουλγαρία και την Ρουμανία, ο αριθμός των Βούλγαρων αυξήθηκε για κάποια μικρή περίοδο για ένα-δύο χρόνια. Έπειτα επανήλθε στα προηγούμενα επίπεδα. Όμως, η αλλαγή του καθεστώτος σε ελεύθερη διαμονή και εργασία δεν έφερε σε κάποιους κλάδους - όπως η οικιακή εργασία, όπου εργάζονται πολλές από τις μεσήλικες και ηλικιωμένες γυναίκες - αναμενόμενες αλλαγές, όπως για παράδειγμα αύξηση των ασφαλισμένων ή αλλαγή κλάδου εργασίας ή κάποιου άλλου είδους κινητικότητας. Η μελέτη έδειξε ότι οι γυναίκες από την Βουλγαρία που εργάζονταν ως οικιακές βοηθούς σε ελληνικά νοικοκυριά δεν άλλαξαν τομέα εργασίας.

Ενδιαφέρουσα κατεύθυνση για μελλοντική έρευνα, έχοντας υπόψη το *status* των Βούλγαρων πολιτών ως Ευρωπαίοι πολίτες, θα μπορούσε να είναι η κινητικότητα των φοιτητών και ως συνέχεια αυτού η μετάβαση από το σχολείο/πανεπιστήμιο στην εργασία. Εξίσου σημαντικά αποτελέσματα τα οποία θα ρίξουν φως σε ζητήματα για την κινητικότητα των Ευρωπαίων πολιτών θα ήταν έρευνα για τους Βούλγαρους που έχουν επιστρέψει στην χώρα καταγωγής τους.

Βιβλιογραφία

- Bulgarian Ministry of Interior. “National strategy for migration, asylum and integration of the Republic of Bulgaria (2011-2020)” - <https://www.mvr.bg/NR/rdonlyres/EBCD864F-8E57-4ED9-9DE6-B31A0F0CE692/0/NationalStrategyinthefieldofMigrationAsylumandIntgrationENG.pdf>. (ανακτήθηκε στις 29/10/2014).
- Cava, la G., Lytle, P., & Kolev, A. (2005). “Young People in South Eastern Europe: From Risk to Empowerment”. The World Bank, Environmentally and socially Sustainable Development, Social Development team, Europe and Central Asia Region. Ιούλιος 2004, Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2006/01/09/000160016_20060109155208/Rendered/PDF/301700ECA0Young0people.pdf (ανακτήθηκε στις 3/11/2014).
- Εθνικό Στατιστικό Ινστιτούτο της Βουλγαρίας, “Εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση στην Βουλγαρία” (Αποτελέσματα δειγματοληπτικής έρευνας), Διαθέσιμο στο: <http://www.nsi.bg/Census/Vivmigr.htm>, (στα βουλγαρικά), (ανακτήθηκε στις 16/7/2014).
- Gächter A. (2002). The Ambiguities of Emigration: Bulgaria since 1988. *International Migration Papers 39*, Geneva: International Labour Office. Διαθέσιμο στο: <http://www.ilo.org/public/english/protection/migrant/download/imp/imp39.pdf> (ανακτήθηκε στις 06/06/2012).
- Garapich, M. (2008). The Migration industry and civil society: Polish immigrants in the United Kingdom before and after EU enlargement. *Journal of Ethnic and Migration*

Studies 34(5):735-752.

- Kahanec, M. & Fabo, B. (2013). Migration Strategies of the Crisis-Stricken Youth in an Enlarged European Union, IZA Discussion Paper No. 7285. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://ftp.iza.org/dp7285.pdf> (ανακτήθηκε στις 3/11/2014).
- Kalchev, V. (2012). Η πολιτική της Βουλγαρίας σχετικά με την οικονομική μετανάστευση και την ένταξη των μεταναστών στα πλαίσια των Ευρωπαϊκών πολιτικών. Παρουσίαση στην Διεθνή στρογγυλή τράπεζα *Οικονομική μετανάστευση και ένταξη - Ευρωπαϊκές πρακτικές*, Γαλλικό Ινστιτούτο, Σόφια, 1/10/2012, διαθέσιμο στο: http://www.cermes.info/upload/docs/KalchevPresentacia__Sofia_okt_2012.pdf
- Kalinova, E. & Baeva, I. (2000). *Bulgarian Transition Periods 1944-1999*. Sofia: Tilia.
- Kovacheva, S. (2001). Flexibilisation of Youth Transitions in Central and Eastern Europe, *Young* 01/2001: 9(1):41-60. DOI: 10.1177/110330880100900104, [Εθνική στρατηγική για την νεολαία 2010-2020]. Βουλγαρία.
- Κράστεβα, Α. (2004). Από εθνικότητα προς μετανάστευση. Νέο Βουλγαρικό Πανεπιστήμιο, Σόφια (στα Βουλγαρικά), Διαθέσιμο στο: http://www.iriiasl.org/files/etnos_demograf.pdf (ανακτήθηκε στις 16/7/2014).
- Κράστεβα, Α. (επιμ.), (2010). Τάσεις στην διασυνοριακή μετανάστευση εργατικού δυναμικού και την ελεύθερη κυκλοφορία των ατόμων - επιπτώσεις για τη Βουλγαρία, Open Society Institute (στα Βουλγαρικά), διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://osi.bg/downloads/File/OSI_Report_Migration_2010_MEW.pdf (ανακτήθηκε στις

3/11/2014).

Pollock, Γ. (2008). Flexibilisation of relations generally, modernity and post-modernity - Youth transitions: debates over the social context of becoming an adult. 01/2008: DOI: 10.1111/j.1751-9020.2008.00097.x

Popova, Π. (2008). 20 χιλιάδες άνθρωποι κάθε χρόνο μεταναστεύουν από την Βουλγαρία. *Capital Newspaper*, Issue Number 26, 27 June (στα Βουλγάρικα).

Rangelova R. & Vladimirova K. (2004). Migration from central and eastern Europe: the case of Bulgaria. *SEER South-East Europe Review for Labour and Social Affairs*, Issue: 03(7)-30, διαθέσιμο στο: www.ceeol.com/asp/getdocument.aspx?logid=5&id=6EFAC8FC-DA9B-4569-8B09-FF860A861AFD (ανακτήθηκε στις 6/6/2012).

Triandafyllidou, A. Vogel, D. (2005). Civic activation of immigrants – An introduction to conceptual and theoretical issues, University of Oldenburg. POLITIS-Working paper No 1/2005, Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://www.politis-europe.uni-oldenburg.de/download/WP1_POLITIS_VogelTriandafyllidou_2005.pdf (ανακτήθηκε στις 3/11/2014)

Άρθρα σε εφημερίδες σε ηλεκτρονική μορφή (στην Βουλγαρική Γλώσσα):

Borisova, N. Емиграция от Лондон към дома [Επιστροφή από το Λονδίνο στο σπίτι], δημοσιευμένο στις 26/04/2014 διαθέσιμο από: <http://e-vestnik.bg/20427>, (ανακτήθηκε στις 16/7/2014).

Cherkezova, D. Кризата е тласнала младите българи към дългосрочна миграция [Η κρίση έχει οδηγήσει τους νεαρούς από τη Βουλγαρία σε μακροπρόθεσμη μετανά-

- στευση], δημοσιευμένο στις 9/4/2014, διαθέσιμο από: http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2014/04/09/2278793_krizata_e_tlasnala_mladite_bulgari_ku_m_dulgosrochna/, (ανακτήθηκε στις 16/7/2014).
- Dremdzhiiev, V. Lakov, I. & T. Μιτεβ: Демографската криза е най-големият проблем на България [Η δημογραφική κρίση είναι το μεγαλύτερο πρόβλημα στην Βουλγαρία] δημοσιευμένο στις 9/3/2014 από την τηλεοπτική εκπομπή Deniat On Air, διαθέσιμο από: <http://www.bgonair.bg/denqt-on-air/2014-03-09/t-mitev-demografската-kriza-e-nay-golemiyat-problem-na-balgariya>, (ανακτήθηκε στις 16/7/2014).
- Maeva, M. (2014). Contemporary Bulgarian Emigrants in France – Light and Dark Sides. Στο T. Dimitrova, & Th. Kahl (eds.), *Migration from and towards Bulgari 1989-2011*. Berlin: Frank and Timme, 37-54.
- Markova, E. (2004). Recent Phenomena - Employment Initiatives towards Immigrants in Greece. Στο Blaschke, J. & Vollmer, B. (eds.), *Employment Strategies for Immigrants in the European Union*. Parabolis: Berlin, 201-238.
- Νικόλοβα, Μ. (2010). Βουλγαρική Μετανάστευση στην Ελλάδα: Φάσεις και Τάσεις. Στο Α. Τριανταφυλλίδου, Θ. Μαρούκης, (επιμ.), *Η μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*. Αθήνα: Κριτική.
- Obretenova, T. Красен Станчев: Дебатът за миграцията в Европа е изкуствено създаден [Krasen Stanchev: Η συζήτηση για τη μετανάστευση στην Ευρώπη δημιουργήθηκε τεχνητά], δημοσιευμένο στις 11/3/2014, διαθέσιμο από: <http://bnr.bg/radiobulgaria/post/100340516>, (ανακτήθηκε στις 16/7/2014).
- Suynov, H. Демографската криза се задълбочава:

Населението на България продължава да намалява и застарява [Η δημογραφική κρίση γίνεται πιο έντονη, ο πληθυσμός της Βουλγαρίας συνεχίζει να μειώνεται και να αυξάνονται οι υπερήλικοι], δημοσιευμένο στις 18/4/2013, διαθέσιμο από: http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2013/04/18/2044552_demografskata_kriza_se_zadulbochava/, (ανακτήθηκε στις 16/7/2014).

Tsekov, N. Демографското потъване на България [Δημογραφική ναυάγιο της Βουλγαρίας], δημοσιευμένο στις 11/1/2014 (στα Βουλγαρικά), ανακτήθηκε στις 16/7/2014, διαθέσιμο από: <http://www.dw.de/%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%81%D0%BA%D0%BE%D1%82%D0%BE-%D0%BF%D0%BE%D1%82%D1%8A%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B5-%D0%BD%D0%B0-%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F/a-17354488>

EURES всеки може да кандидатства за работа в ЕС от дома си [EURES Ο καθένας μπορεί να υποβάλει αίτηση για μια θέση εργασίας στην ΕΕ. από το σπίτι του], BTV News, δημοσιευμένο στις 17/1/2014, διαθέσιμο από: <http://btvnews.bg/video/video/news/chrez-eures-vseki-mozhe-da-kandidatstva-za-rabota-v-es-ot-doma-si.html>, (ανακτήθηκε στις 16/7/2014).

Какъв е ефектът от отварянето на трудовия пазар в Европа у нас? [Ποια είναι η επίδραση του ανοίγματος της αγοράς εργασίας της Ευρώπης στη Βουλγαρία], δημοσιευμένο στις 2/1/2014, διαθέσιμο από: <http://btvnews.bg/video/video/news/kakav-e-efektat-ot-otvaryaneto-na-trudoviya-pazar-v-evropa-u-nas.html>, (ανακτήθηκε στις 16/7/2014).

Βιογραφικά συμμετεχόντων στο συλλογικό τόμο

Δόμνα Μιχαήλ

Επίκουρος Καθηγήτρια Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, στο Τμήμα Νηπιαγωγών της Παιδαγωγικής Σχολής Φλώρινας του Π.Δ.Μ. Έχει πραγματοποιήσει τις βασικές της Σπουδές στο ΑΠΘ, Diploma of Advanced Studies και Master στην Κοινωνική Ανθρωπολογία στο Πανεπιστήμιο του Manchester και PhD στην Κοινωνική Ανθρωπολογία στο London School of Economics (LSE) της Μεγάλης Βρετανίας. Έχει διδάξει σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο εκτός από το Τμήμα Νηπιαγωγών, στο Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης και στο Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών του Π.Δ.Μ., ενώ δίδασκε από το 2003 έως το 2012 στο Τμήμα Δημοσίων Σχέσεων και Επικοινωνίας του ΤΕΙ Δυτικής Μακεδονίας. Επίσης ήταν επισκέπτρια ερευνήτρια στο *School of Global Studies* του Sussex University της Μεγάλης Βρετανίας το 2012. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα και το επιστημονικό της έργο εστιάζουν στην μελέτη κοινωνικών δομών και οργάνωσης δυτικών και μη δυτικών κοινωνιών, στην ανθρωπολογία της εκπαίδευσης, της γλώσσας και της μετανάστευσης, στον εθνικισμό, τον εθνοτισμό και τις μειονότητες. Έχει γράψει τις μονογραφίες: *Έθνος, Εθνικισμός και Εθνική Συνείδηση* (1992, 1997), Αθήνα: Λεβιάθαν & (2003), Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης, *Κόσμοι που Χάνονται* (2003), Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης και *Αλβανική*

Μετανάστευση στην Ελλάδα: Μελέτες και Ζητήματα (2014), Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης.

Αναστασία Χρήστου

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας στο τμήμα Εγκληματολογίας και Κοινωνιολογίας της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Middlesex του Λονδίνου, ερευνήτρια στο Κέντρο Έρευνας Κοινωνικής Πολιτικής και ιδρυτικό μέλος του δικτύου έρευνας Φεμινισμού, Φύλου και Σεξουαλικότητας στο ίδιο πανεπιστήμιο. Πραγματοποίησε προπτυχιακές και μεταπτυχιακές σπουδές στην Αγγλική Φιλολογία, Φιλοσοφία, Δίκαιο, Πολιτικές Επιστήμες και Διεθνείς Σχέσεις στις Ηνωμένες Πολιτείες και είναι κάτοχος δύο διδακτορικών διπλωμάτων από το Πανεπιστήμιο του Sussex του Ηνωμένου Βασιλείου και του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Τις τελευταίες δύο δεκαετίες έχει διεξάγει επιτόπια εθνογραφική έρευνα στις Ηνωμένες Πολιτείες, στην Γερμανία, στην Κύπρο, στην Ελλάδα και πρόσφατα στην Ισλανδία και έχει δημοσιεύσει σε πλήθος διεθνών επιστημονικών περιοδικών και συλλογικών τόμων. Έχει γράψει την μονογραφία *Narratives of place, culture and identity: second-generation Greek-Americans return 'home'*, (2006), Amsterdam University Press ενώ έχει συγγράψει με τον Καθηγητή R. King συγκριτική έρευνα με τίτλο: *Counter-Diaspora: The Greek Second Generation Returns 'Home'*, (2014), Harvard University Press.

Ηλίας Μπαντέκας

Σπούδασε νομικά στο ΕΚΠΑ, LL.M και διδακτορικό στο διεθνές δίκαιο στο Πανεπιστήμιο του Λίβερπουλ, ενώ έχει και πτυχίο Θεολογίας από το Πανεπιστήμιο του Cambridge. Είναι Τακτικός Καθηγητής Διεθνούς Δικαίου και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στη Νομική Σχολή του Brunel University της Μ. Βρετανίας και παράλληλα Fellow στο Institute of Advanced Legal Studies (IALS) του University of London. Κατά το παρελθόν έχει διδάξει, μεταξύ άλλων, στις νομικές σχολές των πανεπιστημίων Harvard, Miami, Cleveland-State, SOAS, Cagliari, Rosario (Bogota). Έχει διατελέσει Σύμβουλος σε διεθνείς οργανισμούς, ΜΚΟ και δικηγορικές εταιρίες σε όλο το εύρος του διεθνούς δικαίου. Έχει συγγράψει/επιμεληθεί 15 βιβλία και πάνω από 100 άρθρα, μεταξύ των οποίων: *International Criminal Law* (Hart, 4η έκδοση 2010), *International Human Rights Law and Practice* (Cambridge University Press, 2013, με τον Lutz Oette), *Criminological Perspectives on International Criminal Law* (Cambridge University Press, 2014), *International Arbitration* (Cambridge University Press, 2015).

Νίκος Φωτόπουλος

Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνιολογίας των Πολιτισμικών και Εκπαιδευτικών Πρακτικών στο Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας. Τα ενδιαφέροντά του κινούνται γύρω από την κοινωνιολογία της εκπαίδευσης και του πολιτισμού, την κριτική κοινωνική και πολιτισμική θεωρία, τις πολιτι-

κές εκπαίδευσης, κατάρτισης και δια βίου μάθησης. Συνεργάζεται επί σειρά ετών με το Κέντρο Ανάπτυξης Εκπαιδευτικής Πολιτικής και το Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ ενώ ως εμπειρογνώμονας έχει συμμετάσχει σε πλήθος θεσμικών οργάνων και ομάδων εργασίας στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Άρθρα και μελέτες έχουν δημοσιευθεί σε ελληνικά και διεθνή περιοδικά και επιθεωρήσεις.

Ευαγγελία Καλεράντε

Επίκουρη Καθηγήτρια της Εκπαιδευτικής Πολιτικής, στο Πανεπιστήμιο της Δ. Μακεδονίας. Είναι απόφοιτος του Πολιτικού Τμήματος της Νομικής Σχολής Αθηνών, της Παιδαγωγικής Σχολής Αθηνών και της Σχολής Νηπιαγωγών. Έχει πραγματοποιήσει Μεταπτυχιακές Σπουδές στην Κοινωνιολογία και το θέμα του διδακτορικού της είναι στον τομέα της Εκπαιδευτικής Πολιτικής, στην εκτενή μελέτη της εκπαιδευτικής περιόδου 1936-1940. Ασχολείται με ζητήματα Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης και Πολιτικής Κοινωνιολογίας. Είναι μέλος Ελληνικών Επιστημονικών Συλλόγων και αντίστοιχων Παγκοσμίων της ειδικότητάς της. Έχει εργαστεί σε ερευνητικές ομάδες για τη διερεύνηση ζητημάτων αναφορικά με την Εκπαιδευτική Πολιτική για τη μετανάστευση και την ισότητα. Την ενδιαφέρει η μελέτη της Ιστορίας της Εκπαιδευτικής Πολιτικής, με αξιοποίηση αρχειακού υλικού και βιογραφικής ανάλυσης. Επικεντρώνεται στη σύνδεση πολιτικής, εκπαίδευσης και δομημένης κοινωνικής πραγματικότητας. Μελέτες και άρθρα της έχουν δημοσιευτεί σε ελληνικά και ξένα περιοδικά και επιστημονικούς τόμους.

Διονύσης Μεντζενιώτης

Σπούδασε Οικονομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και Μαθηματικά, Λογική, Ιστορία και Φιλοσοφία της Επιστήμης και των Μαθηματικών στο London School of Economics (LSE). Το διδακτορικό του είναι πάνω στα Θεμέλια και την Φιλοσοφία των Μαθηματικών. Έχει διδάξει Μαθηματικά, Λογική, Φιλοσοφία σε ιδρύματα του εξωτερικού και Ιστορία και Φιλοσοφία της Επιστήμης στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Είναι μέλος της 'Ομάδας Κρούσης' για το πρόγραμμα 'Επιστήμη, Τεχνολογία και Κοινωνία' της ΓΕΤΕΤ (Υπουργείο Ανάπτυξης), Αξιολογητής Προγραμμάτων CORDIS, EU, και μέλος του British Society for the Philosophy of Science. Είναι μέλος του ακαδημαϊκού συμβουλίου του UNYP και Rector του UNYT. Είναι μέλος της Ελληνικής Εταιρίας Ομαδικής Ανάλυσης και Ψυχοθεραπείας και Διευθυντής των εισαγωγικών σεμιναρίων της. Έχει δημοσιεύσει άρθρα και βιβλία Φιλοσοφίας, Μαθηματικών και Λογοτεχνίας. Μεταξύ των δημοσιεύσεών του περιλαμβάνονται «Η Απομυθοποίηση της Κοινωνίας της Γνώσης», «Διαχείριση της Γνώσης», «Η Μετάβαση από τα προ-ελληνικά στα Ελληνικά Μαθηματικά», «Θεωρία Τόπων και Απειροστά», «Επίτομος Πολυλογία», και «Εγχειρίδιον Απασαύλης».

Ιφιγένεια Βαμβακίδου

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Νεώτερης Ελληνικής Ιστορίας και Πρόεδρος του Τμήματος Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας. Διδάσκει στο Τμήμα Νηπιαγω-

γών του ιδίου Τμήματος από το 2002. Έχει αποφοιτήσει από τη Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου (1985). Κατέχει μεταπτυχιακό δίπλωμα από την ίδια σχολή, στη Φιλοσοφία της Ιστορίας (1991). Διαθέτει διδακτορικό στην Νεότερη Ελληνική Ιστορία, από το Τμήμα Προσχολικής Αγωγής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1998). Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στην: αρχειακή ιστορική έρευνα, την ιστορική ερμηνεία οπτικών αναπαραστάσεων, ποιοτική έρευνα στις πολιτισμικές σπουδές.

Έντα Γκέμι

Ερευνήτρια στο ΕΛΙΑΜΕΠ και υποψήφια διδάκτωρ του Τμήματος Πολιτικών Επιστημών και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Επίσης ήταν βοηθός ερευνητή στο European University Institute, Robert Schuman Centre for Advanced Studies της Φλωρεντίας στην Ιταλία από το 2010-2012. Τα επιστημονικά της ενδιαφέροντα εστιάζονται στην κοινωνική και πολιτική ενσωμάτωση των μεταναστών, στην μεταναστευτική πολιτική, την κυκλική μετανάστευση, τα ΜΜΕ και το ζήτημα του 'φύλου' σε σχέση με τη μετανάστευση.

Ανδρομάχη Σολάκη

Αποφοίτησε από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το 2010 με ειδίκευση στην Ιστορία. Είναι τελειόφοιτη φοιτήτρια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών: «Πολιτισμικές

Δομές: Σημειωτικές Δομές και Πρακτικές» του Τμήματος Νηπιαγωγών της Παιδαγωγικής Σχολής Φλώρινας (2010-2012). Διδάσκει επικουρικά στα μαθήματα της Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και στα Θέματα Ιστορίας και Πολιτισμού στο Παιδαγωγικό Τμήματος Νηπιαγωγών, και στο Τμήμα Εικαστικών και Εφαρμοσμένων Τεχνών του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας (2011-2012). Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στις Ιστορικές και Πολιτισμικές Σπουδές. Είναι υποψήφια διδάκτωρ Ιστορίας του Τμήματος Νηπιαγωγών της Παιδαγωγικής Σχολής Φλώρινας του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας.

Χριστίνα Ενέ

Καθηγήτρια ξένων γλωσσών και εργάζεται ως Διευθύντρια Γυμνασίου σε σχολείο του Νομού Πέλλας, στην Κεντρική Μακεδονία. Έχει μεταπτυχιακό στην Διδασκαλία της Γαλλικής Γλώσσας από το ΕΑΠ και Διδακτορικό στην Εργασία και την Εκπαίδευση των Ρουμάνων μεταναστών στην Ελλάδα από το Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας. Μιλάει Αγγλικά, Γαλλικά, Ιταλικά και Ρουμάνικα. Εκπονεί Ευρωπαϊκά Προγράμματα Δια Βίου Μάθησης και δράσεις για την καταπολέμηση του ρατσισμού και του κοινωνικού αποκλεισμού στη σχολική κοινότητα. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα αφορούν στην ένταξη νέων που ανήκουν σε ευπαθείς κοινωνικές ομάδες και στη διδασκαλία του Ολοκαυτώματος στη Σχολική Εκπαίδευση.

Μαρίνα Νικόλοβα

Υποψήφια διδάκτωρ στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου στο Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής και βοηθός ερευνήτρια στο Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ) στην Αθήνα. Προγράμματα στα οποία συμμετείχε ως ερευνήτρια είναι: το IPMA «Η Διακυβέρνηση της μη-νόμιμης μετανάστευσης: Κράτη, δρώντες, μεσάζοντες», η Ευρωπαϊκή ιστοσελίδα για την ένταξη των μεταναστών, το MIPEX 2015: «Πολιτικές ένταξης: Ποιος επωφελείται; Η ανάπτυξη και η χρήση δεικτών στη συζήτηση για την ένταξη» κ.α. Τα επιστημονικά της ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν: πολιτικές μετανάστευσης σε εθνικό και Ευρωπαϊκό επίπεδο, μη-νόμιμη μετανάστευση, ενδο-ευρωπαϊκή κινητικότητα, ένταξη των μεταναστών στις κοινωνίες υποδοχής, ζητήματα γυναικείας μετανάστευσης, πολιτιστικό και κοινωνικό κεφάλαιο.